

Ова докторска дисертација одбрањена је дана 23. 05. 2008. године, на Правном факултету у Нишу, пред Комисијом:

1. др Драган Николић, редовни професор Правног факултета у Нишу;
2. др Зоран Ђорђевић, редовни професор Департмана за историју Филозофског факултета у Нишу и
3. др Зоран Радивојевић, редовни професор Правног факултета у Нишу.

СЕРТИФИКАТ
III-1357

УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ

ПРАВНИ ФАКУЛТЕТ

мр Мелина Гризо

**Македонија у политичким плановима и спољној политици
балканских земаља 1919-1934. године**

докторска дисертација

ментор: проф. др Драган Николић

Ниш, 2008.

ИНВЕНТАР
Бр. 24092

САДРЖАЈ

Увод	3
I Политика балканских земаља према македонском питању - историјски преглед	13
1. Спољна политика националних држава на Балкану до Берлинског конгреса	14
2. Македонско питање после Берлинског конгреса	23
3. Македонско питање за време Балканских ратова и током Првог светског рата	41
4. Македонско питање и Албанци	45
5. Македонско питање за време Мировне конференције 1919. Године	46
6. Закључак	55
II Третман македонског питања у Краљевини СХС/Краљевини Југославији 1919-1934. године	59
1. Појам Јужна Србија, Стара Србија, Вардарска Македонија	61
2. Македонско питање у политичком животу и државно-правном систему Краљевине СХС 1919-1928. Године	62
3. Македонско питање у политичком животу и државно-правном систему Краљевине Југославије 1928-1934. године	70
4. Македонци и аграрна реформа	74
5. Односи Југославије са Бугарском и питање безбедности у Јужној Србији (Македонији)	76
6. Грађанска, политичка и просветна права Македонаца у Јужној Србији (Македонији)	78
7. Закључак	81
III Третман македонског питања у Бугарској 1919-1934. године	85
1. Бугарска после Првог светског рата и македонско питање	86
2. Политика Владе Демократског зговора и македонско питање 1923-1931. Године	93
3. Владе Народног блока и македонско питање 1931-1934. Године	100
4. Закључак	103

IV Третман македонског питања у Грчкој 1919-1934. године	105
1. Македонско питање у Грчкој до Лозанског мира 1923. године	106
2. Македонско питање и проблем насељавања избеглица из Мале Азије у време грчке Републике 1924-1928. године	111
3. Македонско питање у време владе Венизелоса 1928-1932. године и уласка Грчке у доба политичке нестабилности	118
4. Грчка држава и македонско питање	120
5. Закључак	122
V Третман македонског питања у Албанији 1919-1934. године	124
1. Положај Албаније у годинама после Првог светског рата	125
2. Албанија 1920-1924. године	127
3. Краљевина Албанија на челу са краљем Зогуом I 1928-1939. године	131
4. Македонци у Албанији и међународна заштита мањина	133
5. Закључак	136
VI Македонија у билатералним односима балканских земаља 1919-1934. године	138
1. Југословенско - бугарски односи и македонско питање	139
2. Грчко - бугарски односи и македонско питање	163
3. Југословенско - грчки односи и македонско питање	189
4. Југословенско-албански односи и македонско питање	208
VII Македонске политичке организације о решавању македонског питања 1919 - 1934. године	211
1. Активност македонских организација током 1919. године	212
2. ВМРО (Аутономистичка)	217
3. Македонска емигрантска федеративна организација (МЕФО)	227
4. ВМРО (Уједињена) 1925-1936. године	230
5. Закључак	235
Закључци	237
Извори и литература	241

УВОД

Циљ ове дисертације јесте анализа различитих елемената који су у периоду између 1919. и 1934. године утицали на развој македонског питања, као и повратног утицаја македонског питања на балканске и европске прилике. Прво питање с којим се истраживач ове области суочава јесте чињеница да се оваква врста истраживања нужно налази на размеђу између политичке и државно-правне историје. Македонско питање било је пре свега политичко питање, и немогуће је ограничити се само на анализу његових државно-правних аспеката. Пре свега, македонско питање појавило се у Турској империји као саставни део тзв. источног питања. Његови први наговештаји били су резултат комбинаторика различитих политичких фактора који су желели промене у политичком стању "Турске у Европи". На тај начин, македонско питање постало је део државне политике балканских земаља, али једино тако што је улазило у програме спољне политике државних и других политичких кругова.

У периоду до 1919. године, македонско питање било је предмет великог низа пројеката, било као саставни део поједначних државних и других планова, или као саставни део билатералне и мултилатералне дипломатије балканских или европских сила. Део ове дипломатије реализован је кроз усмене преговоре, а део је завршио међународним уговорима. Неки од ових међународних уговора реализовали су се и оставили огромне последице на карактер македонског питања, као што се то догодило са Берлинским уговором из 1878. године. Други уговори уопште нису реализовани, нити су директно утицали на македонско питање, што је случај са Ревалским уговором о реформама у Македонији из 1908. године.

У периоду после Балканских ратова, а нарочито после Првог светског рата, македонско питање решено је разним актима - пре свега међународним уговорима, а затим и различитим уставним, законским и подзаконским одредбама појединих балканских држава. Тада је већ лакше у истраживањима пратити његове државно-правне аспекте у различитим балканским земљама

и могуће је примењивати методе класичне историјско-правне анализе правних аката којима је ово питање регулисано.

Особени аспект изучавања македонског питања јесте чињеница да овај проблем није довољно пратити само кроз политику државничких кругова или само кроз правне акте. Наиме, само један његов део одвијао се кроз званичну политику државних кругова (међународни преговори и уговори, акти влада или парламената). Далеко шири увид могућ је тек када се анализа ових званичних извора употпуни истраживањем политике других, незваничних политичких фактора. Због тога, како за период пре, тако и за период после Првог светског рата, значајан објект истраживања македонског питања јесу разна документа македонских револуционарних организација. Познати у македонској државно-правној историји као “пара-правни извори”, ови документи разнородног садржаја (од пројеката македонског устава до обичних циркуларних писама Централног Комитета МРО) указују на специфичну природу македонског питања које се методолошки налази између државно-правне и политичке историје. Осим докумената који сведоче о делатности Македонске револуционарне организације, коришћени су и други историјски извори који немају карактер државно-правних, као што су коментари у штампи, извори о политици војних лига и завереничких група и друго.

Македонско питање могуће је сагледати са више аспеката. Оучљив је његов територијални аспект, одн. жеља за поседовањем територије. С друге стране, аргументација за територијама поткрепљивана је питањима националности овог становништва. Мада су у Македонији од давнина живеле бројне мањине, од којих неке и нису биле православне, аргументације о националном карактеру становништва су једно заиста комплексно питање. Тако је у периоду пре Балканских ратова могуће говорити о питању црквене припадности, да би после Првог светског рата црквено питање постало мање важно и претопило се у саставни део општих захтева за мањинским правима.

Политички интереси балканских земаља нису једини који су утицали на развој македонског питања. Европске државе имале су своје визије о решењу

ситуације на Балкану, у коју се уклапало и македонско питање. Због тога анализа ових извора омогућава и закључке о месту и релативној важности македонског питања у поређењу са осталим актуелним питањима на политичкој агенди европске и балканске политике.

Истраживање обухвата у првом реду државно-правне аспекте македонског питања у балканским земљама. Један од постављених циљева је одређивање места овог питања у историјској стварности унутар сваке балканске земље. У свакој од ових земаља, контроверзне одредбе послератних мировних уговора о Македонији претстављају почетну тачку. Истраживање даље прати уставне, административне, мањинске и спољно-политичке аспекте македонског питања. Тако је на пример анализа политичког живота Краљевине Југославије у послератним годинама показала мали значај македонског питања у расправама о политичком систему које потресају ову државу. Напротив, безбедносни аспект, као и спољно-политички аспект македонског питања, у Краљевини Југославији био је изузетно изражен. У Бугарској пак, македонско питање, уз потраживања у Тракији и Јужној Добруци, представља главни разлог за отворен изазов Нејском уговору. Мање или више експлицитно, иза покретања овог питања стоје не само избеглице из Македоније, него и већина бугарских влада и двор. Анализа прилика у Грчкој у послератним годинама, напротив, указује на повезаност македонског проблема са грчким поразом у Малој Азији и уласком грчких избеглица из Турске. У овој земљи, после Конвенције о размени становништва са Бугарском, утицај македонског питања на унутрашњу и спољну политику током година сасвим опада.

Други део рада тиче се међудржавних односа балканских земаља од значаја за македонско питање. Основно настојање јесте указивање на два елемената динамике балканских међудржавних односа. С једне стране, то је зависност балканских политичких прилика од опште констелације европске политике, као и основни приоритети спољне политике сваке балканске државе од којих је зависио њихов став према македонском питању. С друге стране, то је повратни утицај који је македонско питање имало на балканску

политику. Овај повратни утицај није лако преценити. Довољно је само поменути утицај који је македонско питање имало на бугарско-југословенске односе, или утицај који је оно имало на опредељење Бугарске да стане уз Немачку у оба светска рата. Наравно, централна пажња у овом делу рада посвећена је дипломатским односима и међународним уговорима којима је македонско питање регулисано.

Завршни део истраживања бави се анализом политичких планова и метода борбе различитих македонских организација. Неке од ових организација снажно су допринеле одржавању македонског питања на међународној политичкој сцени, а пре свега у односима Бугарске и Краљевине СХС одн. Југославије. Оне су значајне и као корак према изградњи македонске националне свести и (будуће) македонске државности.

Неки од ових македонских револуционара који су сматрали Југославију својим смртним непријатељем били би веома изненађени развојем македонског питања током неколико потоњих деценија. Македонска аутономија постала је предмет интересовања југословенских комунистичких кругова током Другог светског рата, да би у новој Југославији овај регион добио статус равноправне федералне државне јединице. На тај начин су се федерални балканске федерације реализовали макар у једном делу Балкана. Током 90-их година 20. века, ово је једини део подељене Македоније који је добио пуну државност, пуну суверенитет и институције, као и чланство у Уједињеним нацијама. У односу на грчки и бугарски део, који су у међувремену великим делом асимиловани; мањинска права су још увек на почетку 21. века болно питање, а о административној самоуправи више нема ни говора.

На основу ових постављених питања, односно уставних, мањинских и међународних импликација које је македонско питање стварало на Балкану, ово је истраживање настојало да пре свега утврди у свакој конкретној земљи или временском периоду, постајање (или непостајање) таквих импликација. Уколико је импликација било, настојали смо да одмеримо њихову релативну важност за балканске политичке прилике. Такође смо покушали да

одговоримо на питања о важности различитих политичких фактора за исход македонског питања у појединим земљама, у одређеним временским периодима као и у динамици међународних односа.

Однос историографија у балканским земљама према македонском питању открива интересантну слику. Ту пре свега треба напоменути бугарску историографију, која по бројности публикација о македонском питању далеко надмашује све остале земље. Однос између бугарске историографије и македонске историографије ове земље јесте тема одличног дела Риса Карстена (*Risa Carsten, Religion, Politics and Historiography in Bulgaria, New York, 2002*). Овде ћемо само напоменути да Бугарска историографија сматра македонско питање саставним делом бугарског националног питања. Има историчара који отворено држе страну софијске политике из позних 1920-тих, као и оних који су умеренији. Ипак, тешко је писати македонску историју без осврта на ова дела, као и на одличне збирке архивске грађе које су у Софији објављене. Српска и уопште југословенска историографија током читаве друге половине 20. века претварају македонско питање као посебно, национално питање, мада наслови који се тичу посебне македонске историје нису бројни. Од новијих аутора посебно признање заслужује дело Владана Јовановића које се ослања на изванредно богату архивску грађу београдских архива и обухвата низ политичких и административних појединости историје Македоније током двадесетих година прошлог века. Овде се може поменути и осврт о македонском питању Стевана Павловића у једној од најбоље написаних балканских историја уопште.

У македонској историографији, национална историја чини готово једини предмет истраживања. У односу на велики број аутора који раде на периоду пре Првог светског рата, број истраживача међуратног периода знатно је мањи. Акцент истраживања је у главном на развоју македонских револуционарних организација, од којих су дуго времена пажњу привлачиле

искључиво леве струје. У последњој деценији 20. века се појавило интересовање и за истраживања десно оријентисане грађанске мисли. Ту свакако треба одати признање ауторима попут Зорана Тодоровског и Даринке Петревске. Дипломатски аспекти македонског питања мање су обрађени, осим, на пример, истраживања Андонова-Полјанског о ставу Велике Британије према македонском питању током Париске мировне конференције.

Овај рад се донекле мање ослања на грчке ауторе, због језичке баријере. Оно што је докторанду било доступно, највише из преведеног дела познатог грчког историчара Дагласа Дакина о македонској борби на почетку 20. века, преведеног на енглески (Dakin Douglas, *The Greek Struggle in Macedonia 1897-1913, Thessaloniki, 1993*), указује на подударност грчке историографије са званичном политиком ове државе израженог у ставу да словенско етновништво на северу земље готово да не постоји.

За истраживача балканске историје, увид у европске историографије увек претставља посебан изазов. Европским је историчарима лако доступна грађа из великог броја реномираних архивских институција, као и приватне збирке страних извештавача, дипломата или дописника са Балкана. Осим тога, замршена питања балканске историје могуће је правилно сагледати једино уз упоредна сучељавања различитих тачки гледишта, с обзиром на то да се балканске историографије често драстично мимоилазе у односу на низ значајних питања. Страни истраживачи нису по дефиницији неутралнији посматрачи балканске историје од оних који раде у балканским академским круговима. Они су исто толико под утицајем владајућег времена и политичке идеологије, али упркос томе, њихова перспектива ипак може да понуди много новoga. Нажалост истраживач македонске историје нема много прилика да своја сазнања обогати овим погледима са стране на свој предмет истраживања. У страним библиотекама је лако наћи низ наслова који се баве рецимо, грчком, или српском савременом историјом, али у оваквим је

радовима македонско питање само дотакнуто или парцијално третирано. Тек уколико је уопште релевантно за предмет.¹

Овај рад ипак настоји да користи европску литературу колико је то могуће, утолико пре што сама тема захтева увид у опште балканске и европске политичке прилике. Тако се рад ослања, на пример, на дела признатих оксфордских научника, попут Ричарда Крамптона који се бави модерном бугарском историјом, или на изванредног Ричарда Клога који се бави модерном историјом Грчке.

Од деведесетих година наовамо, писање балканских или источноевропских општих историја постало је на Западу интересантно, мада су разлике у квалитету објављених дела значајне. Тако на пример, Georges Castellan у француској едицији Fayard, даје изванредан увид у основне балканске историјске токове. Постоје и дела која су више контроверзна, попут историје Мише Гленија, чије цитирање у овом раду захтева објашњење. Миша Глени је новинар који за собом има студије драме. Захваљујући познавању, на пример, српског језика и културе, он успева да својим делима да литерарне вредности. Тако његова дела располажу низом анегдота или подацима из културне историје чијим смо цитирањем на изванредан начин релаксирани овај рад, упркос оправданим критикама да су његове генерализације често храбре, и да је дело неуједначено у односу на поједине историјске периоде и делове Балкана.

Архивске институције садрже бројне збирке докумената које су релевантне за истраживање македонског питања. У Скопљу, Државни архив Републике Македоније располаже низом сређених фондова који садрже

¹ Тако, на пример, наслова о Македонији, у оксфордској универзитетској Bodlean Library готово да нема, мада је сам Историјски факултет један од најстаријих и најугледнијих истраживачких центара унутар Универзитета. Студент македонске историје може да се ослони на опште историје Балкана писане у Европи или Северној Америци, где је стање нешто боље, у том смислу што истраживач обично на неколико страница третира опште познате главне токове македонског проблема. Стање је нешто боље у односу на збирке докумената, где, на пример, Temperly-јева Историја Париске Конференције, (Temperly H.W.V, A History of the Peace Conference of Paris, Institute of International Affairs, London, 1920-1924.) или неке од колекција докумената о британској спољној политици (British Documents on Foreign Affairs – Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print, University Publications of America, s.a.) могу да понуде интересантне податке.

документе о македонском питању. Овај рад ослања се на документе из фондова Александра Протогеровога и Тодора Александрова, као и на фонд ВМРО који садрже обимну преписку македонских организација. Фонд “Стална Краљевска делегација Краљевине Југославије у Друштву народа у Женеви” (који садржи микрофилмове) садржи низ службених извештаја и дипломатских елабората о македонском питању. У овом архиву налази се и обиман, за сада несређени фонд Македонског Националног Комитета.

Архив Југославије садржи више сређених збирки које су релевантне за изучавање македонског питања. Ту пре свега треба истаћи фонд 334 (Министарство иностраних послова Краљевине Југославије - политичко одељење), који садржи преписку и телеграме овлашћених дипломатских претставника у различитим престоницама. Фонд 14 (Министарство унутрашњих послова Краљевине Југославије) садржи поверљиве извештаје о безбедносном и политичком стању у Македонији, о кретању македонских комитета, као и о свим граничним инцидентима. Фонд 37 (Милан Стојадиновић) садржи поверљиве обавештајне извештаје Тасе Динића о Македонији. Фонд 74 (Краљев двор) који садржи званичне протоколе, мање се бави македонским питањем, а исто тако и фонд 138 (Министарски савет Краљевине Југославије) мада ипак садржи неке извештаје о југословенско-бугарским односима.

Централни државни архив Републике Бугарске располаже сређеним збиркама. На пример, фонд 176 (Министарство на вшните работи) садржи богате збирке преписке са бугарским дипломатама у Београду, Атини или другим европским престоницама. Фонд 252 (Андреј Љапчев) садржи преписку и телеграме влада и овлашћених дипломатских представника Бугарске о македонском питању. Значајан је и фонд 369 (Христо Калфов) који садржи дипломатске извештаје о македонском питању, као и фонд 396 (ВМРО) који се тиче различитих аспеката македонских револуционарних организација.

Public Record Office у Лондону садржи бројне збирке које се тичу балканске историје. Наше истраживање се ослања на збирку 371, која садржи дипломатску преписку Министарства спољних послова Велике Британије са

представништвима ове земље у свету. Збирке насловљене “Југославија”, “Грчка”, “Бугарска” садрже бројне извештаје о македонском питању унутар ових земаља, као и о улози коју ово питање има у међусобним односима балканских земаља.

Будући да се овај рад бави проблематиком из 20. века, штампа несумњиво представља значајан историјски извор. Већина издања је лако доступна у библиотекама широм балканских и европских универзитетских центара, као и у склопу неких архивских збирки. Неке публикације сада су већ доступне на интернету, попут београдске Политике или лондонског Тајмса. Осим што нуди детаљни увид у већину савремених политичких збивања, штампа као историјски извор омогућава и увид у димензију политичких, дипломатских и друштвених збивања коју је готово немогуће приметити у већини архивских извора. Ово захваљујући новинарским коментарима који указују, свесно или узгред, на значај који су поједини историјски догађаји имали за савременике, на популарност одређене политике и на расположење јавног мњења о различитим питањима. Ипак, овај рад се мање ослања на штампу зато што настоји да, ослањајући се на политичку позадину, укаже пре свега на државно-правне токове македонског питања. Дневна штампа, напротив, садржи велики број изузетно детаљних извештаја о појединим политичким догађајима. Управо због ове сконцентрисаности на поједине текуће политичке догађаје, овакви извештаји излазе из оквира основних линија једног истраживања које има за циљ да прати главне токове развоја македонског питања.

Нека од штампаних периодичних издања, какав је на пример *Fortnightly Review*, ипак нуде шире анализе македонског питања и траже његово место у глобалној европској политици, у балканским политичким токовима, као и унутар стратегија појединих политичких фактора. Некада имена коментатора указују на то да су се уредници европских месечних часописа ослањали на дописнике балканског порекла који су добро познавали прилике у региону. Ипак, ове анализе тешко да могу да понуде нешто ново истраживачу који се

овим питањем бави у 21. веку, када је у међувремену доста тога написано и о европској и балканској историји, па и о македонском питању.

Генерално узвешти, штампа је пуна интересантних написа из којих истраживач може да сазна многе појединости и да добије изванредан осећај за колорит тадашњих збивања, али све то заправо мало може да искористи у контексту теме која је постављена широко.

Проблем транслитерације имена није нарочито значајан када су у питању сродни словенски језици. Грчка или европска имена овде су дата српским писмом. Имена попут ВМРО (Обединета) стоје су у српском преводу. Далеко већи проблем представља чињеница да ниједан историчар балканских међународних односа не може говорити довољно језика, с обзиром на то да у региону осим словенских постоје и несловенски језици, као што су албански, грчки или турски, а да модерна дипломатска историја нужно захтева још и осврт на европске изворе. Проблем истраживача и аутора студија западно-европског порекла још је израженији: осим оних који су балканског порекла, попут Стевана Павловића, остали углавном разумеју по један балкански језик, попут признатог ауторитета за балканску историју у Великој Британији, Крамптона, који говори бугарски. Утицај оваквих лингвистичких ограничења на коришћену литературу и историјске изворе је огроман. Ограниченост у коришћењу извора утиче на избор тема и на резултате истраживања. Тако се на пример, наше истраживање ослања на грчке ауторе само уколико њихови радови преведени, а архивска грађа из грчких архива није коришћена уопште, не само због језичке препреке, већ и због недоступности грчких архива истраживачима из македонских академских средина.

ГЛАВА ПРВА
ПОЛИТИКА БАЛКАНСКИХ ЗЕМАЉА ПРЕМА
МАКЕДОНСКОМ ПИТАЊУ
-историјски преглед-

1. Спољна политика националних држава на Балкану до Берлинског конгреса
2. Македонско питање после Берлинског конгреса
3. Македонско питање за време Балканских ратова и током Првог светског рата
4. Македонско питање и Албанци
5. Македонско питање за време Мировне конференције 1919. године
6. Закључак

ГЛАВА ПРВА
ПОЛИТИКА БАЛКАНСКИХ ЗЕМАЉА ПРЕМА
МАКЕДОНСКОМ ПИТАЊУ
-историјски преглед-

1. Спољна политика националних држава на Балкану до Берлинског конгреса

Сваки покушај анализе македонског питања подразумева одређене напомене о комплексном Источном питању, као и осврт на развојне линије спољне политике балканских држава. Порекло македонског питања треба тражити у систему *милета*² у Турској империји, у утицају Цариградске Патријаршије и у ширењу новостворених балканских цркава чије су црквено-просветне активности у одређеном моменту замењене оружаним борбама. Развој македонског питања зависио је и од повезаности политике балканских држава са европском дипломатијом, као и од динамике међудржавних односа унутар Балкана, што је довело до спорог сазревања краткотрајног балканског савеза. На самом крају, овај је проблем затворен дипломатијом у време Балканских ратова, као и после Првог светског рата.

Почетком 19. века на Балкану је почео период националних борби за ослобођење од Турака. Очигледна чињеница да се Турска империја налазила у стању перманентног пропадања, изазвала је општу недоумицу о томе шта треба да је замени. Управо ово јесте суштина Источног питања о коме је током читавог 19. века речено и написано много и понуђено мноштво планова за решење. Територије Турске империје биле су тако важне за

²Систем милета (верских народа или верских нација) увео је Мехмед током 1454. године, обухвативши њиме православне хришћане, јерменске хришћане и Јевреје. Сваки милет имао је право аутономије по питањима религије, културе и судских спорова који нису обухватили Муслимане. Мада на турском језику реч "милет" означава народ или нацију, овај је систем предвиђао искључиво идентификацију на основу религијске припадности, а не етничитета. Због тога је важно подвући да је концепт милета веома различит од западно-европског концепта нације. Hupchik P. Dennis, *The Balkans from Constantinople to Communism*, New York, 2004, 133-136.

чланице “европског концерта”,³ да је њихово присвајање могло озбиљно да поремети европску равнотежу снага, а покушај поделе могао би да доведе до општег рата. Због тога се историја балканских народа који су национално сазревали током читавог 19. века, нашла у растућој зависности од ових “обзира европске дипломатије”. Почевши од Првог српског устанка, процес оружане националноослободилачке борбе балканских народа био је непрестан, при чему ипак није дошло до удружене побуне житеља читавог Полуострва против Турака, већ се догађао читав низ самосталних устанака у току којих је било и сарадње и супарништава.⁴

Прве обновљене балканске државе у почетку нису имале изграђен програм спољашње политике. Оне су биле сконцентрисане око изграђивања државног језгра и правних институција, око питања економске егзистенције и прибављања подршке чланица европског концерта за већи степен аутономије унутар Турске. Грчка је процес изградње своје државности почела Устанком из 1921. године. Одлукама конференције у Лондону 3. фебруара 1830. године, проглашена је независном Краљевином под гаранцијом трију савезничких сила. Упркос грчким захтевима, ова је Краљевина обухватала једва нешто више од Пелопонеза и Киклада, док је велики број Грка остао у Турској и на Јонским острвима која су држали Британци. Јануара 1844. године, премијер Јоанис Колетис обратио се уставотворној скупштини речима: “Грчка краљевина није Грчка; она је само један део Грчке - најмањи и најсиромашнији. Грк није само онај ко живи у Краљевини, него и онај који живи у Јанини или Солуну, или Серезу, или Адријанопољу, или Константинопољу, или Требизону, или Криту, или Самосу. . . ”⁵ Захтеви за овим територијама ослањали су се на аргументацији “историцистичке” природе. Ускоро ће ова идеологија, позната као *Мегали идеја* (*Μεγαλι ιδέα*), постати најјача покретачка снага у читавој држави, поставши прототип визија да се на рушевинама Аустро-Угарске и Турске обнове средњевековна

³The European Concert, Concert of Europe, европски систем држава. Stavrijanos Leften, Balkan posle 1453 godine, Beograd, 2005, 299. и фуснота.

⁴Ibidem, 272, 276-280.

⁵Цитирано према: Клог Ричард, Историја Грчке новог доба, Београд, 2000, 50.

српска и бугарска држава.⁶ Мегали идеја - ослобађање грчких сународника у иностранству - трошила је много националне енергије, чак до Лозанског споразума 1923. године.

Неколико месеци после ове објаве Колетиса, најспособнији и најутицајнији српски политичар половином 19. века, Илија Гарашанин, тајно је скицирао свој програм о ширењу српске државе: "черта и темељ српске политике да се не ограничава на садашње њене границе, но да тежи себи приљубити све народе српске који ју окружавају".⁷ Овај програм, познатији као "Начертаније", позивао се на територију Царевине цара Душана, уз коришћење лингвистичко-културног критеријума.⁸ "Начертаније" је предвиђало словенско јединство под српским вођством, при чему би Србија постала нови Пијемонт Балкана. Нажалост, за разлику од италијанског модела, Балкан није био национално хомоген, па се његова историја развијала сасвим различито. Упркос великим сличностима са стратегијом Грчке, "Начертаније" је предвиђало сарадњу са суседима, за разлику од Грка који то никада нису били предвидели. Идеја о великој Србији ускоро је добила подршку грађана, мада је сам текст "Начертанија" постао познат широј јавности тек почетком 20. века. У време таласа револуција у Европи 1848. године у Србији је основан један "клуб пансловенских и демократских тежњи" који је предлагао Јужним Словенима "да се потпуно ослободе турског ропства, онда, будући да је Аустрија парализична, нека оснују под кнезом Александром Карађорђевићем југословенску краљевину, у коју треба да уђу: Србија, Босна, Бугарска, Хрватска, Славонија, Срем, Далмација и Јужна Угарска".⁹

Тек је кнез Михаило Обреновић отворио преговоре са суседним земљама, намеравајући да створи балкански савез, да истисне турску власт са Балкана и да под влашћу Србије уједини ослобођене Јужне Словене.

⁶Pavlowitch K. Stevan, A History of the Balkans, 1804-1945, London and New York, s.a, 62.

⁷Цитирано према: Stavrijanos, op. cit, 242.

⁸Glenny Misha, The Balkans 1804-1999, Nationalism, War and the Great Powers, London, s.a, 45-46,121-122.

⁹Stavrijanos, op. cit, 242.

Надахнут збивањима у тадашњој Европи, Михаило је имао визију да Србију учини Пијемонтом Балкана и да око себе окупи балканске државе за ослободилачки рат. За тај циљ, ослањајући се на подршку Русије, он је између 1866. и 1868. године организовао први Балкански савез.¹⁰ Дипломатске прилике у Европи погодиле су томе да кнез Михаило склопи савез са Румунијом (26. маја 1865. и јануара 1868. године), са Црном Гором (23. септембра 1866. године), са Грчком (26. августа 1867. године), као и са једним бугарским револуционарним удружењем (22. маја 1867. године). Најзначајнији у том низу био је српско-грчки споразум, по коме је требало да Грчка добије Епир и Тесалију, а Србија Босну и Херцеговину. Обе државе требало је да се залажу за хришћане у европској Турској, да их наоружавају и да се супротставе свакој великој сили која би покушала да припоји балканске територије. Грци су прихватили да сарађују са кнезом Михаилом, надајући се територијама у Епиру и Македонији. Када је Устанак на Криту био праћен објавом уједињења са грчком матицом, а Порта се томе општро супротставила, Грчка је одмах потражила подршку Србије. Нажалост, дипломатска ситуација у Европи се брзо изменила, тако да удружен напад на Турску више није био могућ. У Грчкој је већ јачало антисловенско расположење због подршке коју су Руси давали стварању Егзархије¹¹. Током 1869. године у Атини је створено једно антисловенско удружење које је имало за циљ да спречава ширење утицаја Словена на Балкану. Када је ускоро, 1870. године, султанским ферманом Егзархија заиста одобрена, многи су се у Грчкој залагали чак и за зближавање са Турцима тврдећи да су они “мање опасни по ширење грчког духа него славизам”.

Иzolовани од делотворног утицај Запада, на домаку самог Цариграда, Бугари су имали сасвим различит ток ослобађања од Турске. Најзначајнија тековина из времена пре стицања државности било је стварање аутокефалне

¹⁰Ibidem, 244-246, 376-377.

¹¹Бугарска црквена организација - Егзархија створена је 1870. године на основама турског система милета. Добивши улогу инструмента за остваривање бугарских политичких планова према Македонији, ова је организација током наредних деценија била од кључне важности за развој македонског питања. Riss Carsten, Religion, Politics and Historiography in Bulgaria, New York, 2002, 124-134.

Бугарске егзархије, догађаја који је имао утицај на духовно и политичко стање читавог Балкана, а пре свега на отварање и развој македонског питања. Политика која се тада развила унутар црквених питања, нарочито је важна за разматрање македонског питања, с обзиром на то да је управо из њега израсла, ако не његова суштина, а онда барем као његова феноменологија. С обзиром на то да су се балканске нације изнедриле из турског “система милета”, једна особеност македонског питања била је у томе што су грчка и бугарска црква имале веома снажан утицај у Македонији још пре него што су и грчка и бугарска држава заиста створене. Турска власт успоставила је “систем милета” који је гарантовао религијску и културну аутономију разних верских заједница. Православни хришћани налазили су се под јурисдикцијом Цариградске Патријаршије у којој су доминирали Грци. На тај начин, у дугом периоду позног Средњег века под турском владавином, када национални идентитет није ни постајао, православни хришћани су идентификовали себе на основу припадности цркви. Значај и последице оваквог стања за Балкан тешко се могу објективно преценити. Током 19. века, балканске државе су једна за другом израстале управо на територијама Турске империје, постепено тражећи све већи степен државности и све већи обим територија. Паралелно са изградњом сопственог националног идентитета, оне су се окретале суседним областима настојећи да прошире своје границе.

Спорно, замршено, чак криво македонско питање у својој суштини представља само једну од тачака овог процеса изградње балканских држава, стварања њиховог националног идентитета и жеље за територијалним ширењем. После укидања Охридске аутокефалне цркве 1767. године хришћанско становништво Македоније било је под управом Грчке Патријаршије. Када је реформски едикт Хатихумајун¹² из 1856. године предвидео реорганизацију у немуслиманским заједницама или милетима, ојачала бугарска буржоазија и интелигенција желеле су да то употребе у

¹²Поповска Билјана, Државно-правна историја на Македонија-извори, Скопје, 2005, “Хатихумајун”, 144-149.

своју корист.¹³ Реформе милета између 1860. и 1862. године имале су управо за циљ да смање традиционалну превласт црквених достојанственика и да повећају учешће световних лица у њима, очекујући да ће то отклонити препреке између верских група, чиме би поданици постали спремнији да себе виде као суграђане унутар турске државе. Догодило се обратно - у грчком милету је јачање световног елемента учинило Патријаршију подложнијом националистичким утицајима, отежавши односе између Бугара и Грка и доведши до стварања Егзархије. Од самог почетка, спор је био више политичке него верске природе. О томе сведочи и чињеница да је понуда патријарха Григорија VI из 1867. године о оснивању аутономне бугарске цркве била условљена његовим инсистирањем да се јурисдикција ове цркве ограничи на територије између Дунава и планине Балкан. Бугари су ову понуду одбили управо због њене територијалне ограничености. Грци су желели границу на планини Балкан да би сачували свој утицај у Македонији; Бугари су, напротив, желели да становништво свих епархија само одлучи којој ће цркви припасти. У томе су их потајно подржали Турци, надајући се да ће конфликт спречити Бугаре да се за време очекиване побуне на Криту сврстају уз Грчку и против Турака.

Ускоро је, под притиском бугарске интелигенције, а посебно бугарске колоније у Цариграду, донет и ферман од 11. марта 1870. године којим је успостављена аутономна Бугарска црква, или Егзархија, а у чији су састав ушле епархије попут Нишке и Пиротске (у то време у саставу Турске), али и Велешка епархија у Македонији. За будућност је био нарочито значајан члан 10. овог фермана који је одређивао да се Егзархији могу додавати нове епархије после позитивног изјашњавања две трећине њихових становника, што је утрло пут даљем ширењу Егзархије. На тај начин су се Егзархији придружиле Скопска и Охридска епархија. Егзархија је настојала да прошири свој утицај и на црквено-школске општине. Патријаршија је прогласила бугарску Егзархију јеретичком, али се Егзархија све више ширила по Македонији. Ускоро су се и Срби забринули због оваквог стања, па је

¹³Stavrijanos, op. cit, 354-357, 368-369.

сарадња на Балкану постала скоро сасвим немогућа. Повећан је спор између балканских народа, а Порта, која је сада била управо крајњи арбитар, могла је да тријумфује. То је почетак онога што се у историјској науци назива “македонско питање”.¹⁴ Ривалитети око црквене припадности од самог почетка јесу само феноменологија македонског питања. У својој суштини, оно је питање комадања турских територија и њихове замене националним државама на Балкану, структурисаним по угледу на модерне западне државе. Достојевски, велики поборник панправославља и панславизма, писао је 1876. године о грчко-бугарском црквеном спору и о “новом и деструктивном принципу националности”: “Може се предвидети са извесном сигурношћу да ће, чим ‘болесник’ (Турска империја) ишчезне, већ првом приликом да се прошире нереди и сукоби по Балкану.”¹⁵

Мегали идеја била је у грчком јавном мњењу веома важна. Велики део грчког народа налазио се изван северних граница, као и на острвима, а ове иредентистичке тежње много су наликовале тежњама италијанског и немачког народа у то време. У неким је круговима иредентизам чак ескалирао до програма рестаурације Византијског царства, што је у пракси значило жељу за подјармљивањем осталих балканских народа хеленизму, а сам циљ био је далеко изнад тадашњих реалних могућности Грчке. Политичари су често иредентизам користили да би скренули пажњу са озбиљних унутрашњих проблема земље. Ширење на југ према острвима било је лакше остварити, пошто је тамошњи живаљ био грчки, али је постајала и жеља за ширењем на север, у Тесалију, Епир и Македонију, где је Македонија била највећи проблем, будући да су према њој имали аспирације и Срби и Бугари, и будући да је њено становништво било веома мешовито.

И кнез Србије, Милан Обреновић, суочио се са снажним захтевима јавног мњења за ширењем ка Босни и Херцеговини. Упркос његовом противљењу, Скупштина му се ипак обратила са захтевом за остваривањем улоге Србије као Пијемонта на Балкану. Устанички покрети започели су

¹⁴Историја на македонскиот народ, уредник Михајло Апостолски, Скопје, 1988, 112-114.

¹⁵Цитирано према: Glenny, op. cit, 116-117.

1875. године у Босни и Херцеговини и ширили се по Бугарској и Македонији. Цариградска конференција, на којој су учествовале Енглеска, Француска, Аустро-Угарска, Немачка, Русија, Италија и Турска, затражила је, између осталог, територијална проширења на рачун Турске и стављање Бугарске и Македоније под контролу великих сила.¹⁶ Одбивши тај захтев, Турска се суочила са руском објавом рата. На страну Русије стале су Србија и Црна Гора, као и већи број добровољаца из балканских земаља.

Санстефанским мировним уговором, потписаним 3. марта 1878. године, Русија је издејствовала територијално проширење и независност Србије, Црне Горе и Румуније, као и стварање аутономне бугарске државе у чије би границе ушли и Врањски округ, Корча у Албанији и читава Македонија.¹⁷ Аустро-Угарска и Енглеска су ово одбиле. Уочи одржавања Берлинског конгреса, у Београд долази Димитар Робев из Битоља, тадашњи посланик у турском парламенту. Он ступа у контакт са македонском емиграцијом, као и са председником владе Јованом Ристићем и са београдским митрополитом Михаилом, радећи на томе да се избегне присаједињавање Македоније некој од суседних држава и надајући се њеној независности.

Мало је историјских догађаја који су толико много утицали на новију балканску историју, као што је Берлински конгрес одржан од 13. јуна до 13. јула 1878. године. Балкански представници били су саслушани од стране великих сила, а затим игнорисани. Одлуке су доносиле велике силе. Србија, Румунија и Црна Гора проглашене су независним државама, са територијалним проширењима, а Аустро-Угарска је окупирала Босну и Херцеговину добивши и овлашћење да држи гарнизон у стратешки важном Новопазарском санџаку који је раздвајао Србију од Црне Горе, те да на тај начин спречава могућност стварања некакве јужнословенске државе која би привлачила Словене из Хабсбуршке монархије. Бугарска је подељена на два дела, од којих је аутономна Кнежевина Бугарска добила само северни део од

¹⁶Христов Александар, Донев Јован, Македонија во меѓународните договори 1875-1919, Скопје, 1994, док. бр. 5, Анекс Ц и Ф.

¹⁷Ibidem, док. бр. 8 (чл. 6,7,8,9,10,11).

Дунава до Старе Планине (једну трећину од тзв. санстефанске Бугарске и сада потпуно отсечена од Егејског мора), док је на југу створена аутономна област Источна Румелија која је враћена под власт султана (али под хришћанским намесником којег поставља Цариград уз сагласност великих сила). Македонија је остала под непосредном турском управом. Члан 23. овог Уговора предвидео је реформе за Македонију које, међутим, касније нису реализоване.¹⁸

Могућност реализовања санстефанске Бугарске угрожавала је грчке аспирације у Македонији. Током Берлинског конгреса, друге балканске нације добиле су независност или аутономију, као и проширење, а Британија је добила овлашћење да окупира Крит. Грчка је тражила Крит, Тесалију, Епир и део Македоније, не добивши на крају ништа. Велике силе су имале друге, за њих важније интересе, па су одредиле да се турска влада споразуме са Грцима о корекцији граница у Тесалији и Епиру. Бизмарк је цинично изјавио да, са хиљадама година историје иза себе, Грци могу себи приуштити да причекају још коју за остварење својих амбиција.¹⁹

Балканска криза која се завршила Берлинским споразумом 1878. године означава камен међаш у европској и у балканској историји. Његовим одлукама је промењен политички статус појединих балканских нација. Нове границе које су тада постављене, одржале су се све до 1912-1913. године. Пренебрегавање етничких и националних обзира било је очито. Енглески премијер Дизраели је у том смислу на самом почетку био изјавио да жели да обузда Русију, а не да обезбеди идеалан живот за турске хришћане. Бугарска је била огорчена ревизијом санстефанског пројекта, Србија аустро-угарском окупацијом Босне и Херцеговине, а Грчка тиме што није добила никакву територијалну компензацију. Окупација Босне и Херцеговине довела је до тога да се Србија убудуће више концентрише на ширење ка југу. Тако је Берлински конгрес покренуо самоубилачки тространи сукоб који је затровао унутарбалканске односе и подстицао безвлашће и крвопролиће у Македонији

¹⁸Ibidem, док. бр. 10; Stavrijanos, op. cit, 392, 446-450.

¹⁹Цитирано према: Stavrijanos, op. cit, 392, 446-450; Христов, Донеv, op. cit, док. бр. 10 (чл. 24).

све до Првог светског рата, а чак и после њега. Овај тространи сукоб око Македоније, у прво време се водио између свештеника и учитеља, касније међу четама, и затим и међу армијама, да би се у њега на крају умешале и саме европске силе.²⁰ Дипломатија великих сила утицала је на ове дестабилизујуће појаве, а пре свега на сукоб Аустро-Угарске и Русије за утицај на Балкану. Овај недостатак усаглашености различитих интереса довешће до тога да ће на Балкану често долазити до криза и ратова у читавом периоду између 1878. и 1914. године.²¹

2. Македонско питање после Берлинског конгреса

Уобичајено је да се стварање бугарске Егзархије сматра за важан узрок појаве македонског питања на европској дипломатској сцени, али неки српски историчари указују на то да је бугарска пенетрација у Македонију започела и неколико година пре тога. Други траже њене корене у Санстефанском уговору из 1878. године који је доделио Бугарској готово читаву Македонију. Националистички настројени Бугари траже основ овог проблема управо у Берлинском уговору којим су велике силе одузеле Бугарској Македонију. Према мишљењу Елизабет Баркер, кључни фактор била је руска подршка стварању бугарске Егзархије и њена намера да бугарску државу створи и касније подржава.²² Глени пак наводи да почетак македонског питања, “загонетку модерног идентитета читавог полуострва” и “сизифов камен балканског национализма”, треба тражити у Кресненском устанку 1878. године.²³

²⁰Barker Elisabeth, *Macedonia, its Place in Balkan Power Politics*, London, s.a, 7.

²¹Непосредно после Берлинског конгреса, у источној Македонији је почео Кресненски устанак у чију веома компликовану проблематику овде нећемо улазити. “Правила Кресненског устанка” наглашавају да устаници не желе мешање суседних држава, али да ће од српског кнеза потражити помоћ у оружју, као и учешће Македонаца у Србији у ослобађању “њихове отаџбине Македоније”. Правила су осудила активности бугарске Егзархије и благотворног комитета Јединство. Историја на македонскиот народ, *op. cit*, 129; Stavrijanos, *op. cit*, 489.

²²Barker, *op. cit*, 8-9.

²³Glenny, *op. cit*, 154-160.

У литератури је спорно питање тачног распрострањања Македоније и националног карактера становништва ове земље. Од постајања античке македонске државе, преко припадања ове територије Риму, Византији, средњовековној бугарској и српској држави и Турској империји, њене су се границе веома мењале. Македонија је после Берлинског конгреса оквирно обухватала три турска вилајета: Солунски, Битољски и Косовски. После 1878. године, главно питање балканских међудржавних односа постало је како ће ови вилајети бити подељени између три суседне балканске земље, због чега ће Македонија постати подручје највећих крвопролића на читавом Балкану. Неспорно, она је била значајна у економском и стратешком смислу, с обзиром на то да омогућава контролу путева који воде из средње Европе према Средоземљу дуж долина Мораве и Вардара. Ови су путеви одувек привлачили многе завојеваче, Римљане, Готе, Хуне, Словене, Турке. Чак је и Бизмарк, уобичајено циничан према балканским питањима, изјавио да су "они који контролишу долину реке Вардара господари Балкана."²⁴ У Македонији је и велика лука Солун, тада једини богат град у њој, али и плодне равнице, иначе ретке на брдовитом Балканском полуострву. Основна карактерна црта Македоније била је њена етничка разноликост. Ставријанос је назива граничним подручјем где се разне националности нису стапале, пошто су мешовити бракови припадника различитих етничких група били ретки, па су поједина села или чак групе унутар истог села вековима задржала свој идентитет. Управо ово одсуство етничке динамичности довело је до толике хетерогености народа на овом малом подручју. Покушаји спровођења статистика само су још више указали на специфичне одлике овог проблема. Турке није интересовала националност њихових поданика и они нису били склони спровођењу пописа. Када би то и учинили, интересовала их је вероисповест поданика, а не њихов језик и народност. Тако су као Грци третирани сви они који су похађали патријаршијске школе и цркве, сасвим независно од тога који је био њихов матерњи језик. Исти је критеријум примењиван и на становништво које је касније постало део бугарског и

²⁴Ibidem, 156.

српског милета. Ставријанос сматра да је у граничним подручјима становништво било претежно грчко, бугарско или српско, а да се остатак становништва може назвати посебном македонском заједницом, са својим наречјем и посебним културним обележјима, осим оних становника који су били Турци, Власи, Јевреји или Албанци.²⁵ Баркер наводи да је до 1923. године већина становништва Македоније заиста била словенска, а да се то променило тек грецизацијом Егејске области после Грчко-турског рата 1923. године. Основни проблем становништва Македоније био је закаснела и спора афирмација националне свести, што је омогућило суседима да се аргументација о његовој националној припадности односила на аргументе као што су граматичке особености ових наречја или њихове одређене културне карактеристике. Тако су се Срби позивали на обичај слављења славе, Бугари су тврдили да се ради о наречју бугарског језика, а Грци су наводили да се већина ових становника налази под јурисдикцијом Цариградског патријарха. Чак су тврдили да многи који говоре словенски, у ствари себе сматрају славофоним Грцима.²⁶

Грци на почетку заиста нису имали супарника у Македонији, а укидањем Охридске архиепископије 1767. године²⁷ и Пећке патријаршије 1766. године читава Македонија налазила се под надлежношћу Цариградског патријарха. У школама се учио грчки језик и стицало грчко образовање, литургија је била на грчком, а на свим вишим црквеним положајима били су грчки архијереји. Хеленизација је тако била сасвим неометана. Она се, међутим, односила само на школовано становништво, док су сеоске масе биле неписмене, говориле својим словенским говором и биле изван домаћаја процеса хеленизације. У преднационалном смислу, језик и није био од велике важности, пошто се сељак идентификовао са својим селом, а у ширем смислу је сматрао себе православцем, насупрот свом муслиманском суседу. Када је национализам продро са Запада, а балканске државе се усредсредиле на ово подручје, ова је слика почела да се мења.

²⁵Stavrijanos, op. cit, 492-494.

²⁶Ibidem, 494.

²⁷Димевски Славко, Историја на македонската православна црква, Скопје, 1989, 288-295.

Захваљујући члану 10. фермана о оснивању Бугарске Егзархије омогућено је да између 1870. и 1912. године чак седам епископија у Македонији припадне Егзархији. Срби су тумачили да се ово није догодило зато што се становништво осећало бугарским, него зато што је било словенско и није волело грчке прелате и службу на грчком коју није могло разумети. Тако је до 1870. године Патријаршија била средство грчке пропаганде у Македонији, да би после тога Егзархија постала средство бугарске пропаганде.²⁸ Стварање бугарске државности било је тесно повезано са дубоким разочарањем због ревизије Санстефанског уговора, а македонско питање остало је једна од тачака које су доминирале у међународним односима Бугарске. Овај проблем иреденте, слично као у Србији или у Грчкој, тражио је много средстава и енергије да би се ослободила браћа под турском влашћу. Бугарска је после 1870. године била у великој предности у односу на друге две државе које су претендовале на припајање Македоније. Македонске избеглице у Бугарској, тражећи комплетну ревизију Берлинског уговора у односу на македонско питање, утицале су на премијера Петка Каравелова да заузме бескомпромисан став по овом питању.²⁹ Већ 1882. године, Константин Стоилов³⁰ припремио је конкретан програм бугарске државне политике према Македонији, потенцирајући да је “Кнежевина најприроднији и активни заштитник Македоније”. Овај је програм предвиђао да се унутар Егзархије формира комисија са задатком да развија бугарску просвету у Македонији, да се успостави контрола над црквено-школским општинама, да се створи једна организација у Македонији која би држала ствари под контролом и да се мрежа бугарских железница повеже са македонском. Главна средства пропаганде била су просвета и црква. Између 1881. и 1885. године сума из бугарског буџета одвојена за те сврхе попела се са

²⁸Stavrijanos, op. cit, 494-495.

²⁹Опширније о политици бугарског премијера 1884-1886. године Петка Каравелова: Crampton J. Richard, *A Short History of Modern Bulgaria*, Cambridge, s.a, 25-27.

³⁰Опширније о политици бугарског премијера 1894-1899. године Константина Стоилова: Crampton, *A Short History*, 37-45.

сто хиљада на пет стотина седамдесет и пет хиљада лева, а касније се непрестано повећавала.³¹

И Грци су после Берлинског конгреса имали тешкоће, пошто су Турци одбијали да се са њима договоре око Тесалије и Епира, а Албанци, сада већ показавши и знаке националне свести, супротстављали су се припајању Епира Грчкој. Тако је једино стварно грчко проширење до 1912. године било добијање већег дела Тесалије 1881, док су од Епира добили само артску област. Територијално проширење је довело Грчку до граница Македоније. После припајања Источне Румелије Бугарској 1885. године, Грчка је одлучила да освоји Епир, али блокада великих сила натерала ју је да повуче војску са граница.³² Тако је после Берлинског конгреса бугарска пропаганда у Македонији морала да се утркује са Србијом и Грчком. Грчка пропаганда која је пре Конгреса била знатно изгубила своје позиције, после 1878. године ојачала је, уз помоћ сарадње са турским властима. Грчки конзулати предузимали су агитацију и помагали отварање образовних институција да би наметнули свој језик и свест.³³

Настојећи да побољша своје позиције на Балкану, Аустро-Угарска је склопила трговински споразум са Србијом. Убрзо затим, кнез Милан Обреновић је склопио и тајну политичку конвенцију 28. јуна 1881. године. Видевши садржај овог уговора, Милан Пироћанац и Милутин Гарашанин, који су у то време били на челу тзв. напредњачке владе, запретили су оставком. Текст споразума захтевао је да Србија спречи сваку пропаганду против Аустро-Угарске на својој територији (укључујући покрајине Босну, Херцеговину и Новопазарски санџак) и да не закључује никакав споразум са другим земљама без сагласности ове земље. У замену, Аустро-Угарска се обавезала да призна Милана за краља уколико он буде решио да узме ту титулу и обећала да ће подржати Србију уколико она покуша да се прошири

³¹ Историја на македонскиот народ, *op. cit.*, 137-138.

³² Stavrijanos, *op. cit.*, 446-450.

³³ Интересантно је запажање да су богати Грци у Солуну, мада повезани са својим сународницима на југу, били мало заинтересовани да раде на грчкој пропаганди у овим областима. Они своју будућност нису видели у слабој и сиромашној Грчкој краљевини, него у динамичном економском животу Солуна. Glenny, *op. cit.*, 184.

на југ, уз напомену да се то не односи на Новопазарски санџак. “Аустро-Угарска се томе неће противити и заузеће се да и друге силе приклоне држању повољном по Србију”. Мада је Милан касније ублажио ову аустро-угарску контролу једном званичном изјавом,³⁴ он је предходно тајном изјавом обећао да остаје при уговору. Заправо, јавно мњење у Србији било је жестоко против проаустријске политике кнеза Милана. Сматрајући да неће добити територијалне компензације дипломатским путем, он је после припајања Источне Румелије Бугарској, решио да објави овој земљи рат 14. новембра 1885. године, што је представљало прву неповољну последицу уговора са Аустро-Угарском по унутарбалканске односе.

Када је Источна Румелија 1885. године успешно припојена, Бугарска се сасвим окренула Македонији. Стефан Стамболов, будући председник бугарске владе, кога су називали “бугарским Бизмарком” основао је у Пловдиву комитет *Јединство*, као и сличне комитете у другим бугарским градовима, са намером да се стање у Македонији доведе до степена устанка који ће бити европској дипломатији представљен као жеља за присаједињењем Бугарској. Охридски митрополит Натанаил био је задужен да руководи оружаним акцијама чета које су убациване на турску (македонску) територију.³⁵ Стамболов није имао јаку армију да би напао Турску. Осим на проширењу црквене и школске мреже, настојао је код Порте, углавном без успеха, да се олакша живот становништва у Македонији. У бугарској армији било је око петнаест хиљада Македонаца, од укупно тридесет и осам хиљада војника. У Софији и другим великим градовима било је много избеглица из Македоније који су, огорчени и добро организовани, настојали да се инфилтрирају у институције. Док се Стамболов бавио уништавањем њихових завера, неке од ових македонских избеглица су вршили атентате на ministre, а претили су атентатима и самом кнезу Фердинанду. Када је био председник владе (1887-1894) Стамболов је свој

³⁴Христов, Донеv, op. cit, док 12: “Заедничка изјава на австро-угарската и српската влада за толкување на чл. 4 од договорот од 16/28 јуни 1881” (чл. 2,3,7).

³⁵Историја на македонскиот народ, op. cit, 124-125; Stavrijanos, op. cit, 416- 417; Glenny, op. cit, 190.

статус најзначајнијег човека бугарске политике равноправно делио са кнезом Фердинандом, који је са своје стране радио на томе да постане неоспорни господар земље и да Бугарску претвори у најјачу силу на Балкану. Један енглески новинар пише о томе како је затекао Фердинанда у наполеонској пози с руком на грудима испод копорана. “Видите ли оне планине?”, показао је Кнез на југ. “Оне су кључ за Македонију, а тај кључ држим ја!”³⁶

Један извештај Стефана Верковића наводи податке о почецима српске пропаганде у Македонији, о плану за буђење словенске свести кроз отварање школа на словенском језику и увођењу црквенословенске уместо грчке службе у црквама. Верковић наводи да је основни циљ његовог рада било буђење свести словенског народа и његова припрема за један општи хришћански устанак, те да је радио по упутствима Илије Гарашанина, објашњавајући и отпор који је изазвао код Грка, Цинцара, гркомана, а и Бугара.³⁷ Још један извештај обавештава о његовом раду у Македонији током 1862. године, када је свуда по Македонији владао хеленистички дух, а становништво се није надало ослобођењу помоћу Србије или Русије, него кроз Еладу. Упркос овоме, до Берлинског конгреса српска пропаганда у Македонији ипак није била прецизније дефинисана. После пораза у рату са Бугарском 1885. године у Београду су схватили да би Македонија могла следити пример Источне Румелије и постати део Бугарске, па је српска пропаганда постала систематскија, а већ 1886. године организовано је друштво “Свети Сава” које је бринуло о ширењу просвете, са циљем да подстакне национално буђење у свим српским земљама, а нарочито у Македонији. На дипломатском плану, потписана је конвенција са Турском и отворени су конзулати у Скопљу (1887), Солуну и Битољу (1888).³⁸ Србија је тражила од турских власти дозволу за отварање српских школа и постављање Срба за владике у Скопљу, Велесу, Дебру, Битољу и Охриду. За тај циљ су

³⁶Цитирано према: Stavrijanos, op. cit, 492.

³⁷Документи за борбата на македонскиот народ за самостојност и за национална држава, том 2, Скопје, 1981, “Извештај на Стефан Верковић за активноста во Македонија: Изводи од Извештајот на Стефан Верковић до Министерот за просвета на Кралството Србија”, датиран 9.01.1877, 201-203 и 223-230.

³⁸Stavrijanos, op. cit, 495-496; Историја на македонскиот народ, op. cit, 136-137.

обучавани и учитељи. Вођење пропаганде је у прво време било под надлежношћу министра просвете, а од 1889. године министра спољних послова и новоотворених конзулата. Турцима је одговарала оваква српска противтежа Бугарској, па су дозвољавали различите уступке. До средине 90-тих година 19. века, Срби су основали преко сто школа са пет хиљада ученика у Косовском вилајету, поставши тако значајан чинилац македонског питања. Ипак, одсуство српске цркве, насупротив присуству Патријаршије и Егзархије, била је отежавајућа околност за Србију.

Током 80-тих година, немајући своју цркву у Македонији, Срби су потражили сарадњу са македонским круговима који су били незадовољни Патријаршијом и Егзархијом и који су се борили за политичку, просветну и црквену самосталност. Као резултат ове сарадње 1886. године је у Цариграду основано друштво “Србо-Македонци” које је требало да штампа један часопис на македонском (“Македонски весник”), а програм друштва предвиђао је обнову Охридске архиепископије која би се налазила под врховном влашћу цариградског патријарха (а не бугарског егзарха).³⁹ Ово друштво имало је за циљ “македонском народу доказивати да нису Бугари”. Представници “Тајног македонског комитета” у Софији састали су се са представницима српске владе, уговоривши рад на обнови Охридске архиепископије под окриљем Цариградске патријаршије, штампање новина “Македонски глас” у Цариграду, отварање школа на народном језику, штампање школских уџбеника и књига. Тако је 1889. године финансирано штампање једног Буквара у Цариграду, а затим и Читанке у којој су две трећине текстова биле македонске, а једна трећина српска. Од 90-тих година средства за пропаганду су непрекидно увећавана. Почетком 20. века у Македонији је било 217 школа са готово девет хиљада и две стотине ученика. О овој борби трију пропаганди кроз црквено-школске општине у Битољском вилајету сведочи и преписка Димитрија Бодија, српског конзула у Битољу са министром спољних послова Владаном Ђорђевићем током 1892. године. Он

³⁹Историја на македонскиот народ, op. cit. 136-137; Документи за борбата, op. cit: “Програма на друштвото ‘Србо-Македонци’ во Цариград”, 1886, 273-274.

обавештава министра о борбама између патријаршиста и егзархиста, као и о својим настојањима да сарађује са комисијом из Костурског региона која се залаже за стварање “македонског књижевног језика” и увођење уџбеника на том језику, при чему је он настојао да понуди финансијску помоћ Србије.⁴⁰

Од свих пропаганди у Македонији, најкомпликованији су били односи између Македонске Револуционарне Организације⁴¹ и бугарске државне политике. Током 1893. године створена је Македонска Револуционарна Организација (МРО)⁴² која је ускоро постала значајан чинилац македонског питања. Мада је већ постојећи сукоб између Егзархије и Патријаршије утицао на веровање на Западу да је македонски проблем био религијске природе, МРО је у основи била вођена секуларним идеологијама социјализма и анархизма. После стварања ове организације, званична Софија је осетила потребу да посегне за агресивнијим средствима. Надајући се бератима за владике у Дебарској, Кукушкој, Струмичкој, Мелничкој и Битољској епархији, још од јесени 1894. године Софија је настојала да по македонским градовима организује митинге за остваривање чл. 23. Берлинског уговора. Марта 1895. године под именом Македонски комитет уједињена су македонска друштва у Бугарској. Циљ ове организације био је да се помоћу

⁴⁰Документи за борбата, *op. cit.*, 303-305.

⁴¹ Назив ове организације представља компликован проблем. Непосредно после њеног стварања, вође су у међусобној комуникацији користиле име “Македонски Централни Револуционарни Комитет”. У својим Мемоарима, објављеним током 1917. године, Татарчев је писао о “Македонској Револуционарној Организацији”. Други у главном називају једноставно “Организација”. Устав из 1897. године користи назив “Македонско - Једренска Револуционарна Организација”, да би од 1902. године званичан назив постао “Тајна Македонско - Једренска Револуционарна Организација”. У изворима је, нарочито после 1905. године, чест израз “Унутрашња Организација”, због тога што је деловала унутар Турске империје. Бугарски историчари најчешће пишу о “Бугарској Македонско - Једренској Револуционарној Организацији”, док македонски и југословенски историчари говоре о “Македонско-Одринској Револуционарној Организацији”, о “Унутрашњој Македонској Револуционарној Организацији” или о “Македонској Револуционарној Организацији”. У овом раду користимо израз “Македонска Револуционарна Организација” који није сасвим прецизан, али омогућава конзистентност у излагању. Duncan M. Perry, *The Politics of Terror, The Macedonian Revolutionary Movements 1893-1903*, Durham and London, 1988, 40-41, 221.

⁴²Историја на македонскиот народ, *op. cit.*, 165-171; Поповска, Државно правна историја, *op. cit.*: “Иван Хаџи Николов за основањето на револуционерната организација”, 234-235.

Бугарске обезбеди политичка аутономија Македоније и Једренског.⁴³ Касније, ослобођење Македоније би довело до њеног укључивања у Бугарску. Врховни македонски комитет је дестабилизовао бугарску државу, вршећи притисак да Фердинанд и влада поведу рат за слобођење Македоније. С друге стране, МРО је тражила аутономију. Ове су организације, уз све то, ратовале и између себе.

Од зиме 1895. године у Бугарској је организовано и обучавање четника под вођством Бориса Сарафова. Они су затим упућивани у Македонију. Када су током 1895. године ове убачене чете организовале такозвани Мелнички устанак, који се сматра почетком фазе оружаних интервенција у Македонији, бугарска влада је убеђивала светску јавност да је Бугарска незаобилазан фактор који има снажан утицај на решавање македонског питања. Овакве акције са бугарске стране изазвале су велико негодовање МРО. На истом конгресу одлучено је да и Организација обучава своје сопствене чете.⁴⁴ Ова Организација, у којој је био и велики број учитеља, имала је велику подршку народа унутар Македоније.

Са своје стране, Егзархија је желела да укључи своје људе и у црквено-школске савете и општине, али је наилазила на противљење учитеља. Тако је 1898. године чак отпустила све учитеље који су били приклоњени МРО, што је било равно денунцирању пред турским властима. Она је користила и такозвано Револуционарно братство, финансирано од бугарске владе и њеног председника Стоилова, а под контролом Ивана Гарванова. Братство је сарађивало са Врховним комитетом у Софији и приступило је формирању чета. Током 1900. године људи из Револуционарног братства ушли су у МРО. У четама које су организоване учествовали су и активни официри бугарске армије, а врхунац активности у овом периоду је Горњецумајски устанак из 1902. године, после чега су Турци били решили да униште МРО.⁴⁵ И сам

⁴³ Једрене је град у источној Тракији, а Једренско је био савремени назив за Тракију. Исто као и Македонија, ова је област после Берлинског конгреса 1878. године остала у саставу Турске државе. Историја на македонскиот народ, op. cit, 146-150.

⁴⁴ Ibidem, 154, 156.

⁴⁵ Ibid, 165-171.

преурањени Илинденски устанак⁴⁶ био је резултат рада чланова Револуционарног братства који су били инфилтрирани у МРО од стране Софије да би подигли превремени устанак који ће пропасти, али и показати да је Бугарска главни фактор активности у Македонији.

Грчка је одмах реаговала, основавши новембра 1894. године у Атини тајну организацију *Ethnike Hetaira* или Национално друштво, подржано од стране три четвртине официра у грчкој армији као и од многих богатих и утицајних Грка у Грчкој и изван ње. Хетаирија је постала такорећи виртуелна “држава у држави” унутар Грчке. Две основне тачке иреденте биле су Македонија и Крит. Мада је у њој било много емиграната из Македоније, ипак је њен главни циљ био Крит. Ово друштво имало је за циљ ослобађање свих Грка под турском влашћу. Интензивно се бавило сузбијањем бугарског утицаја, финансирајући грчке школе у Македонији, а њих је до 1895. године било хиљаду и четири стотине, са осамдесет хиљада ученика. Ово друштво је ускоро почело да организује и чете за упаде преко границе, у чему су учествовали и грчки конзули у Солуну, Битољу и другим македонским градовима. У ствари, конзули свих трију земаља били су сконценетрисани на пропагандну активност, потајно помажући чете. Ови видови пропаганде су нашкодили Македонцима и допринели томе да је МРО са паролом, “Македонија Македонцима” имала великог успеха код народа. Чете су се светиле селима која су прелазила на страну супротне пропаганде, а и Турци су се са своје стране светили становништву за које су сумњали да помаже ове чете.⁴⁷

Чак су се и Румуни ушлели у ове пропагандне борбе, прокламујући своје претензије над Власима који су живели расути широм Македоније, Епира и Тесалије, и говорили језик сличан румунском. Тако су они 1879. године унели у свој буџет и ставку за отварање школа за Влахе, којих је до 1912. године отворено тридесетак, са око две хиљаде ученика. Тако је,

⁴⁶Поповска, Државно-правна историја, оп. cit: “Декларација на Организацијата до владите на Големите сили”, 272-273; “Крушевски манифест”, 279-281.

⁴⁷Stavrijanos, op. cit, 496.

захваљујући оваквим пропагандистичким политикама влада суседних земаља, ускоро у Македонији било 2116 школа са седамдесет и једном хиљадом ученика.⁴⁸

Основа овог проблема био је, међутим, један зачарани круг. Борећи се једна против друге, балканске државе су одржавале *status quo*, не могавши да се супротставе Турској. Између 1889. и 1891. године Срби и Грци су покушали да Бугарима предложи савез и утврђивање захтева у Македонији, као и удружен напад на Турску. Стамболов је то одбио, обавестивши Турке о овим предлозима и добивши при томе нове концесије у Македонији. Године 1892. Срби и Грци су покушали да се договоре и да се заједно супротставе Бугарима, тврдећи да у Македонији постоје само Срби и Грци. Међутим, њихови захтеви су се толико жестоко укрштали, да није било могуће да дође до озбиљнијег споразума. Још један њихов такав покушај је 1899. године из истих разлога пропао.⁴⁹

Са већ снажним позицијама у Македонији, бугарски кнез Фердинанд је иницирао преговоре са Србијом. Он је изјавио да је Македонија основна сметња добрим односима између две земље, упркос томе што становништво македонских области није ни бугарско ни српско, већ да су то Словени са својим, посебним језиком. Ово је омогућило контакте између две владе, па је 1897. године, приликом посете краља Александра Обреновића Софији потписан уговор.⁵⁰ Обе владе су се обавезале да координисано решавају све своје заједничке проблеме са Турском империјом (чл. 1) и да ни једна влада не предузима промене *status quo* без претходне сагласности друге владе (чл. 2). Владе су се обавезале да док узајамно не усагласе своје сфере интереса у Турској империји, не сметају једна другој у националним, црквеним и школским питањима, већ да се међусобно помажу (чл. 3.). Овај уговор није био дугог века - он није одговарао интересима Бугарске која је ускоро понудила Србији и Грчкој да потраже спровођење члана 23. Берлинског

⁴⁸Stavrijanos, op. cit, 496; Историја на македонскиот народ, op. cit, 138.

⁴⁹Stavrijanos, op. cit, 497.

⁵⁰Христов, Донеv, op. cit, док. бр. 20.

уговора о реформама у Македонији. Бугарска је преговоре понудила и Турској империји, под условом да се омогући снажење бугарског пропагандног апарата, као и стварање Македоније као привилеговане провинције. Ови су преговори пропали, пошто је Бугарска желела за себе читаву Македонију, Грчка је при томе тактизирала, тражећи “незаинтересованог арбитра”, а Србија је тражила поделу на интересне сфере.⁵¹

Неслога балканских народа показала се и током Грчко-турског рата 1897. године који је избио због критског питања и у коме је Грчка поражена. После рата, турска власт је уништила мрежу грчких агената у Македонији, мада је ова земља за Грчку имала далеко веће стратегијско значење него Крит. Грчка због тога више није имала могућности да се бори против утицаја МРО у Македонији. Враћени су бугарски митрополити у Скопску, Велешку и Охридску епархију, а добијени су и берати за нове митрополите у Неврокопу, Битољу, Дебру и Струмици. Тиме је Егзархија стекла утицај до самог запада Македоније. У Бугарској су македонске избеглице сада имале јачи утицај него икада.⁵²

Пресудан утицај на македонско питање имао је споразум Аустро-Угарске и Русије закључен 8. маја 1897. године⁵³ да се на Балкану што је могуће дуже сачува *status quo*, а уколико је то немогуће, да ове две силе раде на отклањању било које друге силе која би стекла територије на Балкану. Ове две државе су се на тај начин организовале да држе Балкан на леду. Та околност, као и неспособност балканских држава да се удруже, продужиће крвопролића и безвлашће у Македонији где се стање и даље погоршавало, посебно од када су новембра 1897. године Турци открили мрежу МРО. Ова организација је прешла са припрема на акције, претворила се у праву терористичку организацију, па је са турским одредима имала чак сто тридесет окршаја између 1898. и почетка 1903. године. Глени сматра да ова

⁵¹Историја на македонскиот народ, *op. cit.*, 164-165.

⁵²Dakin, Douglas, *The Greek Struggle in Macedonia (1897-1913)*, Thessaloniki, 1993, 34-43.

⁵³Христов, Донеv, *op. cit.*, док. бр. 21.

Организација уопште узев ствара убедљиво најкомпликованије питање модерне балканске историје. Међусобни односи балканских земаља, као и заинтересованост Русије и Аустро-Угарске, довели су до комбинације насиља и интрига у региону, због чега је Балкан трајно остао урезан у западном уму као европско буре барута и регион насељен “урођено агресивним и нетолерантним заједницама”.⁵⁴ Балкански ратови и сарајевски атентат касније су само учврстили овакве епитете.

Бугарски кнез Фердинанд је увек јавно изражавао жаљење због активности тајних комитета, мада они практично нису спречавани у својим активностима. У Бугарску су се доселиле хиљаде избеглица из Македоније, а Фердинанд је желео добре односе с њима, бојећи се антидинастичког покрета или атентата. И Фердинанд је желео Македонију, као и његови поданици, па стога нико није заиста ни радио на обуздавању комитета. Његов званичан однос према овом питању био је ипак одређен реалношћу дипломатске ситуације у Европи.⁵⁵ Британски конзул у Софији, у свом извештају за период 1897-1907. године, пише: “Током ове деценије све владе биле су суочене с проблемима које је наметнуло македонско питање. . . Став бугарских влада према устаничком покрету разликовао се само по степену. Оне су осуђивале злочиначке поступке комитета, али се свака слагала с њиховим циљевима и била је немоћна да их потпуно сузбије. Додуше, с времена на време предузимане су мере за спречавање прелажења банди и продаје оружја, али шумовита брда близу границе су увек остајала средишта регрутовања банди, док су из војних складишта повремено одношене пушке.”⁵⁶

Када је највећи део Битољског вилајета био захваћен Илинденским устанком, устаницима су се придружиле чете из Бугарске, иако сама бугарска влада није била спремна за рат. Границе Бугарске према Турској ипак нису затворене, због страха да ће доћи до антидинастичког покрета пошто су устаници уживали велику популарност. Наводи се да су приликом гушења

⁵⁴Glenny, op. cit, 185-186; Stavrijanos, op. cit, 497-498.

⁵⁵Stavrijanos, op. cit, 421-422, 495.

⁵⁶Цитирано према: Stavrijanos, op. cit, 422.

устанка Турци запалили око двеста села, а седамдесет хиљада људи је остављено без крова над главом. Бугарско-турски односи су због Устанка толико заоштрени, да је током 1904. године склопљен уговор⁵⁷ којим је Бугарска настојала да се заштити од евентуалног напада, а да и покаже пред европском јавношћу своју жељу за сарадњом.

На размеђу векова, све три Македонији суседне земље патиле су од унутрашње нестабилности, а маневри великих сила смањили су њихове могућности у спољашњој политици. Владе су желеле територијално проширење, али лоше финансије, неорганизоване армије и притисци великих сила су их спречавали у томе. Сарадња је могла да их доведе до територијалних проширења, али оне нису желеле управо поделу Македоније. Напротив, интерес балканских земаља за Македонију негативно је утицао и на њихову сопствену стабилност. Нестабилност и процеп који је постајао између реторике и стварности погодоваће стварању малих завереничких група, често руковођених из незадовољних војних кругова суседних земаља, будући да су они понекад били ефикаснији од слабе моћи парламентарних монархија.⁵⁸ После Илинденског устанка пропагандне активности су појачане - буџети одвајају велике суме, а укључене су и војне снаге. Осим бугарских, у Македонију су ушле и грчке и српске наоружане чете. Српска оружана пропаганда почела је 1904. године, уз подршку владе и високих војних кругова, а 1905. године у Македонији је већ било једанаест чета које су продирале са севера према централној Македонији, надајући се излазу на Егејско море. После Устанка се у јужном делу Македоније појављују и грчке наоружане чете, такозвани андарти, мада је њих сада било у мањем броју него пре Устанка. Грчка пропаганда је под непосредним руководством владе удружила цркву, просвету, оружје и дипломатију. Четници су највећим делом регрутовани на Криту, а током 1905. године у Битољском вилајету их је било

⁵⁷Христов, Донеv, op. cit, док. бр. 25.

⁵⁸Pawlovich, op. cit, 174-175

између осамсто и хиљаду. Ова је пропаганда била најјача у јужном делу. Грци су овој активности дали име “македонска борба”.⁵⁹

Андарти су у западној Македонији искористили своју прилику, после дугог пасивизирања грчке пропаганда. Имали су за циљ да се егзархијске заједнице поново претворе у патријаршијске. У овом насилном процесу је нарочито учествовао ратоборни владика из Костура, Германос Каравангелис. Слабљење ВМРО-а и бугарске пропаганде, као и повећана помоћ Грчке у новцу, оружју и људству, утицаће и на промену политике Србије. Пашић, стари радикал, сада премијер, одавно је сматрао да је за решење македонског питања идеална федерална солуција. Зато је сада Србија за своје црквене и територијалне интересе почела да се бори не само са Грцима и Бугарима, него и са Турцима и Албанцима.⁶⁰ Настојећи да се консолидује у периоду после Устанка, Македонска организација је желела контакте са Србијом да би тако евентуално добила помоћ за револуционарни покрет, а октобра 1903. године дошло је и до сусрета са представницима српске пропаганда. Ипак, није дошло до уговора.

Илинденски устанак је покренуо Беч и Петроград да припреме Мирцштегски програм реформи октобра 1903. године.⁶¹ По њему, представници великих сила треба да буду непрестано присутни у Македонији и да извештавају о актуелном стању. Предвиђене су и реформе полицијских снага, судског система и финансија. Друге велике силе као и сам султан, прихватиће овај програм реформи, али он није довео до побољшања стања у Македонији. Једна његова одредба посебно је утицала на политику суседних земаља према Македонији: било је предвиђено да се после успостављања реда обележе нове границе управних подручја дуж етничких међа, што је изазвало даље агитовање, јер су све три суседне земље желеле да побољшају своје позиције пре него што дође до коначног одређивања административних граница. Њихова борба сада је била жешћа но икада.

⁵⁹Историја на македонскиот народ, *op. cit.*, 179-180.

⁶⁰Glenny, *op. cit.*, 205-206; Историја на македонскиот народ, *op. cit.*, 183-184.

⁶¹Христов, Донеv, *op. cit.*, док. бр. 23: Спогодба меѓу Русија и Австро-Унгарија за реформи во Македонија.

После доласка Петра Карађорђевића на престо 1903. године Србија је показала знатно више интереса за Македонију. Наде Србије за проширење према Босни и излазак на Јадран, због аустријског присуства, нису биле остварљиве. Краљ Петар и русофилска влада Николе Пашића схватили су да им Русија неће помоћи. На пољу међународних односа, борба за Македонију била им је један од највећих проблема. Србија је у то време са Аустро-Угарском била у такозваном царинском рату. Желећи да се ослободи аустро-угарске економске контроле, окренула се Бугарској. Потписује 12. априла 1904. године тајни савезни уговор којим је предвиђена узајамна помоћ у случају напада са било које стране.⁶² Предвиђено је и то да се обе државе заједнички супротставе свакој непријатељској акцији или окупацији од стране било које државе у Солунском, Косовском, Битољском и Једренском вилајету (чл. 3). Другим споразумом (Уговор о царинском савезу од 22. августа 1905. године) уговорена је слободна трговина између Србије и Бугарске, а планирано је да се међу њима успостави и царинска унија. Постајала је идеја и о уједињеној српско-бугарској држави која би била довољно снажна да онемогући аустријски утицај на Балкану. Када се Аустро-Угарска оштро успротивила оваквом развоју догађаја, Србија је почела да тражи нова тржишта, добивши при томе од Турске право железничког транзита и утоварну зону у Солуну.⁶³ Ипак, све до 1910. године, до трајног пријатељства између Бугарске и Србије није дошло. Бугарска влада која је склопила ове споразуме пала је 1907. године, а касније бугарске владе су продужиле политику сукобљавања са Београдом, управо због македонског проблема. Британски представник у Београду у једном извештају Форин Офису од 1. априла 1908. године пише да односи између Србије и Бугарске никада неће бити стабилни “док се не оконча супарништво две нације у погледу припајања словенских земаља које су још под турском влашћу”. Он додаје да је

⁶²Ibidem, док. бр. 24 (чл. 2).

⁶³Stavrijanos, op. cit, 434-436.

Пашићев напор за сарадњу “осујетио непомирљив захтев Бугара да добију целу територију која им је била дата Санстефанским уговором”.⁶⁴

У читавом периоду владања султана Абдула Хамида, још од 1877. године, Македонија је била један од три највећа проблема Турске империје, поред Јерменије и Крита. Ипак, на крају су султана збацили његови властити поданици. Један од разлога Младотурске револуције која је почела у Солуну јула 1908. године, било је снажно незадовољство услед предлога министра иностраних дела Велике Британије Едварда Греја марта 1908. године да се у Македонији заведе аутономни режим. Ускоро ће руски и енглески монарх у Ревалу 10. јуна 1908. године разговарати о реформама у Македонији, што је изазвало солунске заверенике да одмах покрену акцију.⁶⁵ Током Младотурске револуције, уместо чета суседних држава појавиле су се политичке организације. Тако је септембра 1908. године формиран Савез бугарских клубова са намером да онемогући деловање левице ВМРО-а, али је Законом против политичких удружења овај савез растурен. Створена је и организација Отоманских Срба која је истим Законом распуштена, мада су многи црквени и просветни делатници остали да раде у Македонији. Створене су и разне грчке организације, од којих су најпознатији грчки клубови. Иако је Цариградска патријаршија била најзначајније средство грчке пропаганде у Македонији, андартни су после Младотурске револуције елиминисани, па је грчка пропаганда губила терен. Због тога ни бугарска ни грчка политика није подржавала Младотурску револуцију, што ће довести до сарадње међу њима. У ово време су се појавили и албански клубови, са намером да шире албанску ствар у западној Македонији.⁶⁶ Током 1909. године турска влада је тржила од Грчке да се одмах дистанцира од активности грчких официра који су, наводно, подстицали буну у Македонији. Током читавог периода 1908-1912. године ове су активности створиле у Македонији више културно-

⁶⁴Ibidem, 498-499.

⁶⁵Ibid, 499-501; Документи за борбата, op. cit: “Британски предлози за реформи, 3.03.1908”, 423-425; “Фон Шоен до Кнезот Фон Билев”, 425-427; Поповска, Државно-правна историја, op. cit: “Конечен расцеп на организацијата”, 315-320.

⁶⁶Историја на македонскиот народ, op. cit, 186-188, 183-184, 193-195, 198.

пропагандних друштава. Подела ВМОРО-а на левицу и десницу, омогућила је бугарском државном апарату у читавом овом периоду пуну контролу над десницом, чак и после победе Младотурске револуције и појаве Народне федеративне партије.⁶⁷

Македонско питање је, дакле, заузимало све већи значај на агенди балканске политике у читавом периоду између 1878. године и Балканских ратова. Његов је интензитет већ био прешао са црквено-просветних метода на активност наоружаних чета, где је деловање аутентичне МРО имало значајну улогу. Нажалост, велике силе нису подржавале решавање овог питања, а покушаји реформи после устанка из 1903. године нису успели. Овај проблем остаће актуелан у балканској политици све до заједничке ратне акције балканских држава против Турске. Чак ни тада, међутим, овај проблем неће бити решен.

3. Македонско питање за време Балканских ратова и током Првог светског рата

После Босанске кризе коју је 1908. године изазвала аустро-угарска анексија ове области, руска дипломатија имала је много разлога да подржи формирање другог система балканских савеза. На његово стварање утицала је и хегемонистичка централистичка политика коју су водили Младотурци. Када је септембра 1911. године избио Италијанско-турски рат, почеле су припреме за стварање новог балканског савеза. Први покушај током 1911. године није успео, с обзиром на захтеве Бугара да савез буде усмерен против Турске, а не против Аустро-Угарске, и да Македонија треба да добије

⁶⁷Зборник на документи за создавање на македонската државност (1893-1944), Избор и редакција Александар Христов: док. бр. 56: "Програма на НФП", 197-204; док. бр. 57: "Декларација на основачкиот конгрес на НФП", 204-208 и док. бр. 58: "Правилник на НФП", 208-216.

аутономију. После продужених преговора,⁶⁸ ипак је 13. марта 1912. године уговор потписан. Србија и Бугарска биле су спремне да једна другој помогну уколико једна од њих буде нападнута, и да предузму заједничку акцију против било које силе која покуша да запоседне неку од територија Турске, чак и уколико само једна од њих буде то сматрала штетним за своје интересе, што се очито односило на Аустро-Угарску. Тајни додатак уговора предвиђао је да све територије које савезници освоје треба да на почетку буду под заједничком управом, а да се затим поделе у складу са споразумом у року од три месеца од закључења мира. Територијална подела предвиђала је да области северно и западно од Шар-планине, односно Стара Србија и Новопазарски санџак припадну Србији, а област источно од Родопа и реке Струме Бугарској. Територија између Шар-планине и Родопа, мора и Охридског језера треба да буде организована као аутономна покрајина какву је Бугарска одувек желела. Уколико тако желе, савезници могу ове територије поделити на три зоне, при чему би руски цар арбитрао око поделе.

Већ 29. маја 1912. године Грчка и Бугарска су склопиле савез.⁶⁹ Потписнице су једна другој обећале помоћ уколико нека од њих буде нападнута од стране Турске. Несугласице око судбине Солуна довеле су до тога да се границе не помињу у уговору. Црна Гора је исто тако склопила пактове са Бурарском и Србијом. Истовремено, покренута је снажна кампања у штампи, као и код међународне јавности, у корист рата против Турске. При томе су балкански социјалдемократи агитовали против рата. У свим балканским армијама било је Македонаца. На страни бугарске армије формирано је “Македонско ополчение”, уз српску армију добровољне чете у

⁶⁸ Поповска, Државно-правна историја, *op. cit.*: “Преговори међу Србија и Бугарија за поделба на Македонија 1911 година”, 331-335; Христов, Донеv, *op. cit.*, док. бр. 28 (чл. 1 и 2).

⁶⁹ Христов, Донеv, *op. cit.*, док. бр. 29: “Договор за одбрамбен сојуз међу Бугарија и Грција”; Stavrijanos, *op. cit.*, 507-508; Историја на македонскиот народ, *op. cit.*, 201-203.

склопу “народне одбране”, а уз грчку армију такозвана “Света чета”.⁷⁰ Ускоро је рат и заиста почео.

Моменат је био погодан, с обзиром на то да је Турска била суочена и са побуном Албанаца и са италијанским нападима. Балканске државе биле су сада јаче него пре педесет година. Бугарска је била већ формирана држава, а Србија и Грчка су имале веће оружане снаге него пре. Уверење на Западу да су Срби и Бугари чврсти борци родило се управо током Балканских ратова, а доградило се током Првог светског рата. После првих победа над Турцима, у европским престоницама су гледали са поштовањем на ове армије. Лондонски мирови уговор је између 17 и 30. маја 1912. године санкционисао повлачење Турака са европског континента.⁷¹ После успеха у рату, Србија се суочила са решеношћу великих сила да формирају државу Албанију, тако да је велики део територија које је извојевала у рату Србија морала да изгуби.

Када су се односи између савезника погоршали, дошло је до споразума између Грчке и Србије, по коме су се две државе сложиле да неће закључивати сепаратни уговор са Бугарском о подели новостечених територија (чл. 2), као и да ће имати заједничку границу западно од Вардара (чл. 3). У случају неслагања са Софијом око одређивања граница, потписнице ће потражити посредовање или арбитражу Тројног савеза или других европских сила (чл. 5). У случају бугарског одбијања и новог рата, ове две државе ће помоћи једна другој. Црна Гора се обавезала да ће у случају рата, у сагласности са споразумом од предходне године, подржати Србију.⁷² Мада је председник грчке владе Венизелос почео преговоре и са бугарским изаслаником у Атини, он је био обавезан већ потписаним уговором са Србијом. Када су неки бугарски државници почели да траже читаву Македонију, Срби и Грци су били веома огорчени. Руски цар је телеграмом од 8. јуна 1913. године подсетио да према Уговору треба да му се обратe за

⁷⁰ Поповска, Државно-правна историја, *op. cit.*: “Нота на Балканските монархии од 13.10.1912 година до турската влада”, 339; Историја на македонскиот народ, *op. cit.*, 201-203.

⁷¹ Христов, Донеv, *op. cit.*, док. бр. 31; Hall C. Richard, *The Balkan Wars 1912-1913*, London and New York, 9-13.

⁷² Stavrijanos, *op. cit.*, 512-513; Христов, Донеv, *op. cit.*, док. бр. 32, II: “Договор за сојузништво меѓу Кралството Грција и Кралството Србија, 19 мај/1 јуни 1913”.

арбитражу и позвао премијере све три земље на преговоре. Под утицајем јавног мњења и претњи атентатом, бугарски премијер Данев је ипак одлучио да нападне савезничке линије у Македонији, после чега су бугарске војне снаге лако потучене. Примирје је уследило 31. јула, а 10. августа балканске државе су потписале мир у Букурешту. Грчка је добила Солун, Кавалу и македонску обалу, Србија територије у централној и северној Македонији, а Бугарска само мали део источне Македоније.⁷³

Турска владавина је завршена, али су прилике на Балкану 1913. године остале још замршеније него предходних година. Енглески министар спољних послова Греј наводи да је “Бугарска остала кивна, повређена и лишена онога што је сматрала да је њено. Никакав будући мир на Балкану није могућ док је Букурешки уговор на снази.”⁷⁴ Током 1915. године ова ће жеља за осветом скупо стајати Србију која се нашла као клин између Бугарске и својих аустро-угарских суседа. Остале балканске земље желеле су status quo. Када је почео Први светски рат, Савезници су били у савезу са Србијом. Септембра 1915. године они су ипак предложили да Бугарска добије територију источно од Вардара заједно са разменом становништва. Насупрот томе, Централне силе имале су одрешене руке да Бугарској понуде целу Македонију, због чега је Бугарска ушла у рат на њиховој страни.⁷⁵ Букурешки уговор не само што није решио проблем Македоније, него је још и онемогућио стварање балканског јединства током Првог светског рата. Са балканског гледишта, овај рат био је само наставак Балканских ратова. Настојећи да поправе своје позиције у Македонији, током рата, бугарске власти су радиле на асимилацији становништва.

Балкански ратови довели су до таквог решења македонског проблема, да ће то утицати на реалност балканске политике још дуго. Они су изазвали једну велику промену - Турска у Европи готово да није више постајала. Први светски рат изазвао је само привремену промену у корист Бугарске.

⁷³Христов, Донеv, op. cit, док. бр. 33 (чл. 3 и 5).

⁷⁴Stavrjanos, op. cit, 515.

⁷⁵Barker, op. cit, 20; Христов, Донеv, op. cit, док. бр. 34: “Тајна спогодба међу Бугарија и Германија” (тачка 1 под а и б).

Дипломатија Версаја ће потврдити уговор из 1913. године и тако створити сценографију за одржавање овог проблема као актуелног још дуги низ година.

4. Македонско питање и Албанци

Анализе развоја македонског проблема током 19. века указују на корене и динамику пропаганди суседних држава за доминацију у Македонији, на политику Турске државе, као и на сплет европских дипломатских односа. Међутим, мада је албанска држава створена тек 1912. године, у слично време као и македонски проблем, јавило се и буђење албанске националне свести које ћемо овде навести само у оној мери у којој се ова два питања дотичу. Санстефански уговор предвидео је да у границе Бугарске, Црне Горе и Србије уђу територије на које су Албанци сматрали да полажу прво. Лига за одбрану права арбанашког народа створена је 1. јула 1878. године са циљем да се одупре оваквим границама и да се бори за албанску аутономију унутар Турске.⁷⁶ При томе, Албанци су добили подршку Порте која се надала да ће Албанска лига зауставити ширење словенских држава на Балкану. Осим Црногорцима, Лига се одупрла и захтевима Грка у Епиру. Албанска лига је имала за циљ аутономију, а не независност, знајући да самостална албанска држава неће моћи да опстане. Она је тражила да се четири вилајета, одн. Јањински, Битољски, Скопски и Скадарски, споје у један вилајет, да турски намесник тог вилајета има албански савет биран општим правом гласа, као и да албански постане службени језик управе. После ових захтева, Турци су престали да подржавају Лигу, сећајући се тога да је аутономија на многим местима у Империји довела до независности.⁷⁷ Упркос албанским захтевима, Бизмарк је изјавио да “не постоји албанска националност”, а Лига је протестовала против граница које је одредио Берлински уговор.

⁷⁶Swire Joseph, *Albania, The Rise of a Kingdom*, London, s.a, 61-125.

⁷⁷Stavrijanos, *op. cit.*, 478-480, 482-486.

И много касније, албанска удружења су тражила реформе и управну аутономију. Албанци су подржали Турску у рату са Грчком 1897. године, сматрајући да су територије које добије Грчка за њих заувек изгубљене. Они су 1908. године подржали и Младотурке, надајући се да ће они спречити поделу европске Турске. Током Балканских ратова држали су се неутралности, све док велике силе нису одлучиле да их подрже, и тиме утицале да интерес балканских савезника за нове територије остане фокусиран на Македонију.

Односи између македонског и албанског проблема, мало истражени у историографији, указују и на велике разлике и на бројне сличности. Представници муслиманског милета - Албанци, имали су сличне тешкоће да афирмишу свој национални идентитет унутар Турске, слично као и Македонци. Уочљиво је да су у борби за своје интересе полагали права и на македонске територије још из времена Албанске лиге. Велика разлика била је у томе што је стварање албанске државе погодновало интересима два значајна фактора европске политике - Аустро-Угарској и Италији, које су страховале од ширења словенског и православног утицаја.⁷⁸

5. Македонско питање за време Мировне конференције 1919. године

Примена општих начела о одређивању граница којима се Париска конференција 1919. године руководила у случају Македоније, представља посебан и интересантан проблем. Поред увођења принципа самоопредељења, формалног одбацивања тајне дипломатије и респектовања равноправности народа, 1919. године се сматрало да допунско начело треба да буде поштовање природних граница (познатије као *начело поштовања стратегијских граница*); *начело животног економског интереса*, и, на самом крају - *поштовање историјских права*. Ово је била прва група начела. За будућност македонске територије на коју су претендовале победничке државе

⁷⁸Helmreich, E. C., *The Diplomacy of the Balkan Wars 1912-1913*, Oxford, s.a, 211-212.

Краљевина СХС и Грчка, али и Бугарска која је изгубила рат, била је значајна и дилема да ли државама које су започеле рат, а сада су побеђене, треба обезбедити место на мировној конференцији. За територију Македоније било је исто тако значајно и генерално питање како повући границе тамо где се преплићу два или више народа или где постоји спор о етничкој припадности основних маса становништва. На македонско питање снажно је утицала и друга група начела која су се држала основа реалне политике - чињеница да су владе полазиле од заштите свог државног и националног интереса, понекад и поштовања тајних уговора као и уважавања права победника.⁷⁹

Још током рата, јула 1917. године српска влада у избеглиштву потписала је са Југословенским одбором у емиграцији Декларацију којом је започео процес конкретних преговора око уједињења Срба, Хрвата и Словенаца у једну државу.⁸⁰ Обим територија нове државе било је важно питање. Југословенски одбор био је пре свега заинтересован за јадранску обалу, а српска влада није желела да се откаже ни од егејске обале. Тако се македонски проблем појавио и у политичким комбинацијама о стварању Краљевине СХС.⁸¹ Крајем јула 1918. године, у граду Водену је група санитетских официра на челу са пуковником Чедомиром Ђурђевићем и Македонцем Глигоријем Хаџиташковићем у име свих Македонаца, како оних у границама Србије тако и оних који су се налазили изван тих граница, објавила тзв. *Воденску декларацију* у којој су изнети захтеви да се Македонци

⁷⁹Krizman Bogdan, Vanjska politika Jugoslovenske države, 1918-1941, Zagreb, s.a, 14-20; Mitrović Andrej, Jugoslavija na konferenciji mira 1919-1920, Beograd, 1969, 78-81; Lederer J. Ivo, Yugoslavia at the Paris Peace Conference, New Haven and London, 1963, 117-156.

⁸⁰Petranović Branko, Zečević Momčilo, Jugoslavija 1918-1984, Zbirka dokumenata, Beograd, 1985, 51-53.

⁸¹Када је Фрањо Супило отишао у Петроград 1915. године, он је у свом федералистичком пројекту о стварању заједничке југословенске државе предвиђао пет административно-територијалних области међу којима Македонија није поменута. За време преговора на Крфу, Анте Трумбић је изјавио да се источна граница државе не може сматрати питањем уговора, него питањем баланса снага. На његово инсистирање, македонско питање није поменуто у Крфској декларацији, с образложењем да би отварање овог питања могло да засмета уједињењу југословенских народа. Палешутски Костадин, Македонския въпрос в буржоазна Југославия 1918-1941, София, 1983, 12; Катарџиев Иван, Антантата и македонското прашање во текот на 1918 година, Гласник на Институтот за национална историја, (ГИНИ), Скопје, 1964, бр. 2, 173.

у преговорима око стварања нове југословенске државе прихвате као посебно југословенско племе, а да Југословенски одбор у своје редове прими и представнике Македонаца из делова Македоније ван граница Србије. Потписници *Воденске декларације* формулисали су следеће аргументе и захтеве: "1. Нико не оспорава да су Македонци (македонски Словени) југословенско племе, а такво је осећање и мишлење свих Македонаца ; 2. Као југословенско племе, ми смо солидарни са свим југословенским тежњама и примамо Крфску декларацију из 1917. Желимо и молимо да се декларација допуни тако да обухвати целу Македонију и све Македонце. 3. Зато прихватимо јединство са другим Југословенима на основу демократског уређења на челу са династијом Карађорђевић; 4. У вези тога и ми Македонци желимо да имамо своје представнике у Југословенском одбору, због чега молимо Одбор да прошири свој састав прихватајући представнике Македонаца који су ван граница Србије, исто тако као што су ушли у Одбор и представници других југословенских области које су ван граница Србије."⁸² Међутим, ови захтеви за улазак Македонаца као посебног југословенског "племена" т.ј. народа у нову државу која се стварала, није узет у обзир.

У погледу граница са Бугарском и Албанијом, делегација Краљевине СХС позивала се на стратегијско начело, страхујући од угрожавања комуникације тимочком и моравско-вардарском долином, као што је то показало историјско искуство 1913. и 1915. године. Према Дриму, била је потребна безбедност од Италије за коју се очекивало да се утврди у Албанији, као и због лакшег спречавања упада арбанашких чета на територију Краљевине СХС. Делегација је затражила да Бугарска, попут Немачке, буде кажњена због кривице у рату, занемаривши тиме начело народности. Због тога је учињен покушај да се као граница добије долина реке Струме.⁸³ Граница са Грчком из 1913. године није била доведена у питање, а после дужих преговора у којима су италијански стратешки интереси играли

⁸²Документи за борбата, *op. cit.*, 593; Миноски Михајло, Федеративната идеја во Македонската политичка мисла (1887-1919), Скопје, 1985, 296-306.

⁸³Христов, Донеv, *op. cit.*, 195-197.

пресудну улогу, граница са Албанијом из 1913. године је великим делом потврђена.⁸⁴ У односу на Македонију, делегација је своје захтеве заснивала на ставу да у Македонији живи српско становништво.⁸⁵

Циљеви југословенске делегације били су окупљање свих територија насељених југословенским становништвом у једну државу, добијање што боље природне границе и припајање неких економски значајних области.⁸⁶ Македонија се у овај контекст уклапала тако што је продужена вишедеценијска српска контратеза бугарским и грчким претензијама у Македонији - да у Македонији живи српско становништво. Радило се о продужетку српске предратне политике. Предратна историја Македоније показала је да се овај регион у националном и политичком погледу касно освестио у поређењу са осталим деловима Балкана. Србија је много полагала на јужне области још после аустроугарске анексије Босне. Стратешки, оне су пре рата биле од непроцењиве важности због могућности за излаз на Јадран преко Косова и Албаније, као и на Егејску обалу преко Македоније. Мада је било јасно да ће мала предратна континентална Србија добити излаз на Јадран, за Србију је било тешко да тако нагло преоријентише своје приоритетне захтеве, утолико пре што се за Македонију већ била успешно изборила на ратном и дипломатском пољу 1913. године, а 1919. је изашла из рата као уважени савезник Антанте. Због свега тога су српски политичари Македонију још увек сматрали веома значајном. С обзиром на то да је Македонија попут клина територијално била између Бугарске и Албаније, обезбеђивање њених граница од евентуалног будућег бугарског или италијанског пресецања, било је веома осетљиво питање за Србију. Због тога је стратешка аргументација била веома оправдана. У економском погледу Македонија је била исцрпљена дугим пропадањем Турске империје. Ипак, за земљорадничке балканске државе она је могла имати економски значај због својих плодних долина. Вредност Вардарске долине била је вишезначна, због економског излаза на море, као и због тога што је централни положај

⁸⁴Swire, op. cit, 439, 441, 457-458.

⁸⁵Mitrović, op. cit, 77-98.

⁸⁶Ibidem, 130.

Македоније на јужном Балкану гарантовао предност у потенцијалним будућим сукобима о којима су делегати у Версају 1919. године говорили и не знајући да ће се поновити. Већ и по македонском питању, видело се да је делегација Краљевине СХС била веома разједињена на регионалној основи. Део ње страховао је да се захтевима на истоку не сруши конструкција Краљевине СХС са Италијом. Тако су Јосип Смодлака и Анте Трумбић залазили у конфликте с Бошковићем око тога шта тачно значи осигурати железнице у Србији и Македонији.⁸⁷

Потписивањем Нејског мировног уговора, поражена Бугарска изгубила је не само области на западној граници са Краљевином СХС, него и Тракију и излаз на Егејско море. Услови мира били су тешки; Бугарска је морала да плати штету од четристо педесет милиона долара у наредних тридесет осам година. Њена армија, жандармерија и гранична војска ограничене су на тридесет три хиљаде људи. Међутим овај услов могао се лако заобићи. Огорчена због исхода Другог балканског рата и Великог европског рата, Бугарска је била спремна да искористи сваку прилику у међународним односима за ревизију граница на Балкану.

Нове грчке границе, као и претензије у Малој Азији и положај грчке хришћанске масе тамо, била су једно од најтежих питања грчке делегације у Паризу, на чијем су челу били премијер Венизелос и министар иностраних послова Политис.⁸⁸ Венизелос је при томе успео да добије пуну подршку Лојда Џорџа и да преговоре успешно оконча Уговором у Севру. Турско национално буђење и победнички рат под водством Кемала Мустафа паше - Ататурка онемогућио је спровођење Севрског уговора, све до 1923. године када је Лозанским миром била крунисана турска победа. Жестоки бранилац својих интереса у јужној Албанији, у Тракији и на острвима, као и на истоку, Грчка је 1919. била задовољна оним што је 1913. године у Македонији освојила, тако да граница са Краљевином СХС није била предмет никаквог спора. То је

⁸⁷Ibid, 158-160.

⁸⁸Petsalis-Diomidis, Greece at the Paris Peace Conference 1919, Thessaloniki, 1978, 135-139, 172-228.

заправо била једина од седам граница Краљевине СХС око које није било конфликта.

По македонском питању, Високи савет⁸⁹ је поштовао ратификацију Уговора из 1913. године, али је изразио "присуство потребе да се обезбеди једна специјална заштита становништва у Македонији".⁹⁰ Чланови делегације САД, који су добили признање учесника Конференције због свог темељитог образовања,⁹¹ тврдили су да мир у региону не може постајати без непристрасног решења македонског проблема, верујући да је стварање аутономне македонске државе као засебне државне политичке јединице најбоље решење за цео Балкан, не искључујући могућност стварања савеза самосталних балканских држава удружених у једну балканску федерацију. Британија је протестовала да "аутономија значи исто што и независност" и да би успостављање независне Македоније могло изазвати тешкоће у Грчкој, Србији и Бугарској.⁹² Како није могло бити речи ни о каквом облику независности, становништво Македоније требало је да буде обухваћено регулативом мањинске заштите. Већ на другој седници Комитета за нове државе,⁹³ 5. маја 1919. године одлучено је да се питања права мањина не третирају само у односу на нове државе као што је Краљевина СХС, већ и за старе, каква је била Грчка. Статус Македоније први пут је разматран на седници Комитета 10. јула 1919. године када је италијанска делегација

⁸⁹За време Париске мировне конференције коначне одлуке доносио је савет десеторице, продужетак некадањег врховног војног савета. Савет десеторице сачињавали су шефови влада и министри иностраних послова пет великих сила. Са намером да се постигне већа ефикасност, ускоро је почео с радом савет четворице састављен само од шефова влада САД, Велике Британије, Француске и Италије. Ова политичка тела ослањала су се на помоћ педесет и два комитета састављених од стручњака (комитет за репарације, за Друштво народа, за међународну трговину итд.). Комитет за нове државе имао је задатак да разматра територијална питања и да усагласи нове границе. Допринос овог комитета политичкој карти Европе 20. века огroman је. Комитет је имао за циљ и да размотри међународне обавезе нових држава и заштиту права мањина, као и основна права која је требало да уђу у мировне уговоре. Мада су делегације малих држава протестовале тврдећи да мањинска заштита треба да се уведе у свим државама, а не само у малима, тај захтев није уважен. Јовановић, Јован, *Дипломатска историја нове Европе*, књига 1, Београд, 1938, 22-28.

⁹⁰Petsalis-Diomidis, op.cit, 41.

⁹¹Nicolson Harold, *Peacemaking*, 1919, London, 1934, 28.

⁹²Миновски, Михајло, *САД и Македонија (1869-1919)*, Скопје, 1994, 79-80; Андонов-Полјански Христо, *Велика Британија и македонското прашање на Париската мировна конференција во 1919 година*, Скопје, 1973, 34, 37.

⁹³Видети фусноту 88.

затражила увођење специјалног административног система, а 15. јула дала је предлог о аутономији, истичући потребу за заштитом становништва у Македонији, посебно словенског, што је британска делегација у принципу подржала.⁹⁴

Британска, јапанска и америчка делегација предвиделе су постављање сталног представника Друштва народа у Македонији, са дипломатским статусом и искључиво са саветодавном функцијом. Он би био именован од Друштва народа са мандатом од пет година, а мандат се могао продужавати одлуком Савета Друштва народа. Предлог италијанске делегације био је да Краљевина СХС у Македонији гарантује аутономију у погледу језика, образовања, религије и локалне администрације. Македонија би била подељена на административне јединице на челу са административним саветом. Формирао би се један централни административни савет са седиштем у Битољу. Свака административна област имала би по једног управника кога би именovala влада Краљевине СХС, а његов би избор и именовање били усаглашени са бројем становника, њиховом националношћу и религијом.⁹⁵ Питање је укључено у члан 51. мировног уговора са Аустријом (у пројекту то је био члан 59) који су велике силе понудиле делегацији Краљевине СХС на потпис: "Држава СХС прима одредбе које главне савезничке и удружене силе буду сматрале за потребно ради заштита интереса у држави Срба, Хрвата и Словенаца, оних становника који се разликују од већине становништва било расом, језиком или вером и пристаје да те одредбе уђу у уговор са главним савезничким и удруженим силама. Држава СХС такође пристаје да у уговор са главним савезничким и удруженим силама уђу одредбе које те силе буду сматрале за потребне ради заштите слободног транзита и правичног трговачког режима за остале

⁹⁴Миновски Михајло, САД и Македонија, *op. cit.*, 40-41; *Balkanski ugovorni odnosi, 1876-1996*, том 2, Београд, 1998, док. бр. 221.

⁹⁵Документи за борбата, *op. cit.*, док. бр. 403,623-624; *Balkanski ugovorni odnosi, op. cit.*, док. бр. 221; Христов Александар, Македонија на Париската мировна конференција, ГИНИ, Скопје, XXIV/3, 1980, 38.

нације".⁹⁶ За Македонију ипак нису усвојени планови увођења комесаријата Друштва народа. Мањински уговор са Краљевином СХС потписан је у Сен Жермену 5. децембра 1919. (остао је оригинални датум 10. септембар), а ступио је на снагу 16. јула 1920. године.⁹⁷

Комитет за нове државе је разматрао и питања заштите мањина у Грчкој која се током Балканских ратова проширила у Македонији и Тракији. Британска делегација је 18. јула 1919. године поднела предлог преамбуле грчком уговору у којој је одређена обавеза Грчке да заштити мањине. Притом је Грчка 31. јула одговорила Меморандумом о правима мањина у којем је стајало да је Грчка већ обезбедила такву заштиту на анектираним територијама и да никакве друге гаранције великих сила нису потребне.⁹⁸ Прихвативши предлоге Венизелоса као "специјалне клаузуле" које је требало да уђу у уговор са Бугарском, Комитет је предложио да исте прихвате и друге балканске државе, али је Краљевина СХС била против тога.⁹⁹ За Бугарску је предвиђено да се право исељења санкционише као индивидуално право, и то у року од четири године од дана ступања на снагу уговора.¹⁰⁰ Комитет је право исељавања третирао као индивидуално људско право, продуживши да расправља о питању заштите мањина и у Уговору са Грчком. Разматрајући овај проблем на већем броју седница, Комитет је обавестио Високи савет о неслагању са Венизелосом око формулација које су се односиле на заштиту територија које је Грчка присвојила 1913. године. Комитет је указао и на обавезу Грчке да у државним школама уведе образовање на матерњем језику становништва, чему се Венизелос противио. Комитет је ипак инсистирао на гаранцијама о употреби матерњег језика у образовању. Грчка делегација је предлагала отварање приватних школа на матерњем језику. Такво је решење предложено у уговору за све мањине у

⁹⁶Македонија во меѓународните договори (1919-1940), Избор редакција и коментар Михајло Миноски, Скопје, 2006, док. 31; Mitrović, op. cit., 200-206.

⁹⁷Ортаковски Владимир, Меѓународната положба на малцинствата, Скопје, 1996, 97.

⁹⁸Полјански, op. cit, 48.

⁹⁹Миноски, САД и Македонија, op. cit, 90.

¹⁰⁰Полјански, op. cit, 48-54.

Грчкој.¹⁰¹ После разматрања ових предлога од стране Високог савета, Комитет је 17. новембра 1919. године прихватио нацрт уговора о реципрочној емиграцији (размени) становништва и поднео га Високом савету који га је прихватио.¹⁰² Тако је Грчка решила свој проблем мањина. У коначни уговор са Грчком, такозвани Севрски уговор, потписан 19. августа 1920. године ушла је одредба да ће Грчка водити рачуна о интересима Јевреја у Солуну, као и о Муслиманима насељеним у више области.¹⁰³

Комитет за нове државе и заштиту мањина разматрао је и уговор са Бугарском, нарочито у вези с клаузулом о заштити мањина. Нацрт ових клаузула послат је 28. јула 1919. године бугарској делегацији која је условивила њихово прихватање уношењем ових клаузула и у уговоре са другим балканским државама. Заштита мањина је предвиђала држављанство, једнакост пред законима, политичка права, као и отварање образовних установа на матерњем језику. Према овом предлогу, мањине би уживале међународну заштиту и биле би стављене под контролу Друштва народа, а спорна питања би се решавала пред Међународним судом правде.¹⁰⁴ Када је обавештена о овом предлогу, бугарска делегација је поставила питање статуса четристо хиљада македонских избеглица у Бугарској које су задржале отоманско држављанство и тражиле да се врате у своје домове у Македонији. У комитету су предложене алтернативе у вези са временом за избор поданства. На крају је одлучено да Бугарска потпише уговор о мањинама само са Грчком. Бугарска се исто тако сложила да у уговор уђу сви проблеми везани за имовину и националност око реципрочне емиграције. Тако је Конвенција о реципрочној размени емиграције прихваћена и потписана од стране Грчке и Бугарске као саставни део Нејског уговора. Нејском уговором Бугарска је прихватила одређене мањинске обавезе. Чланом 56. она се обавезала да неће да спречава извршавање одредби овог или других уговора о праву на опцију за бугарско држављанство, као и

¹⁰¹ Ibidem, 50.

¹⁰² Ibid, 50-52; Balkanski ugovorni, op. cit, док. бр. 223.

¹⁰³ Ортаковски, Међународната положба, op. cit, 118-122.

¹⁰⁴ Полјански, op. cit, 52-53.

обавезу да "унапред призна одредбе које су главне савезничке и удружене снаге сматрале за пожељне у односу на узајамну и добровољну емиграцију етничких мањина".¹⁰⁵

С обзиром на то да је тријумф националних принципа утицао на снажење националистичких и ревизионистичких покрета незадовољних народа и националних мањина, мировни су уговори у ствари пружили могућности за нове конфликте између суседних држава. Велике силе су преко Друштва народа увеле механизме заштите националних мањина. Ови су механизми ушли и у мировне уговоре са Пољском, Чехословачком, Краљевином СХС, Румунијом и Грчком, представљајући први корак према признавању права националних мањина. Мада је већ на самом почетку било јасно да је југоисточна Европа вишенационална и да је у њој немогуће створити чисте границе, једини покушаји да се проблем из корена реши разменом становништва, били су грчко-бугарска размена становништва после потписивања Нејског мировног уговора 27. новембра 1919. године као и размена становништва између Грчке и Турске после Лозанског мировног уговора 1923. године.

6. Закључак

1. У периоду пре стварања бугарске Егзархије и Берлинског уговора из 1878. године македонско питање се није јављало као издвојена тачка спољне политике балканских држава. Сиромашне и притиснуте унутрашњим проблемима и реалношћу европске политике, балканске државе тражиле су територијална проширења као резултат романтичарских визија национализма о окупљању јужних Словена у једну државу или чак и неки вид обнављања Византије.

2. Први пут када је македонско питање постављено на сцену међународних односа, оно је било произашло из промена у отоманском

¹⁰⁵Ibidem, 53. Документи за борбата, op. cit, бр. 403, 627-629; Ортаковски, Међународната положба, op. cit, 144-145.

систему милета, и из сукоба Патријаршије и нове, националне бугарске цркве. Упркос томе, његова суштина није била црквене природе, него ривалитета око ширења политичког утицаја између Грка и Бугара.

3. На развој македонског питања снажан утицај извршила је лукава политика Порте, која је радила на томе да жеља за поседовањем Македоније створи интензивно непријатељство једне балканске државе против друге, спречивши тиме њихово уједињено деловање које би за одржавање Турске у Европи било погубно. Балканске државе подлегле су овим интригама Турске, радећи једна против друге.

4. За реалности балканске политике пресудан утицај имао је још један фактор. То је политика "европског концерта", чије су чланице Берлинским уговором створиле услове за сукоб, а који је запечатио могућност промена на Балкану још и уговором о *statusu quo* између Аустро-Угарске и Русије из 1897. године.

5. Став европске политике да промене у *statusu quo* на Балкану нису прихватљиве, био је познат владајућим образованим круговима балканских држава, али разне завереничке групе у свакој од ових држава интензивно су настојале да траже решење македонског проблема насилним средствима, не водећи рачуна о реалности европске дипломатије.

6. Једна од последица Берлинског конгреса на балканске прилике било је стварање аутохтоне Македонске револуционарне организације. Њено стварање означава почетак политичког организовања Македонаца у модерном значењу. Државност Македоније која је била циљ ове Организације ишла је на руку бугарским претензијама, због чега је ова Организација уживала политичку и финансијску помоћ Софије. Бугарско уплитање било је фатално за интегритет МРО која је у читавом периоду између 1893. године када је формирана и Великог рата, патила од ~~разједињености и тешкоћа у вођству~~. МРО је желела да Македонија прати пример осталих балканских земаља и да добије аутономију од Турске државе. Мада су европске прилике и борбе суседних земаља овај циљ онемогућиле, њене традиције су од непроцењивог значаја за потоњи развој македонске

националне и политичке свести. Сама Организација и њене идеје надживеће феноменологију и реалност отоманског контекста у коме су настале и још дуго опстати.

7. У време мировне конференције 1919. године македонско питање решено је на начин који је погодновао победницама у рату. Решења Букурешког уговора из 1913. године су потврђена, чиме су омогућени нови конфликти око македонског питања на балканској политичкој сцени.

8. Коначно, у дипломатији балканских земаља према македонском питању може се уочити неколико стадијума по критеријуму средстава пропаганде и критеријуму сарадње. По првом критеријуму, период 1870-1895. означавамо као време борбе за црквено-просветни утицај, период 1895-1912. као време борби оружаних чета, а период 1912-1918. као време ратова. По другом критеријуму, период 1866-1868. означавамо као време Михајловог балканског система савеза, период 1889-1897. као време неуспелих преговора, период 1904-1912. као време стварања другог балканског система савеза, и, коначно, период 1913-1919. као време сукоба.

9. Тешко је дати дефинитивну оцену о мери у којој су различити политички фактори утицали на развој македонског питања у овом компликованом периоду. Македонско питање покренуто је бугарском жељом за проширењем и грчком невољношћу да одступи своје позиције у овом региону. Овај спор, у који се била умешала и Србија, чини се подједнако важним као и утицај конференцијске дипломатије великих сила. Удео Македонске револуционарне организације у македонском питању пресудан је, пре свега, на домаћем плану. Ова је Организација била први облик политичког организовања Македонаца у модерном смислу, а њени идеали македонске државности и њени симболи остаће утицајни до данашњих времена. У погледу "праве политике", односно реалне моћи да утиче на политичке прилике на Балкану, МРО је била значајна у том смислу што су нереди које је изазивала пунили стране европске и балканске штампе и држали македонско питање отвореним на дипломатском пољу. Ипак, у том погледу, не треба потценити ни утицај Извршног комитета који је радио по

програму бугарске владе, ни српских и грчких чета. Основна карактеристика МРО вероватно јесте чињеница да ова Организација није успела да добије довољно чврсту подршку ни једне велике силе, као што је то био случај, неколико деценија раније, са британском подршком стварању грчке државе, са руском подршком бугарској независности или аустријско-италијанском подршком стварању Албаније. Због тога, њен утицај остао је ограничен, а сама МРО изолована и често манипулисана од бугарске владе. Тако остаје утисак да је њен допринос за развојне токове македонског питања као међународног политичког питања у периоду до 1919. године слабији од доприноса који су имале политике балканских престоница и од важности одлука европског концерта о *statusu quo* на Балкану.

ГЛАВА ДРУГА

Третман македонског питања у Краљевини СХС /Југославији 1919-1934. године

1. Појам Јужна Србија, Стара Србија, Вардарска Македонија
2. Македонско питање у политичком животу и државно-правном систему Краљевине СХС 1918-1928. године
3. Македонско питање у политичком животу и државно-правном систему Краљевине Југославије 1928-1934. године
4. Македонци и аграрна реформа
5. Односи Југославије са Бугарском и питање безбедности у Јужној Србији (Македонији)
6. Грађанска, политичка и просветна права Македонаца у Јужној Србији (Македонији)
7. Закључак

ГЛАВА ДРУГА

Третман македонског питања у Краљевини СХС/Југославији 1919-1934. године

Већ само име Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца указивало је на државу која симболизује остваривање права самоопредељења народа, а ова је творевина произашла као резултат дугог процеса развоја политичке мисли усмерене према уједињењу јужних Словена у заједничку државну и политичку будућност. Насупрот фокусу бројних историјских студија које су сконцентрисане око динамике међусебних односа главних актера стварања ове државе, наше ће се истраживање бавити питањима која су за опстанак југословенске државе била далеко мање важна од нпр. српско-хрватских сукоба, и која никада нису довела у питање природу државног уређења Југославије, нити знатно утицала на варијације програма политичких партија у земљи. Због тога је на почетку важно истаћи да македонско питање најчешће није играло значајну улогу у званичној државној политици Краљевине. Ипак, чињеница је да решења Букурешког уговора из 1913. године, потврђена током 1919, нису ово питање уклонила из агенде балканске политике. Због тога је током међуратног периода македонско питање за Краљевину СХС представљало потенцијално буре барута и прворазредни проблем сигурности граница, а повлачило је још и низ административних и безбедносних тешкоћа. Подела Македоније, бугарска надања о ревизионизму и активност македонских организација условиће трајан опстанак македонског питања у спољнополитичким односима Краљевине. Захваљујући италијанском учешћу, македонски проблем ће на крају бити један од разлога који је коштао живота и самог краља Александра Карађорђевића, који се све до своје трагичне смрти надао да ће национални партикуларизам успети да замени концептом интегралног југословенства којим би, између осталог, решио и проблем Македоније.

1. Појам Јужна Србија, Стара Србија, Вардарска Македонија

Територије Македоније, Србије и Црне Горе које су се до 1912. године налазиле под турском влашћу, а после Балканских ратова припале Србији и Црној Гори, познате су под називом Стара Србија. После завршетка Првог светског рата у употребу је ушао назив Јужна Србија.¹⁰⁶ Према гледишту сенатора М.Р. Гавриловића из 1931, Јужна Србија обухватала је територију од око 45.572 квадратних километара добијену после Балканских ратова. Терминологију забуну и код савременика и у историографији ствара чињеница да овај термин никада није дефинисан неким званичним актом. И поред тога, термин Јужна Србија масовно се примењивао у администрацији, као и у јавности уопште. Југословенски и српски историчари су исто тако употребљавали овај назив. Бранко Петрановић користи овај термин додајући знаке навода, а за савременог историчара Владана Јовановића појам Јужна Србија обухвата покрајину са педесет округа у коју осим територије коју обухвата каснија Република Македонија улазе и Призрен, Пријеполје, Звечан, Рашка.¹⁰⁷ У македонској историографији после Другог светског рата, најчешће је присутан термин Вардарска Македонија. У даљем тексту, говорићемо о Македонији у границама Краљевине СХС одн. Југославије, заправо само о оним областима које су обухваћене појмом Јужна Србија, а које су касније ушле у састав Републике Македоније.

2. Македонско питање у политичком животу и државно-правном систему Краљевине СХС 1918-1928. године

Проглашење Краљевине СХС 1. децембра 1918. године праћено је и преговорима о доношењу новог устава. На тај начин је проблем државног уређења, повезан и са међунационалним односима, завладао политичким

¹⁰⁶Радовановић Војислав, Географске основе Јужне Србије, Споменица двадесетпетгодишњице ослобођења Јужне Србије, 1912-1937, Скопље, 1937, 1-2.

¹⁰⁷Jovanović, Vladan, Jugoslovenska država i Juzna Srbija 1918-1929, INIS, Beograd, 2002, 7-10.

животом Краљевине. Као мало који истраживач међуратне Југославије, Стеван Павловић у својој књизи "A History of the Balkans (1804-1945)"¹⁰⁸ указује да нико од експонената уједињења није разумео да је Југославија заиста нова државна творевина; да није нити проширена југословенска верзија предратне Србије, нити побољшана југословенска верзија Аустро-Угарске. Краљевина Србија је имала краља, администрацију, армију прекаљену у ратовима, политичке партије и скупштину бирану на основу општег права гласа. Због своје улоге у рату, она је све ово понудила као језгро око кога би се изградила Југославија. Србија као да није била схватила да, уморна ратовима каква је била, није довољно снажна за овај задатак. Насупрот томе, Хрвати су желели нову државу која би била побољшана верзија Аустро-Угарске, у којој би они играли улогу Мађара и добили признату хрватску државу у оквирима Југославије. Стање је било закомпликовано и тиме што су оба ентитета тежила за утицајем у Босни. Случај са Словенцима био је једноставнији - за њих је Југославија била једина шанса да дођу до своје националне и државне еманципације.¹⁰⁹

Сукоби које су ове разлике изазвале већ приликом преговора о државном уређењу Краљевине, потиснуле су македонско питање у други план. Територије Македоније које је Краљевина Србија после вишедеценијског ангажовања извојевала у Балканским ратовима, одликовале су се становништвом које је било етнички веома мешано, за планове државног руководства веома несигурно, па чак и непријатељски расположено.¹¹⁰ Незадовољни третманом српских државних и политичких структура још у време када је Краљевина Србија први пут завладала Македонијом (1912- 1915), велики део становништва Македоније није

¹⁰⁸Pavlowitch, op.cit, 258.

¹⁰⁹Познати српски историчар и универзитетски професор из старије генерације, Васо Чубриловић сматра да ни по једном другом питању није дошло до толике разбијености грађанске политичке мисли као по питању уређења југословенске државе. Он сматра да је ова разлика била најизраженија код српског дела грађанске политичке мисли, зато што су се у свакој српској грађанској странци налазили и федералисти и присталице ширих самоуправа и централисти. Хрвати и Словенци били су углавном за разлаз са Југославијом, али само онда каде добију све користи за себе. Станишић Михаило, Експанзионизам Хрвата и растројство Срба, Београд, 1999, 13.

¹¹⁰Pavlowitch, op. cit, 258

подржао српску власт након уласка српске војске после пробијања Солунског фронта. Део њих - нарочито они који су признавали Егзархију - још увек је био под утицајем бугарске пропаганде. Поред тога, у Македонији је као последица ратова владала велика економска и социјална беда.¹¹¹ У послератном периоду, овде није одмах ступио на снагу Устав из 1903. године, него је обновљена специјална Уредба о осигурању друштвене безбедности у освојеним земљама, уведена још 1913. године, која је садржала веома оштре казнене одредбе.¹¹² После званичног међународног признавања Краљевине СХС, као и због настојања владе да неке од македонских емигрантских група придобије на своју страну, августа 1919. године важење ове уредбе је укинато.

Страначка мапа Краљевине дефинисана је врло брзо. Основа страначко-политичког груписања била је пре свега национално-регионалне природе, а донекле и религијске.¹¹³ У Македонији, мапа политичких партија није се формирала на линији заштите регионалних и националних интереса. У складу са континуитетом политике Србије пре и за време Балканских ратова, када је ова територија освојена, у Македонији није било речи о организовању националне македонске грађанске странке. Сада су се, ипак, по први пут¹¹⁴ у овим бившим турским областима појавиле праве партије као нови облици политичког деловања - Радикална и Демократска странка потражиле су своје присталице још за време припрема за прве општинске изборе.¹¹⁵ Забринута могућношћу ширења утицаја левице, Радикална странка је постигла договор

¹¹¹ Историја на македонскиот народ, книга трета, Скопје, 1969, 7-17.

¹¹² Христов Александар, Зборник на документи за создавањето на македонската државност, 1893-1944, Скопје, 1970, 263-268.

¹¹³ Хрватска републиканска сељачка странка (ХРСС), Словеначка људска (народна) странка (СЛБС), Југословенска муслиманска организација (ЈМО) у Босни и Херцеговини, Муслиманска вјерска организација у Македонији, Косову и Санцаку, Цемијет за заштиту муслиманских права и друге странке развиле су активност углавном у границама историјски и национално једнородних региона. Оне су често водиле политику супротстављања централизму. Постајале су и странке које су заступале једнонационално централистичко уређење - пре свега Српска радикална странка, а до извесне мере и Југословенска демократска странка. Gligoriјевић, Branislav, *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919-1929*, Beograd, 1979, 36-43; Čulinović Ferdo, *Jugoslavija između dva svetska rata*, I, Zagreb, 1961, 258-296.

¹¹⁴ У периоду после Младотурске револуције у Македонији је деловала легална Народна Федеративна Партија.

¹¹⁵ Одлучено је да се пре избора за Конституанту распишу само избори за општине одржани 22. августа 1920. и да се тиме прво процени однос политичких снага и њихово функционисање. Историја на македонскиот народ, трета книга, op. cit, 17.

са руководиоцима муслиманске организације Џемијет о заједничком наступању на изборима, обавезујући се при томе да ће приликом спровођења аграрне реформе направити уступке старим земљопоседницима (агама и беговима). Демократска партија је потражила подршку бивших егзархиста и присталица Александра Протогера, вође десног крила ВМРО-а.¹¹⁶

Први корак ка решавању питања државног уређења био је Указ од 24. фебруара 1919. године којим је сазвано Привремено народно представништво (ПНП) које је имало за циљ да припреми изборе за Уставотворну скупштину.¹¹⁷ Посланици из Македоније и Старе Србије ушли су у ово тело тек крајем маја 1919. године, и то четрнаест њих из Македоније, а десет из Старе Србије.¹¹⁸ На изборима за Уставотворну скупштину, одржаним 22. новембра 1920. године, у Македонији су своје изборне листе, осим Народне радикалне партије и Југословенске демократске партије, имале и Комунистичка партија, Југословенска републиканска странка, Муслиманска вјерска организација Џемијет, као и Демократска муслиманска лига. Народна радикална и Југословенска демократска странка обећавале су аутономију Македоније. Демократи су изјављивали да се залажу за повратак емиграната из Бугарске, за укључивање македонских интелектуалаца у државне службе, као и за толерисање месног дијалекта у јавној употреби. На изборима је највећи успех постигла КПЈ. Од педесет осам комунистичких посланика из свих крајева државе, у Уставотворној скупштини је петнаест било из Македоније. Предлог КПЈ за решавање македонског питања био је саставни део борбе за остварење балканске федеративне републике, а у Македонији се и иначе већи део политичких и револуционарних снага још у

¹¹⁶Ibidem, 19.

¹¹⁷Привремено народно представништво имало је улогу врховног представничког и законодавног тела у уставном провизоријуму. Ово је тело 3.09.1920. донело Закон о изборима којим је предвиђено да се на сваких 30 000 становника бира по један посланик. Уведено је опште изборно право, али без учешћа жена, војске и млађих од 21 године. Petranović, Zečević, op. cit: "Zakon o izboru narodnih poslanika za Ustavotvornu skupštinu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca".

¹¹⁸Jovanović Vladan, op. cit, 68.

ранијем периоду био оријентисао ка идеји балканске федерације у којој би Македонија имала статус посебне федералне јединице. Остале мандате добиле су Демократска странка (једанаест мандата), Радикална странка (два мандата) и Цемијет (пет мандата).¹¹⁹

Уставотворна скупштина почела је са радом 8. децембра 1920. године. Њен основни задатак била је израда устава и решавање питања уређења и управљања државом. О томе је припремљено више пројеката. Државно-правни статус Македоније није био пресудан за ове концепте. Владин пројекат за устав припремио је Никола Пашић, који се залагао за строго централистичку и унитаристичку монархију. Постајао је и низ других пројеката који су садржали предлоге о држави као централистичкој монархији. Неки од предлога са вишим степеном децентрализације, ипак су имали у виду аутономност македонских територија. Такав је био пројекат Стојана Протића, једног од вођа Радикалне странке. Њиме је било предвиђено да се Краљевина подели на 9 региона (Србија, Стара Србија са Македонијом, Срем и Бачка, Банат, Босна, Црна Гора с Херцеговином, Хрватска са Славонијом, Далмација и Словенија) који би имали изврстан степен аутономије.¹²⁰ Било је и пројеката у којима се предлагало федеративно уређење. Хрватска Републиканска сељачка странка, која је остала ван Парламента све до 1925, маја 1921. године објавила је свој пројекат устава где је предвиђена вишенационална држава са три нације - Срби, Хрвати и Словенци. По овом пројекту држава је требало да буде сложена и федеративна, са две врсте државних органа - заједничких за све три чланице федерације и аутономних. У овој би држави опстале и полуплеменске и полуисторијске области: Црна Гора, Македонија, Босна и Херцеговина. Народ из ових области требало би да плебисцитом реши којој ће од ове три

¹¹⁹Лакић Зоран, Историјски развој КПЈ-СКЈ (1919-1979), Титоград, 1980, 10-11; Историјски архив КПЈ, том 2, Београд, 1949, 9, 27-58; Катарџић Иван, КПЈ во Македонија до Обзнаната, Скопје, 100-107, 182-186; Историја на македонскиот народ, трета книга, *op. cit.*, 17-23.

¹²⁰Čulinović, Jugoslavija između dva svetska rata, I, *op. cit.*, 321-329.

државе да се приклони и какав ће имати статус у заједничкој држави.¹²¹ Југословенска републиканска странка под вођством Јаше Продановића, која се залагала за републиканизам и била против монархије, признавала је националну посебност Срба, Хрвата и Словенаца, а Љубомир Стојановић, који је био филолог, писао је о "посебном македонском дијалекту, који није ни српски ни бугарски". У неким програмским документима републиканци су помињали и "македонску аутономију", мада нису имали велики утицај у овим крајевима.¹²²

У међувремену је ВМРО на челу са Тодором Александровим и Александром Протогеровим обновила свој рад у Бугарској. Чете које су почеле да улазе у Вардарску Македонију појачале су своју активност од средине 1920. године и пропагирале међу становништвом идеје да они раде у корист будуће аутономне Македоније и за преуређење Југославије на федеративном принципу.¹²³ Ова активност је појачана пре и за време општинских избора и избора за Уставотворну скупштину, нарочито у источној Македонији. У неким крајевима источне Македоније, међу македонским бирачима је чак пропагирана подршка кандидатима КПЈ, као опозиционој партији.

Само део посланика изабраних у Македонији узео је учешћа у доношењу Видовданског устава. Посланици на листи Демократске партије, Радикалне партије и Цемијета гласали су за Устав, док су посланици изабрани на листи КПЈ напустили Уставотворну скупштину пре гласања. Законом о заштити јавне безбедности и поретка у држави 2. августа 1921. године мандат им је одузет и избрисани су из евиденције посланика, а легална активност КПЈ је забрањена. Тако је учињена неправда оним бирачима који су гласали за посланике КПЈ и дали им мандат да заступају њихове интересе у Скупштини.

¹²¹Ibidem, 321-329; Pavlowitch, op. cit, 260; Манчев Крсто, Историја, на балканските народи (1918-1945), Софија, 2000, 59.

¹²²Petranović Branko, Istorija Jugoslavije, I, Beograd, s.a, 149-150; Цветковска Надежда, Македонското прашање во југословенскиот парламент меѓу двете светски војни, Скопје, 2000, 93-94.

¹²³Пачемска Петреска Даринка, ВМРО-Хронологија, Скопје, 2004, 30-32.

Политички систем државе креиран је према предлогу Народне радикалне странке Николе Пашића. Члан 1. Видовданског устава, изгласан 28 јуна 1921. године, прогласио је државу Срба, Хрвата и Словенаца као уставну, парламентарну и наследну монархију. Устав је прихватио компромисни национални унитаризам, српски језик као званичан државни језик и санкционисао дотадање централистичко уређење. Владин предлог устава заснован је на предратној српској форми управљања, укључивши при томе још и верску једнакост и социјално-економске принципе инспирисане Вајмарским Уставом.¹²⁴ Админитративно-територијална организација Краљевине СХС подразумевала је поделу на области (департмане) у француском стилу.¹²⁵ Закон којим је извршена административна подела државе није полазио од историјских и националних особености области, већ од "природних, социјалних и економских услова". Једна од покрајина била је Србија (Северна и Јужна), обезбеђујући легитимитет власти у новоослобођеним областима, мада су међународни и унутрашњи обзира изискивали да се у оквиру разних државних докумената, пописа, програма, планова, Јужна Србија ипак води као засебна покрајина. Од укупно тридесет три административне области (жупаније), три се налазило у Македонији: Скопска, Битољска и Брегалничка жупанија (ова трећа са седиштем у Штипу). Свака област обухватала је максимум од осамсто хиљада становника, а на њеном челу се налазио жупан кога је именовао краљ.¹²⁶ У сагласности са централистичким моделом уређења, вардарски део Македоније није добио никакву аутономију нити обласну самоуправу. Македонци су могли да имају једнака грађанска права и слободе, али као део српског народа. Према томе македонско питање није било присутно као македонско национално, нити као

¹²⁴Уставом је дефинисана улога Народне скупштине, владе и краља, као и права грађана. Petranović, Zečević, Ustav Kraljevine Srba Hrvata i Slovenaca, op. cit, 177-182; Pavlowitch, op. cit, 260; Petranović, op. cit, 129.

¹²⁵Француска је пример државе са централистичким системом управе. Локалне заједнице имају мању аутономију и зависније су од централне власти него што је случај у државама попут Енглеске, САД или Немачке. Локална самоуправа је двостепена - комуне и департмани. Гелевски Симеон, Управно право, Скопје, 1997, 136-144.

¹²⁶Jovanović Vladan, op. cit, 75; Манчев, op. cit, 59; Čulinović, Jugoslavija između dva svetska rata, I, op. cit, 355; Историја на македонскиот народ, книга трета, op. cit, 27.

македонско мањинско питање. Македонски народ третиран је као део српског, а политичка активност базирана на његове посебности, строго је забрањена.

У периоду после доношења Видовданског устава, у политици радикала и демократа према Македонији није било суштинских разлика. Антирежимски настројени Македонци ипак су се приклонили Демократској странци, а радикали су се ослањали на муслиманске прваке, понекад и на бивше елементе Егзархије и ВМРО-а. Део егзархиста и други незадовољни Македонци давали су подршку ВМРО-у. На другим парламентарним изборима одржаним 18. марта 1923. године осим ових странака и Цемијета, учествовала је и тек основана Независна радничка странка Југославије, као легална замена за нелегалну КПЈ.¹²⁷ Сва двадесет и четири посланика из Македоније били су на листи грађанских странака, а посланици су били лојални новој држави. Исто се поновило и на изборима одржаним 5. фебруара 1925, као и 11. септембра 1927. године, али број посланика Македонаца је и на тим листима до 1927. године спао на само двојицу посланика.¹²⁸ До 1925. године у Македонији је деловала верска организација Цемијет, која је радила на томе да аграрна реформа не оштети економске интересе бивших ага и бегова. Када је на изборима 1925. године прешла у опозицију, Цемијет је растурена, а тиме је, парадоксално, престала да постоји и једина грађанска политичка странка образована на територији Македоније, у којој је учествовало месно становништво, макар и само муслиманско.

Посланици који су представљали македонске области изабрани са листа грађанских владиних странака углавном су у Скупштини Краљевине СХС дискутовали о лошем безбедносном стању у Македонији, о узроцима

¹²⁷Рад КПЈ забрањен је јула 1924. Историја на македонскиот народ, книга трета, *op. cit.*, 47; Petranović, *op. cit.*, 150-161.

¹²⁸На изборима 1923. 9 мандата за Македонију добили су радикали, 9 мандата демократе и 6 мандата Цемијет. На изборима одржаним 1925. у Јужној Србији влада Пашић-Прибичевић освојила је 32 мандата, а опозициони блок (Демократска странка, СЈС, ЈМО, ХРСС, Независни радикали) 10 мандата. На изборима 1927. у Јужној Србији Независна радикална странка освојила је 24 мандата, Демократска странка 18, а Демократска заједница 1 мандат. Историја на македонскиот народ, трета книга, *op. cit.*, 37-39; Ćulinović, *Jugoslavija između dva svetska rata*, I, *op. cit.*, 456, 500.

деловања комита и качака (нарочито у периоду 1922-1924), о стању српског чиновничког апарата и о односу снага безбедности према локалном становништву, као и о антидржавној активности неких од посланика Цемијета, при чему су Демократи критиковали Радикално-цемијетску коалицију.¹²⁹

У полемикама о државном уређењу којима је обиловао политички живот Краљевине, македонско питање није играло важну улогу. Блок против централизма је временом јачао, али код странака са централистичким програмима дошло је до размимолажења; у Демократској странци јавиле су се две тенденције: споразумевање са хрватским федерализмом (Љуба Давидовић) и неодступање од централизма (Светозар Прибичевић). Током 1926-1927. године Независна демократска странка Светозара Прибичевића определила се за рад против централизма и режима, али није нашла присталице у Македонији. Југословенска демократска партија Љубе Давидовића изазвала је више интересовања. Већ 1927. године Светозар Прибичевић и Стјепан Радић стварају Сеоско-демократску коалицију као опозицију, са циљем реорганизације државног уређења.¹³⁰ За овај је блок македонско питање било маргинално. Главне опозиционе странке деловале су углавном с оне стране Дрине, у земљама које су припадале Аустро-Угарској и нису хтеле да залазе у питања актуелна источно од Дрине, сматрајући да су она приоритет српског дела опозиције. У Македонији су пре парламентарних избора 1927. године деловале нелегалне организације КПЈ и Уједињена ВМРО која је имала за циљ уједињење три дела Македоније и стварање балканске федерације, а деловала је од 1925. до 1929. године.¹³¹ Ове су снаге потражиле сарадњу са странком Стјепана Радића из опозиционе Сеоско-демократске коалиције ради изласка на парламентарне изборе. Међутим, Стјепан Радић, који је веровао да иза снага из Македоније стоје

¹²⁹Jovanović Vladan, op. cit, 69

¹³⁰Gligoriјевић, Demokratska stranka, op. cit, 440-462 и 487-502; Petranović, op. cit., 138-139; Čulinović, Jugoslavija između dva svetska rata, II, Zagreb, 1961, 403-429 и 510-514; Историја на македонскиот народ, трета книга, op. cit, 37-39.

¹³¹Христов, Зборник на документи, op. cit, 339-346.

комунисти, упутио их је да сарађују са Српском земљорадничком странком. Према потпуном разбијању јединства државе били су усмерени и захтеви ВМРО-а Тодора Александрова и (после 1924. године) захтеви Ивана Михајлова за аутономијом и независношћу Македоније.¹³²

Период уставног парламентаризма у Краљевини СХС није предвидео место за Македонију као југословенску земљу у такозваном "троименом" народу у духу компромисног националног унитаризма. Није се развила ниједна македонска национална грађанска политичка странка која би учествовала у изјашњавању за улазак у нову државу и за учешће у даљем парламентарном животу. Централистичка природа државног уређења није омогућила административну посебност ове територије. Она је прозвана Јужна Србија и третирана је као део српске државне територија из времена пре Првог светског рата.

3. Македонско питање у политичком животу и државно-правном систему Краљевине Југославије 1928-1934. године

Период уставног парламентаризма који је показао да политичке странке у Краљевини имају тешкоће да функционишу кроз компромис и сарадњу, завршио се убиством у Народној скупштини 20. јуна 1928. године изазвавши политичку кризу са дугорочним последицама. У преговорима који су уследили 4. и 5. јануара 1929. године, Влатко Мачек, вођа ХСС, тражио је преуређење Краљевине на федеративном принципу, са седам федералних јединица и то: Србија, Хрватска, Словенија, Босна и Херцеговина, Војводина, Црна Гора и Македонија, али овај предлог није прихваћен.¹³³ Излаз из кризе

¹³² Нелегалне активности ове врсте развиле су и Хрватска странка права у циљу проглашавања Независне Хрватске Државе, Косовски комитет, Црногорски федералисти сепаратисти, Мађари, као и КПЈ, која је средином 20-тих година радила на праву самоопредељења народа и од 1925. прихватила став Коминтерне о разбијању Југославије и стварању самосталних југословенских република. Petranović, op. cit, 160-165; Историјски архив КПЈ, том 2, op. cit, 90-112.

¹³³ Овај предлог нису прихватиле Радикална странка, Словенска људска странка, Југословенска муслиманска организација, а Демократска странка није дала прецизан одговор. Цветсковска, Македонското прашање, op. cit, 108.

привидно је настао када је 6. јануара 1929. године Видовдански устав укинут. Краљ Александар је изјавио да су парламентаризам као политичко средство "почеле заслепљене политичке страсти злоупотребљавати у тој мери, да је постао сметња за сваки плодни рад у држави."¹³⁴ Именована је нова влада са генералом Петром Живковићем на челу. Краљ је Прокламацијом обнародовао да је он једини носилац целокупне државне власти - извршне, законодавне и судске, а да је државно и народно јединство сачувано.¹³⁵ Држава је названа Краљевина Југославија.

Краљ Александар је већ годинама покушавао да утиче на постизање компромиса у новој држави. Његов лични пријатељ, скулптор Иван Мештровић, у својим "Мемоарима" забележио је следеће "...близак контакт који сам са краљем имао, појачао је моје уверење да је, независно од његових других карактерних црта, краљ патриота који би се борио за своју земљу као обичан војник уколико би неко од њега то затражио. . . Ипак сам могао да видим да није био сигуран како да на ствари гледа, био је узнемирен, нервозан и можда преморен од непрекидног размишљања о истој ствари."¹³⁶ Краљ Александар је покушао да спречи блокаду политичког живота у земљи кроз увођење идеје интегралног југословенства и кроз промовисање јединствене југословенске нације. Као нова форма владавине уведена је монархистичка диктатура, базирана на идеолошкој основи унитаризма и централизма. Руководства грађанских странака нису пружала отпор. Они који су се супротстављали режиму гоњени су Законом о заштити државе, а његови главни противници су интернирани или су напустили државу.¹³⁷ У Македонији је средином 1929. године похапшено више од сто чланова и присталица ВМРО (Уједињене) из Велеса и других градова Македоније, као и чланови КПЈ, СКОЈА и ВМРО (Уједињене) из Куманова, који су држани у истражном

¹³⁴Petranović, Zečević, op. cit, 262; Pavlowitch, op. cit, 275.

¹³⁵Petranović, Zečević, op. cit, 262.

¹³⁶Ова "иста ствар" било је хрватско питање. Цитирано према: Glenny, op. cit, 430.

¹³⁷Светозар Прибичевић конфириран је у свој родни крај Брус, а затим отишао у емиграцију, где је и умро. Pribičević Svetozar, Diktatura Kralja Aleksandra, Zagreb, 1990, 151-159.

затвору до почетка 1930. године, када су одржана два велика процеса по Закону о заштити државе.¹³⁸

Нови систем владавине није ублажио стање у држави. Временски, он се подударао са последицама владавине велике светске економске кризе која је ослабила привреду. Настојећи да својој владавини да парламентарни карактер, краљ Александар 2. новембра 1931. године објављује тзв. Октроисани устав. Држава је подељена на девет бановина, од којих је осам названо по великим рекама: Дравска, Савска, Дунавска, Моравска, Дринска, Вардарска, Врбаска, Зетска, а девета је била Приморска. У Вардарску бановину ушао је највећи део такозване Јужне Србије (а тиме и цела Вардарска Македонија) са четрдесет четири среза.¹³⁹ На основу новог закона, старе општинске управе су замењене новима. У већим градовима оне су постављане краљевим указом, док су у мањим местима општинску управу постављали жупани. За председнике општина у Македонији постављене су личности одане двору и виши официри. Нова административна подела настојала је да појача унитаризам и интегрално југословенство, да угуши национализам и да укине ранији компромисни национални унитаризам садржан у самом називу државе, у којем Македонци ионако нису били заступљени. Први бан Вардарске бановине постао је Жика Лазић, дугогодишњи начелник Одељења за јавну безбедност и од 1928. године помоћник министра за унутрашње послове Краљевине. Донет је и нови Изборни закон по коме су могле бити потврђене само оне кандидатске листе које су имале кандидате у целој земљи, у свим изборним јединицама. На основу тог закона, јавним гласањем су извршени избори за народне посланике 8. новембра 1931. године. Била је истакнута само једна кандидатска листа са председником владе Петром Живковићем као носиоцем. Ово ипак није водило сукцесивној демократизацији. Српске грађанске партије

¹³⁸ Процес који се одржао у Велесу био је по много чему посебан. Истражне и судске власти третираше су оптужене као комунисте, али и као припаднике национално-федералистичке организације која тежи уједињењу подељене Македоније и стварању балканске федерације, на тај начин радећи на отцепљењу дела државне територије Краљевине Југославије. Пачемска, Даринка, ВМРО (Обединета), Скопје, 1985, 98-99.

¹³⁹ Jovanović Vladan, op. cit, 76-79.

захтевале су обнављање стварног парламентарног система и вишестраначког политичког живота. Ниједна од ових странка није обратила неку посебну пажњу македонском питању.¹⁴⁰ У самој Македонији такође није постојала ни једна грађанска групација која би износила исте или сличне захтеве као опозиционе снаге из осталих крајева Југославије.

Нестабилност политичке ситуације довела је до тога да влада Николе Узуновића припреми одржавање општинских избора у Југославији током друге половине 1933. године. Сагласно новом закону о општинама, ови избори су спровођени по бановинама. У Вардарској Македонији одржани су последњи.¹⁴¹ Политички живот је замро, а уведене су организације, као што је Соко, Јадранска стража, Коло српских сестара и Народна одбрана. Ове се организације нису ангажовале отворено на изборима, али су се залагале за државне интересе. Власт је 1931. године основала удружење Југословенска омладина Вардарске бановине, са унитаристичком платформом, која је требало да окупи омладину. Током 1933. године ова је организација преименована у Југословенски препород. Парола удружења била је: Јака и јединствена Југославија, са једним југословенским народом, окосница је Балкана и интегралне Југославије која ће обухватити све Јужне Словене.¹⁴² Желећи да нагласи "национални", односно интегрално-унитаристички програм насупрот захтевима за федерализацију Југославије, влада је преименовала своју партију у Југословенска национална странка (ЈНС). Када су се избори напослетку одржали у јесен 1933. године, огромна већина кандидатских листа припадала је овој странци.¹⁴³ Пуни парламентарни живот у Краљевини Југославији успостављен је тек после Петомајских избора 1935. године.

Покушај краља Александра да уведе концепт интегралног југословенства сукобио се са набујалим национализмом у држави. За македонско питање, оваква промена није ништа донела - основни проблем

¹⁴⁰Историја на македонскиот народ, трета книга, op. cit, 73-74.

¹⁴¹Ibidem, 71-73, 79.

¹⁴²Ibid, 71-73.

¹⁴³Ib, 80-83.

државе су остали Хрвати. У време Вардарске бановине основно политичко питање било је безбедносне природе - борба против нелегалних организација као што су биле ВМРО (Уједињена), комунисти и организација Ивана Михајлова.

4. Македонци и аграрна реформа

На самом почетку свог постојања прва југословенска држава се суочила са уништеном привредом, социјалним немирима на селу и међу радништвом у индустријским центрима. Краљевина је суочена са разликама у државно-политичким, културним и религиским традицијама појединих делова државе, али је становништво било претежно сеоско. На прилике у Вардарској Македонији снажно су утицала питања аграрне реформе и колонизације. У свом Манифесту издатом 6. јануара 1919. године регент Александар Карађорђевић је обећао укидање везаности сељака за земљу, као и укидање великих земљишних поседа и давање земље сиромашним сељацима. Овај процес требао је бити праћен правичном надокнадом њеним дотадашњим власницима. Проблем ипак није радикално решен, што се видело онда када су крајем фебруара 1919. године објављене владине Претходне одредбе о припреми аграрне реформе; чифчије у Македонији, Босни и Херцеговини, Косову и Метохији, као и у неким деловима Црне Горе проглашени су за слободне сопственике земље коју су држали, односно обрађивали. Предвиђена је експропријација великих земљишних поседа изнад 50 хектара и предавање земље сељацима безземљашима. Током 1920. године донет је и Закон о припреми аграрне реформе, којим је у Македонији спречено давање беговске земље сељацима који су је обрађивали, а расположива земља је у великој мери додељена колонистима досељеним из других крајева Југославије. Аграрна реформа је спровођена корак по корак и није у потпуности завршена до почетка тридесетих година. У некадашњим турским областима, каква је била Македонија, било је више земље за расподелу у

односу на друге делове земље, делимично и због губитка популације током дугих година ратовања, као и због егзодуса многих Муслимана.¹⁴⁴

У Македонији је процес аграрне реформе био тесно повезан са колонизацијом. Уредба о насељавању јужних нових крајева, донета 24. септембра 1920. године, искључила је делимично Македонце из доделе земље, забранивши им насељавање изван атара њихових места живљења. Политичка позадина ове одредбе било је ојачавање српског елемента у Македонији, у страху од снажења бугарског утицаја. Ова је политика појачана доношењем Закона о колонизацији током 1922. године. Разни закони, решења, упутства и друге државне мере одлагали су спровођење аграрне реформе. У Македонију је упућено десет хиљада триста српских колониста. Колонизација је била најјача у долини Вардара и у граничном појасу према Бугарској. Колонисти су охрабривани економским олакшицама, а колонизација је била особито јака током првих пет послератних година. С намером да повећа ефикасност владине политике, Министарство за аграрну реформу постављало је надзорнике колонија који су имали да обезбеде везу између Министарства и насељеника. Ова мера није повећала ефикасност доделе земљишта, а стање се нешто побољшало после посете краља Александра овим крајевима.¹⁴⁵ Велика заосталост Македоније у економском погледу,¹⁴⁶ одсуство инфраструктуре и недостатак примене аграрних сазнања, доводила је до тога да су се колонисти, не могавши да опстану, враћали у своја родна места. Питање аграрне реформе и колонизације у Македонији било је присутно и у дискусијама посланика у Народној скупштини, где се дискутовало о начину спровођења колонизације, неспремности аграрних власти за правилну

¹⁴⁴ Pavlowitch, op. cit, 258-264; Petranović, op. cit, 56-85, 96-98; Историја на македонскиот народ, трета книга, op. cit, 30.

¹⁴⁵ Апостолов Александар, Колонизацијата во Стара Југославија, Мисла, Скопје, 78-101; Lampe R. John, Yugoslavia as History: Twice There was a Country, Cambridge, 1966, 147; Историја на македонскиот народ, книга трета, op. cit, 30-32; Jovanović Vladan, op. cit, 83-84, 220.

¹⁴⁶ PRO FO 371/11409, Meeting of Skopje Chamber of Commerce, 20.12.1926.

дистрибуцију имања, као и о корупцији при одузимању земље од власника који су је обрађивали дуго времена, али нису имали турска документа.¹⁴⁷

5. Односи Југославије са Бугарском и питање безбедности у Јужној Србији (Македонији)

Политички фактори у Бугарској који нису били спремни да прихвате Нејски уговор настојали су да искористе македонске организације за дестабилизацију југословенске државе. Појачана активност чета Тодора Александрова проузроковала је реакцију власти у Вардарској Македонији. Створен је Савез добровољаца чије су чете имале за задатак да се боре против "бугаризма, аутономизма и комунизма".¹⁴⁸ У јесен 1923. године створено је Удружење против бугарских бандита са седиштем у Штипу и мрежом распрострањеном источно од Вардара. Када су чете ВМРО нападале српске колонисте, ово удружење је тражило њихове јатаке. Оваква је политика изазвала отпор македонског становништва.¹⁴⁹ ВМРО је између априла 1922. године и марта 1930, према неким подацима, извела 63 атентата у Македонији. Уследила су масовна хапшења, а за успостављање мира је ангажовано око тридесет пет хиљада људи (војника, граничара, жандарма, четника и др.). Преко седамдесет процената од бројчаног састава југословенске жандармерије (дванаест од укупно седамнаест хиљада жандарма) било је распоређено у Македонији.¹⁵⁰

Македонско питање и безбедност границе између Југославије и Бугарске било је веома често присутно у дискусијама народних посланика из Јужне Србије (Македоније), али и посланика из других крајева Краљевине. При томе су предлагане и разне мере деловања.¹⁵¹ Тако је посланик за

¹⁴⁷ Апостолов, Колонизацијата во Стара Југославија, *op. cit.*, 155-163; Цветковска, *op. cit.*, 138-142.

¹⁴⁸ Историја на македонскиот народ, книга трета, *op. cit.*, 41.

¹⁴⁹ Архив Југославије 14МУП/28/74, Календар (и проглас) Удружења против бугарских бандита, 1924.

¹⁵⁰ Историја на македонскиот народ, книга трета, *op. cit.*, 39-41.

¹⁵¹ Цветковска, *op. cit.*, 164-176.

Битољски округ Јован Ђирковић често у Народној Скупштини критиковао слабу дисциплину администрације и полицијског апарата који су доводили у питање државне и националне интересе. Појава све већег броја "специјалиста за откривање организација" и "антикомитских чета" доводила је до терора над становништвом, нарочито у области Брегалнице. Ђирковић се залагао за то да се народ наоружа и на тај начин да се он сам уз подршку власти брани и одбрани од бугарских комита. Посланик Демократске странке, Михајло Кујунџић наступао је у својим говорима као забринут становник ових области, залажући се за то да власт контролише користољубље чиновника. Он се није слагао са изјавама дела штампе који је сматрао да се подршка комитама даје зато што је овде становништво "анационално и антидржавно", објашњавајући да држава може да нађе начин да се приближи становништву: Страна штампа је обавештавала о настојањима краља Александра после 1929. године да уведе контролу над финансијама и администрацијом земље, што је позитивно утицало и на услове у Македонији.¹⁵² Према подацима из 1931. године у Вардарској бановини било је 22.319 чиновника. Чиновништво је било суочено са ниским примањима и подложно корупцији и разним злоупотребама, па ни оно, као ни жандармерија, није послужило као спона између локалног становништва и државе.¹⁵³ Кристић, Коментатор угледног британског часописа "The Fortnightly Review" упоредио је слабо интересовање за службу у Македонији, упркос вишим примањима у односу на остале делове земље, са сличним тешкоћама које су руске власти некада имале у Сибиру.¹⁵⁴ Други британски часопис "The Contemporary Review" истиче да је за време владе Давидовића направљен озбиљан напор да се административни апарат приближи становништву Македоније и да се сарађује с њим.¹⁵⁵

Статус војске која је представљала стуб традиција никада није законски регулисан, али се темељио на војном закону Србије из 1904. године. Јужна Србија је потпала под Трећу армиску област, образовану половином

¹⁵² Machray R, "The Peace in the Balkans" у "Fortnightly Review", новембар, 1929, 669.

¹⁵³ Jovanović Vladan, op. cit, 81-82.

¹⁵⁴ Christitch A, "The Bulgar-Yugoslav Tension" у "The Fortnightly Review", септембар, 1926, 414-417.

¹⁵⁵ Boyle E, "Serbia and the Macedonians" у "The Contemporary Review", јуни, 1927, 733-740.

1919. године. Подељена је на неколико дивизијских области које су, имајући у виду нестабилност региона, биле активне у војном смислу још неколико година после завршетка рата. Војска се у Македонији суочавала са великим тешкоћама приликом регрутације. Критикована због неодговорног трошења, она се ипак показала као позитиван фактор у случају Македоније (Јужне Србије), где су је француски извори назвали модернизаторском. Тако је, на пример, после земљотреса марта 1931. године војна инжењерија Треће армиске области изградила 400 нових кућа.¹⁵⁶ Позитиван утисак о војсци стекао је и британски дипломата Кенард приликом посете Јужној Србији 1926. године.¹⁵⁷

Недостатак разумевања између становништва Македоније и нове државе појачавала је некомпетентност администрације, која је пропустила да укаже на предности које је припадност оваквој држави имала у односу на режим турских власти којима је Македонија тако дуго припадала. Таква администрација би могла да утиче на локално становништво да се мање приклони свом традиционалном заштитнику из турских времена, ВМРО-у, да се приклони интересима нове државе и да избегне да буде оруђе у рукама бугарских кругова који су често стајали иза ВМРО-а.

6. Грађанска, политичка и просветна права Македонаца у Јужној Србији (Македонији)

Према попису становништва из 1921. године у Краљевини СХС било је двадесет три процената припадника националних мањина.¹⁵⁸ Краљевина је водила мало рачуна о мањинама, нарочито после 1929. године, када је уведен

¹⁵⁶ Jovanović Vladan, 95-104.

¹⁵⁷ PRO FO 371/11405, Report on tour in Southern Serbia (Serbian Macedonia), Kennard to Chamberlain, from Belgrade, 26.05.1926.

¹⁵⁸ Међународна заштита мањина у Краљевини СХС регулисана је Сен Жерменским уговором, 10.09.1919, Рапалским уговором са Италијом 12.11.1920, и Уговором са Румунијом 17.08.1927. Одредбе о заштити мањина садржане су у члановима 14. и 16. Устава Краљевине из 1921. Ортаковски, Међународната положба, *op. cit.*, 99; Pavlowitch, *op. cit.*, 257.

концепт југословенства.¹⁵⁹ Македонци, који су имали третман "Јужних Срба" и по језику и по вери пописани су као Срби и били сматрани за део срског народа.¹⁶⁰ У основним и средњим школама коришћен је српски језик као матерњи језик за Македонце, али он је био основни језик у образовању и других националних мањина и етничких група. Према подацима које износи Павловић, у Македонији је проценат неписмености био преко осамдесет процената.¹⁶¹ И поред тога број потпуних гимназија и средњих школа није био на задовољавајућем нивоу. Већина чиновника, учитеља и професора била је доведена из Србије и из других југословенских земаља. Током 1920. године отворен је Филозофски Факултет у Скопљу као део Београдског универзитета. У Вардарској Македонији су организоване културне, добротворне, спортске и друге асоцијације помоћу којих су ширени култура, фолклор, историја и обичаји нове државе. Строго је контролисано распрострањавање несрпских књига и новина,¹⁶² да би после 1929. године све новине и сва штампана издања била стављена под директну контролу режима.

Пошто Македонци нису били признати ни као посебни народ, ни као македонска национална мањина, Бугарска је то користила да докаже да у Вардарској Македонији живи бугарска мањина и подржавала је оне емигрантске организације које су постављале македонско питање као питање бугарске мањине у Југославији. Међутим Краљевина СХС, а потом Краљевина Југославија одбијала је ове предлоге како у међусебним односима

¹⁵⁹Законом о заштити јавне безбедности и реда 6. јануара 1929. године једине постојеће странке националних мањина (Немачка странка и Мађарска странка) биле су укинуте. Закон о основним школама из децембра 1929. године предвиђао је паралелна одељења само до четвртог разреда. Штампана мањина је цензурисана, као и њихова слобода окупљања, а организације мањина су распуштане. Владе држава којима је мањина припадала, настојале су да подржавају своје штићенике, чак до тачке довођења у питање стабилности саме Краљевине. Оваква је политика мало допринела да се власт у Краљевини либерализује по питањима мањина. Ортаковски, Међународната положба, *op. cit.*, 99-101; Манчев, *op. cit.*, 57.

¹⁶⁰По неким проценама добијеним помоћу компаративних метода, број Македонаца у делу Македоније који се тада налазио у границама Краљевине СХС износио је око 600.000 или 4,99% целокупног становништва Краљевине СХС. Ортаковски, Међународната положба, *op. cit.*, 99-101; Pavlowitch, *op. cit.*, 257.

¹⁶¹Pavlowitch, *op. cit.*, 265.

¹⁶²Јовановић Марија, Просветните прилики во Македонија 1918-1929, Скопје, 1983, 143-158.

са Бугарском, тако и пред Друштвом народа. Аргументација Београда била је да у Македонији мора да се штити од иредентистичке бугарске политике, која је често била испреплетена са организацијама ВМРО и њиховом четничком активношћу. Став државних власти био је да се ради о Јужним Србима-Јужносрбијанцима на које се одредбе за заштиту мањина не односе.

У својој анализи македонског питања током послератних година, британска новинарка Маргарет Хаслак прави упоређење са турским периодом. Она наводи да је у време Турске империје, становништво у Македонији имало бугарске цркве и школе. Резултат је био жестока бугарска иредента. Због тога, она заступа уверење да су Краљевина СХС или Грчка имале оправданих разлога да страхују да би мањинска права у сагласности са послератним мировним уговорима која је Бугарска тражила довела до појачавања, а не до смиривања македонског питања. Саме македонске организације налазиле су се под превеликим утицајем Софије да би ефикасно и аутономно радиле на афирмисању македонске државе или нације.¹⁶³ С друге стране, упркос интензивној расправи о националности овог становништва, британски дипломата Галоп је 1926. године приликом посете Јужној Србији приметио да су "Македо-Слави" са којима је разговарао "инсистирали на томе да себе не називају ни Србима ни Бугарима, него Македонцима".¹⁶⁴

Низ петиција против стања у Вардарској Македонији послато је Друштву народа још у првим годинама његовог постојања (1920-1922). Оне се не позивају на примену одређених међународних уговора о заштити права и слободе националних мањина, већ траже увођење права на самоопредељење Македоније и конституисање посебне македонске државе. Секретаријат Друштва народа одбијао је ова питања, с обзиром на то да су захтеви за аутономијом које су садржале петиције били чисто политичко, а не мањинско питање.¹⁶⁵ Жалбе да Београд крши начело једнакости у третману мањинског и

¹⁶³ Hasluck M, "Minorities in Serbian Macedonia" у "The Fortnightly Review", јуни, 1929, 788-797.

¹⁶⁴ PRO FO 371/11405, A letter of Kennard to Chamberlain, Belgrade, 26.05.1926.

¹⁶⁵ У мемоару упућеном Конгресу националних мањина у Женеви 10.09.1927. стоји да "све владе воде политику асимилације". Такав апел послат је и у Друштво народа, али није разматран. Јануара 1930. делегација Македонаца, предвођена бившим послаником Григоријем Атанасовим (који је у том моменту био директно повезан са Извршним

већинског становништва Друштво народа није узело у обзир, верујући да ће оптуживши Београд охрабрити иредентизам и спречити могућност сарадње између већинског и мањинског становништва.¹⁶⁶ На тај начин је овај, главни инструмент мањинске заштите, сасвим је изостао.

7. Закључак

1. Политички представници из Македоније нису учествовали у државотворном процесу стварања прве југословенске државе, као што је то био случај са активношћу Југословенског одбора или Народног већа Хрватске и Словеније, који су преговарали са српском владом. Македонија је у Краљевини СХС одн. Југославији имала третман саставног дела предратне Краљевине Србије, прикљученог Србији путем успешног освајања у Балканским ратовима.

2. Краљевина СХС била је држава “једног троименог народа” где било какав нови, различит национални елемент, није могао да дође до изражаја. За разлику од Босне и Херцеговине, где се за утицај борило више народа и политичких концепција (Срби, Хрвати, Муслимани), Македонија је била део предратне Србије и због тога су њен статус креирали искључиво српски политички кругови. Утицај других југословенских ентитета био је углавном другостепен (као у случају идеја о федерализацији која би се применила и на Македонију) или изван закона (као у случају сарадње одређених хрватских сепаратистичких и усташких кругова са Иваном Михајловим).

комитетом емигрантских друштва у Бугарској и са ВМРО Ивана Михајлова) поднела је петицију Друштву народа. Кушевски Војо, Македонското прашање пред Друштвото на народите, Скопје, 2001, 153-180.

¹⁶⁶ Главни заштитник мањина у међународном праву и политици, Друштво народа, руководило се мотивима који су били политичке, а не правне природе. Идеја заштите мањина од притисака већинског становништва отклањала је конфронтације које би угрозиле послератни европски поредак. Циљ ове заштите било је стварање практичних путева за интервенцију без поремећивања унутрашње стабилности држава. Овакве интервенције никада се нису односиле положај мањина које су живеле у границама великих сила. Ортаковски, Међународната положба, *op. cit.*, 104-110; Ортаковски, Малцинствата на Балканот, Скопје, 1998, 116-118.

3. Комунистичка партија која је задобила приличне симпатије народа, убрзо је нестала из јавног политичког живота, а традиционални политички чиниоци из Македоније, попут ВМРО која се распала на фракције, били су увек изван закона. Због тога су представници Македоније у Народној скупштини у Београду углавном били посланици српских политичких странака. Изузетак је представљао Цемијет који је постојао као легална муслиманска верско-политичка организација све до 1925. године, одн. док је био у коалицији са српским владиним политичким странкама. Када је његово руководство прешло у опозицију, одмах је био уклоњен са легалне политичке сцене. Цемијет је водио рачуна о политичким и економским интересима уског круга турског и албанског муслиманског становништва, а никако и о целокупном становништву Македоније.

4. Периферна у односу на кључна питања државно-правне природе, Македонија је представљала важан безбедносни проблем. После Првог светског рата Бугарска се још увек надала да своје политичке претензије оствари аргументима о бугарском карактеру становништва Македоније. При томе је употребљавала све оне снаге ВМРО-а које су биле спремне да сарађују с њом. Гранични упади комитских чета различите политичке оријентације били су непрестани. Са оваквим приликама, Македонија је у Краљевини Србији и Краљевини СХС остала извор велике политичке нестабилности.

5. Још један је разлог због кога су напори власти у Београду да Македонију интегришу доживели релативан неуспех. Србија је економски инвестирала у Македонију, увела на овај простор прву парламентарну државу и она је прва уставна монархија европског типа која је у модерно време владала овим крајевима. Ипак, узајамно неповерење државе и становништва било је велико. Власти нису веровале македонском делу становништва, страхујући да ће се приклонити бугарским великодржавним интересима или илегалним покушајима за постизањем аутономије, па чак и за отцепљењем од југословенске државе. Становништво Македоније (Македонци, Турци, Албанци и други) било је узнемирено разним злоупотребама локалног

државног апарата, а централне власти су пропустиле да заштите становништво. Мада је Краљевина СХС градила модерне градове и увела политичке партије, била у правном и политичком погледу напредак у односу на турску владавину, она је отуђила локално становништво методама аграрне реформе и колонизације. Недостатак тактичности државног апарата доводио је до тога да се затварао круг узајамног неповерења између народа и државне власти.

6. Краљевина СХС одн. Југославија је македонско питање решила путем мировних уговора и применом Видовданског и Октоисаног Устава на грађане Македоније, чије је становништво третирано као део српског народа. Захтеви пред Друштвом народа за међународном мањинском заштитом постављани су као политичко питање и нису уродили плодом.

7. У поређењу са оценом утицаја различитих фактора на замршено "македонско питање" које је окупирано балканске и европске државе у периоду до завршетка Првог светског рата, послератни период је лакше дефинисати. Општа клима у Европи после 1919. године одсликава тенденцију да државе избегавају да испуне своје мањинске обавезе. Краљевина СХС одн. Југославија је избегавала ове обавезе због агресивне политике коју је Софија водила и која је лако могла да мањинска права претвори у предтекст македонској аутономији. Једна црта МРО која је уочљива у периоду пре Првог светског рата - зависност од Бугарске и све већа разједињеност чланства, у периоду после рата, појавила се у пуној снази. Тада је постало тешко разазнати било какву уједињену политику македонских организација, а још мање њихов пуни интегритет и независност од бугарских државних кругова. У оваквим условима, "македонско питање" и македонски покрет изгубили су идеал борбе за државност. У границама Краљевине СХС одн. Југославије, која је била нова и нестабилна држава, македонска мањинска права нису могла да буду призната све док су се за њих залагале македонске организације од којих су неке прибегавале отвореним методама тероризма. Као и у периоду пре Првог светског рата, слабост МРО било је несагледавање шире слике политичких прилика у Европи и на Балкану.

Сарадња са Београдом, а не тероризам уз подршку Бугарске или Италије, можда је била опција која би могла да током времена уроди плодом.

ГЛАВА ТРЕЋА

Третман македонског питања у Бугарској 1919-1934. године

1. Бугарска после Првог светског рата и македонско питање
2. Политика Владе Демократског зговора и македонско питање 1923-1931. година
3. Владе Народног блока и македонско питање 1931-1934. године
4. Закључак

ГЛАВА ТРЕЋА

Третман македонског питања у Бугарској 1919-1934. године

1. Бугарска после Првог светског рата и македонско питање

Бугарска је једина балканска држава која се 1919. године нашла на страни побеђених. Ипак, током мировних преговора у Паризу, њен положај се битно разликовао од Турске или Албаније, за које је постајала опасност да их савезници потпуно ликвидирају као државе. Основни проблем Бугарске била је опасност да ће јој бити одузете територије које је током рата освојила, или оне које су биле предмет њених експанзионистичких претензија деценијама пре тога. Уз то, Бугарска је чак изгубила део своје предратне територије. Такав је био случај и са делом Македоније који је приликом Букурешког уговора пришао Бугарској, а који је одредбама Нејског мировног уговора смањен, пошто је Струмица са околином додељена Краљевини СХС. Бугарска је тада изгубила још и Добруцу, Јужну Тракију, као и Цариградски и Босилеградски срез. Строгим одредбама Нејског мировног уговора она се још обавезала и на реформу војске коју је морала да смањи на двадесет хиљада војника, као и на репарације од две ипо милијарди франака.¹⁶⁷

Критике опозиције због ратног пораза приморале су цара Фердинанда да се повуче са престола у корист свог сина који је постао цар Борис III.¹⁶⁸ Широке коалиционе владе Александра Малинова и Теодора Теодорова безуспешно су покушале да смире опште незадовољство. Последице Европског рата утицале су на промене власти у Бугарској у корист странака са левом идеологијом. Приликом првих послератних избора за Народну скупштину, одржаних 17. августа 1919. године, највећи број гласова добили су Бугарски земљораднички народни савез и Бугарска комунистичка партија.

¹⁶⁷Crampton, A Short History, op. cit, 83-84; Манчев, op. cit, 39.

¹⁶⁸Груев Стефан, Корона од трни, Царуването на Борис III (1918-1943), Софија, 1991, 84-85.

На поновљеним изборима, одржаним 28. марта 1920. године, БЗНС је већ добио толику подршку да је могао да формира самосталну владу. Стамболијски је осигурао победу увођењем општег и обавезног права гласа, због чега је целокупно становништво са села било приморано да гласа. Тако је мобилизована велика маса традиционално неполитичког становништва села. Дописник "Тајмса", Џејмс Баучер описује победу БЗНС као: "весника нове ере...резултат трансфера власти из политичких удружења градова, каријериста и дворских паразита, на поштене и трудебничке обрађиваче земље, на кости и мишиће Бугарске."¹⁶⁹

Уморни од рата, пораза и ослобођени илузија, грађани Бугарске третирали су грађанске политичке актере као већ виђене и компромитоване. Залагања Стамболијског за сеоску државу и за сеоску демократију била су на селу нова и лако прихватљива. Комунисти су, са друге стране, нудили програм у духу тек изведене Октобарске револуције - укидање свих зала буржоаских режима и увођење диктатуре пролетеријата. За разлику од других балканских земаља, прави проблем Бугарске није била форма управљања него карактер државе - сеоска, буржоаска или комунистичка. Дошавши на власт парламентарним путем, БЗНС је створио од Бугарске једину земљу на Балкану где је сеоска државничка концепција заиста завладала.¹⁷⁰ Оваква је политика, заснована на подршци сељаштва,¹⁷¹ ипак пропустила да обезбеди подршку или бар толеранцију главних фактора бугарске политике из градова, а нарочито из интелектуалних средина, које су страховале од могућих последица радикалног програма Стамболијског. Представницима Ancien

¹⁶⁹Цитирано према: Crampton, A Short History, op. cit, 83, 85-87; Василев Васил Ат, Правителството на БЗНС, ВМРО и бугаро-југославските отношения, София 1991, 15-36; Петреска, Даринка, Бугарија од крајот на Првата светска војна до крајот на Втората светска војна, Зборник прилози за наставата по историја во основното и во средното образование 2, Скопје, 1992, 181-182.

¹⁷⁰Оставши од почетка до краја веран програму Земљорадничке странке, Стамболијски је сматрао да треба градити демократију у којој ће моћ припадати сељацима, с обзиром на то да управо они представљају 80% укупног становништва. У будућности, Стамболијски је планирао и промену Трновског устава и увођење републике. Манчев, op. cit, 34-36.

¹⁷¹Реформе и закони које је он увео обухватили су Закон о суђењу кривцима за рат, Закон о суђењу бившим министрима трговине зрнастом храном, Закон о одузимању имовине у корист државе, Закон о задовољавању стамбених потреба, Закон о радној обавези, Закон о земљишној својини. Петреска, Бугарија од крајот на Првата светска војна, op. cit, 182.

Regime-a било је јасно да их Стамболијски неће подржати. Бројност непријатеља, као и чињеница да је Влада критикована због опште корупције која је настала у земљи, знатно су погоршали положај Стамболијског.¹⁷²

У жељи да пребаци моћ над армијом изван краљевске палате, Стамболијски је за министра рата поставио цивила, уместо војног лица. Официри који су због смањења армије Нејским уговором и уопште због ниподоштавања армије од стране БЗНС били обезвлашћени и често без посла, током 1922. године формирали су т.з. Војну лигу која ће убудуће имати знатан утицај на политику у Бугарској. Војна лига имала је све карактеристике које су опозиционим политичким партијама Бугарске, као и самом БЗНС недостајале - тренинг, организацију, дисциплину и кохезију. Током 1922. године створен је и Конституциони блок састављен од Демократске, Уједињене народно-прогресивне и Радикалне партије које су тражиле уставни режим у сагласности са Трновским уставом.¹⁷³

Спољна политика Стамболијског створила је исто толико унутрашњих непријатеља. Он је знао да Бугарској после изгубљеног рата није лако да нађе савезнике,¹⁷⁴ али он је ипак успео да добије подршку В. Британије за пријем у Друштво народа још на првој Генералној скупштини новембра 1920. године. Тако је Бугарска - прва међу државама које су изгубиле рат - постала члан Друштва народа. Овим је чином обезбеђен територијални интегритет земље, њен излазак из међународне изолације и могућност да износи своје захтеве и погледе пред тим међународним форумом. Стамболијски је покушао да

¹⁷²Јелавич Барбара, Историја на Балканот, Дваесетти век, Скопје 1999, 195-196; Crampton, A Short History, op. cit, 93-95.

¹⁷³Castellan, Georges, Histoire des Balkans, XIV-XX siecle, Paris, 1991, 427.

¹⁷⁴Пре 1918. сматрало се да Бугарска мора да има патронат неке велике силе да би остварила своје територијално увећање на Балкану. У периоду после рата Бугарска би имала тешкоћа да нађе заштитника, чак и да је то хтела. Совјетска Русија била је растрзана сопственим проблемима, Аустро-Угарска се распала, Немачка и САД нису се бавиле балканским питањима, а Италија је имала унутрашње трзавице пре доласка Мусолинија на власт 1922. Победнице у рату, Британија и Француска нису биле спремне да штите интересе поражене државе. Стамболијски је још 1920. приликом посете Лондону изразио велику наду у успостављање трајног пријатељства између Велике Британије и Бугарске. Топалов Владислав, Посещението на Александър Стамболийски във Великобритания, часопис Изследвания по българска история, 3, Вншната политика на България (1879-1944), София 1978, 263-302.

успостави сарадњу и са Земљордничким вођама Пољске, Чехословачке, Хрватске и Румуније.¹⁷⁵ Он је одустао од територијалних претензија, огромних војних буџета и официрске касте и повео политику сарадње са суседима. Покушао је да се у томе ослони на сарадњу са Француском и Британијом, а интензивирао је и сарадњу са Краљевином СХС што је политичка опозиција у земљи често користила против њега. За Стамболијског је сарадња са западним суседом била важна зато што је знао да је то корак према напретку ка балканској сарадњи, у правцу евентуалне Балканске сеоске федерације.

Као и све балканске државе после Првог светског рата и Бугарска је била вишенационална држава. Од укупног броја становништва (пет милиона и петсто хиљада), око 16,5 % припадало је националним мањинама: турској, ромској, влашкој, јеврејској, јерменској, руској, грчкој, татарској и другим мањинама.¹⁷⁶ У Пиринској Македонији живело је око сто осамдесет хиљада Македонаца у веома тешком социјалном и економском стању. У свим крајевима Бугарске налазило се још око четресто хиљада емигранта и избеглица из Македоније. Прилив бројних избеглица из Македоније, Западне Тракије и Добруде значајно је отежавао стање и утицао на економски и политички живот земље током читавог међуратног периода.¹⁷⁷ Мировни уговор са Бугарском није имао посебне одредбе, осим стандардних, у вези са заштитом мањина. У уговору је стајало да се његове одредбе и обавезе које из њих проистичу прихватају као неприкосновени фундаментални закони. Бугарска се овим уговором обавезала (чл. 49-57) да неће спречавати извршење одредби овог или других уговора о праву стицања бугарског држављанства. Она се исто тако обавезала и да прихвата сугестије савезника о замени становништва и добровољној емиграцији етничких мањина у

¹⁷⁵Топалов Владислав, Приemanето на Българија в Опществото на народите, часопис Известия на Института за история, XXVI, БАН, София 1983, 81-115.

¹⁷⁶Ортаковски, Малцинствата на Балканот, op. cit, 176. У Бугарској је 1926. живело око 900 000 припадника мањина. Најбројнији су били Турци (580.000), затим Роми (135 000), Власи (70 000), Јевреји (46.550), Јерменци (27 000), Руси (20 000), Грци (10 000), Татари (6 000) и други.

¹⁷⁷Stampton, A Short History, op. cit, 83-84; Петреска, Бугарија од крајот на Првата светска војна, op. cit, 195-206.

уговору који је касније и потписала са Грчком. Међу мањинама које се у овом периоду спомињу није било ни речи о Македонцима. Бугарска је становништво Пиринске Македоније коју су они насељавали од почетка овог периода сматрала искључиво бугарским, чиме оно није потпадало ни под какву међународно-правну заштиту.¹⁷⁸

Упркос овоме, Македонци у Бугарској и статус Македоније били су значајно питање. На путу за Париз где је требало да потпише Нејски уговор, Стамболијски је дао изјаву да подржава идеју о аутономној Македонији, а уколико она не успе - да ће се борити за аутономна права македонског становништва у Краљевини СХС. Међутим, у погледу организовања Македонаца у Бугарској и нарочито у погледу активности ВМРО-а, Стамболијски је имао другачији став. Један од његових првих потеза, још 1919. године, када је дошао на власт, било је хапшење истакнутих Македонаца, укључујући Годора Александрова и Александра Протугерова, који су за време рата сарађивали са оним бугарским државним факторима који су проглашени кривим за ратну катастрофу Бугарске. Македонско питање и Македонци су већ деценијама пре тога имали изузетно значајну улогу у бугарској спољној и унутрашњој политици. Један од главних разлога уласка Бугарске у Први светски рат на страни Немачке била је могућност ревизије поделе Македоније из 1913. године у корист Бугарске. Ратни пораз био је крај претензијама ка осталим деловима Македоније, што је изазивало разочараност бугарске јавности. Међутим, бројна македонска емиграција вршила је и даље притисак ка снажењу ревизионистичког сентимента. Македонски емигранти и нарочито македонске избеглице које су у Бугарску дошле у време балканских и после Првог светског рата, окупљени у већим градовима, причињавали су и велики економски проблем. У Софији су македонске и тракијске избеглице до 1934. године бројно нарасле на 11% становништва.¹⁷⁹ Према информацијама Међународног бироа рада у Женеви, од 1913. до краја 1923. године у Бугарску је стигло 211 194 избеглица.

¹⁷⁸Ортаковски, Малцинствата на Балканот, *op. cit.*, 175-179.

¹⁷⁹Crampton, *A Short History*, *op. cit.*, 87, 92.

Бугарска влада је сматрала да их има око двеста двадесет хиљада, а неки извори говоре чак и о триста хиљада избеглица у Бугарској.¹⁸⁰

Мада је Стамболијски у свој програм аграрне реформе укључио фонд земље коју је требало поделити избеглицама из суседних земаља, то није било довољно. Он је већ на међународним конференцијама (Ђеновска, Лозанска и Конференција амбасадора у Паризу) тражио да се омогући повратак избеглица у своје домове. Када је Бугарска примљена у Друштво народа, Стамболијски се пред органима Друштва народа, ангажовао пре свега на добијању излаза на Егејско море (према члану 48. Нејског уговора), а онда и на имплементацији заштите Македонаца у суседним државама (према уговорима о заштити мањина). Повиновање строгим одредбама Нејског уговора обезбеђивало је поверење победничких сила у рату. Стамболијски је веровао да уколико задобије поверење савезника најригорозније одредбе Нејског уговора, као у време Берлинског конгреса из 1878. године, никад неће бити примењене.

Свестан значаја успостављања добрих односа са Краљевином СХС да би извукао земљу из међународне изолације, Стамболијски је према Београду имао сличан став као што је раније имао Стамболов према Константинопољу.¹⁸¹ Спољна политика усмерена према мирољубивој сарадњи међу балканским државама, иритирала је бројне политичке противнике у земљи, међу којима је био и део Македонаца. Њихове организације, у чијим су редовима били многи прекаљени борци, често су вршиле насиље међу својим опонентима унутар и изван чланства. У томе је највише учествовала ВМРО. Чести су били и њихови упади на територију Краљевине СХС. Ови су упади вршени са територије око Петрича близу тремеђа Грчке, Бугарске и Краљевине СХС коју су чете ВМРО потпуно држале под својом контролом. Када је министар унутрашњих послова Александар Димитров убедио владу

¹⁸⁰История на Българите, Българската дипломация от древността до наши дни, том 4, ред. Емил Александров, София, 2003, 387.

¹⁸¹Манчев, *op. cit.*, 37; Касатов Годор, Политиката на Правителството на Българския земеделски съюз по бежанския въпрос (1919-1923), часопис Известия на Института за история, XXVI, БАН, София 1983, 68-69; Crampton, *A Short History*, *op. cit.*, 92-93.

Краљевине СХС да ће бити предузете енергичне мере за сузбијање четничких упада, он је очистио армију и граничну полицију од водећих симпатизера ВМРО и основао Федералистички покрет који је имао за циљ да се такмичи са ВМРО и да се инфилтрира у њега. Ускоро, Димитров је убијен у атентату који је организовао ВМРО на челу са Тодором Александровим.¹⁸²

Стамболијски је поново добио поверење гласача на парламентарним изборима одржаним 22. априла 1923. године. У спољној политици, односи са Краљевином СХС били су све бољи. Још предходне године Стамболијски је примљен у Београду, где је осудио македонске екстремисте-аутономисте и изјавио да су они одговорни за невоље Бугарске, укључујући и Други балкански рат. Када је у том духу потписан и Нишки споразум, све македонске организације у Бугарској проглашене су за нелегалне, њихове публикације забрањене, а вође ухапшене и послате у затворе на истоку земље. Специјалне снаге сконцентрисане у Петричу требало је да се боре против ВМРО. Гневни и уплашени, челници ВМРО, нарочито Александров, месецима су претили ликвидацијом Стамболијског.¹⁸³ Политички опоненти жељни ревизије, каква је била Војна лига, сада знатно умањеног значаја, десне грађанске снаге и радикално усмерене македонске организације (углавном ВМРО), ликвидирали су неколико његових министара, а 9. јуна 1923. године изведен је државни удар у којем је и сам Стамболијски убијен. Брзи колапс режима БЗНС који је уследио, представљао је победу града над селом.

Истакнути Македонци, руководиоци ВМРО, добили су нових једанаест година да утичу на бугарску унутрашњу и спољну политику методама које су често биле драстичне и терористичке, чак и у овој декади пуној насиља.¹⁸⁴ Дугорочно гледано, армија и круна су постали арбитри националног политичког живота. Јунским државним ударом, 1923. године, левица је потиснута из владавине Бугарском. Управа земљом прешла је у руке деснице.

¹⁸² Ачкоска Виолета, Жежов Никола, *Предавствата и атентатите во македонската историја*, Скопје, 2004, 220. Crampton, *A Short History*, op. cit, 92-93.

¹⁸³ Василев, *Правителството на БЗНС*, op. cit, 256-275; Јелавич, op. cit, 197.

¹⁸⁴ Crampton, *A Short History*, op. cit, 99.

2. Политика Владе Демократског зговора и македонско питање 1923-1931. година

Војска, која је у државном удару против Стамболијског јуна 1923. године одиграла значајну улогу, није веровала старим политичарима. Нову владу саставио је универзитетски професор Александар Цанков. Ова је влада, у којој су учествовали припадници десног блока, настојала да себе прикаже као надпартијску и оријентисану ка враћању духа демократије, после изразито радикалне аграрне политике претходне владе. Цанкова влада се формално није одрекла Трновског устава и парламентарне теорије и праксе, већ је покушала да га прилагоди постојећим парламентарно-демократским структурама. Са формалног гледишта, једино је државни удар изведен јуна 1923. године био антиуставан акт. Постајање вишепартијског система, подела власти и Народно Собрање као носилац највише власти, остали су као и пре јуна 1923. године, године у границама Трновског устава. Нови систем добио је такорећи регуларну парламентарну верификацију после избора спроведених новембра 1923. године.

Разлика је била у томе што је претходна власт била лева, сеоска, или како су је називали буржоаски политичари деснице “дружбашка”, а нова власт била је десна, буржоаска диктатура. Мада се нови систем темељио на Уставу и парламентарном систему, он их није развио у име демократије, него у име диктатуре. На почетку, влада је била благонаклона према свима онима који нису били присталице Бугарског земљорадничког народног савеза, али је ускоро почела да тежи за тиме да и физички уништава своје политичке противнике - земљораднике, комунисте, интелектуалце. Ипак, она је продужила доделу земљишњих парцела, за које је сада требало да се плати више, и увела социјалне мере као што је осмочасовни радни дан или додела владине помоћи избеглицама.¹⁸⁵

¹⁸⁵ Манчев, *op. cit.*, 42; Crampton, *A Short History*, *op. cit.*, 100.

Док су се присталице Земљорадничка странке и десне грађанске снаге разрачунавали, у Бугарској је постојала још једна алтернатива-комунистичка. Извршни комитет Коминтерне је прекасно дао налог да БКП узме учешће у Јунском преврату за одбрану владе Стамболијског. За време припрема устанка који је почео 22. септембра 1923. године и којим је БКП имала намеру да збаци Цанкова с власти, Коминтерна је по први пут послала налог да комунисти Македонци узму учешће у унутрашњим догађајима у Бугарској. Ипак, снажна македонска организација ВМРО (аутономистичка) била је већ у сарадњи са десним блоком и Војном лигом.¹⁸⁶ Септембарски устанак био је веома лоше организован, и само ће послужити као изговор за репресивну политику и масовна хапшења комуниста. Захваљујући овом устанку, Цанков је могао да себе представи Западу као чувара балканске врлине грађанске демократије против марксистичког застрањивања.¹⁸⁷ Чак и у случају да је устанак успео, то се свакако не би допало савезницима, који су били веома осетљиви по питању ширења бољшевизма на Балкану.

Ови су догађаји утицали на прегруписање политичких снага. Грађанске партије које су учествовале у влади Алаксандра Цанкова, прогласиле су блок назван Демократски зговор. Социјалисти у њега нису ушли, али су ипак остали у влади. БЗНС, који је остао у опозицији, поделио се на три крила - лево, десно и центар. БКП је претрпела велике губитке, при чему су многи њени чланови емигрирали. Демократски зговор је на изборима новембра 1923. године добио већину у Народној скупштини. Цанков је ускоро увео и законодавство којим је забранио тероризам. Већ почетком 1924. године донет је Закон за заштиту државе, по коме је БКП забрањена, а њена имовина конфискована. Марта 1925. године комунистички посланици су избачени из Народне скупштине, а наредне две године у Бугарској готово да су личиле на грађански рат. У припреми да збаци репресивну власт, БКП је ~~радила на стварању~~ широког фронта у који је желела да укључи и представнике македонског револуционарног покрета. Сада су комунисти

¹⁸⁶ Архив Југославије, 334/8/28, Извештај мога путовања до Цумаја и Софије (1926), без потписа.

¹⁸⁷ Crampton, A Short History, op. cit, 101.

били агресивнији, а њихов најзначајнији подухват био је неуспели покушај да убију краља и чланове владе детонацијом бомбе у цркви Свете Недеље у центру Софије. Влада је повећала репресију тајним убиствима и према неким проценама ухапсила је око шест хиљада људи.¹⁸⁸

Македонске организације, нарочито ВМРО, уклопиле су се у тај систем насиља. Још августа 1923. године у Прагу је убијен Рајко Даскалов. Када су им наредне године комунисти, посредством Коминтерне и Совјетског Савеза, понудили сарадњу, Тодор Александров, Александар Протогеров и Петар Чаулев сложили су се да у Бечу потпишу Манифест о сарадњи. Међутим влада Алаксандра Цанкова није могла да прихвати овакав корак руководства ВМРО и предузела је мере да ослаби руководство ове организације и да раскине споразум. Тодор Александров је убијен 31. августа 1924, а 23. децембра исте године, у Милану је убијен Петар Чаулев.¹⁸⁹ Конфликти у редовима Македонаца и пораст разрачунавања између левице и деснице значили су више тероризма и несигурности у самој Бугарској. У међувремену, ВМРО је сачувала виртуелну “државу у држави” у Петричком округу (Пиринска Македонија). Пропагандни рад и оружани упади њихових чета из Бугарске у Вардарску Македонију, као и мањи упади у Егејску Македонију, негативно су утицали на бугарске односе са суседним државама.¹⁹⁰

Октобра 1925. године грчке војне јединице ушле су у Петрич, после чега је, захваљујући одлуци Друштва народа, Грчка морала да Бугарској исплати компензацију од тридесет милиона лева. Савезници су страховали управо од оваквих поремећаја крхке међународне равнотеже на Балкану. Влада Цанкова тражила је у јесен 1925. године од западних влада зајам за смештај избеглица. Аргументовано је да су избеглице депримирани слој бугарског становништва међу којима ће комунисти и македонске

¹⁸⁸ Петреска, Бугарија од крајот на Првата светска војна, *op. cit.*, 184; Манчев, *op. cit.*, 44; Crampton, *A Short History*, *op. cit.*, 101-102.

¹⁸⁹ ЦК на ВМРО (об), Предавниците на македонското дело. Редакција и коментар: Иван Катарциев, Скопје, 1983, 124-133. Ачкоска, Жежов, *op. cit.*, 232-233, 262-265.

¹⁹⁰ ЦДА, Софиа 176к/5/49 Повјарително од Министерство на воината, датирано 1.10.1926, потпис нечитак.

организације лако наћи присталице и утицати на унутрашњу дестабилизацију Бугарске и погоршавање међусуседских односа на Балкану, подсећајући да је Европа 1914. године имала лоше искуство у том смислу.¹⁹¹ Заиста, огромни број избеглица који су се доселили у Бугарску и беда у којој су живели, чинили су их веома значајним фактором сваког радикалног програма. Често без крова над главом, ови људи су могли постати лак плен Коминтерне која је настојала да их употреби за своје политичке циљеве. Постајала је и зебња да би Земљорадничка странка, насилно збачена са власти, могла да их учини својим савезницима у настојањима да се насилно врати на власт. Управо због тога, бугарске власти биле су посвећене решавању њиховог проблема.¹⁹² Бугарска влада је тврдила пред Друштвом народа да ће избеглице које су смештене на земљи која би била у њиховом власништву гарантовати друштвену и политичку стабилност државе. Мада је Друштво народа дало сагласност, Лондон, одакле се новац очекивао, није желео сарадњу са компромитованом владом Цанкова. Приликом дискусија о додељивању Бугарској зајма за избеглице, Југославија, Румунија и Грчка изјвиле су да неће да се супротставе уколико средства заиста буду потрошена на избеглице, а не на наоружавање чета ВМРО. Исто тако је постављен и захтев да се избеглице не насељавају у близини граница са Румунијом, Грчком и Југославијом.¹⁹³

Почетком 1926. године нову владу Бугарске формирао је Андреј Љапчев, пореклом Македонац из Ресена, представник једне од група Демократског зговора. Зајам је тада додељен под покровитељством Друштва народа са наменом да се граде иригације, путеви и друго, али само у корист бугарских држављана. Они који су желели користити овај зајам морали су званично прекинути везе са земљама одакле су долазили (које су биле под суверенитетом суседних држава), а тек онда су могли да добију помоћ или да купе земљу. У склопу тога, 669 сеоских заједница одвојило је земљу за

¹⁹¹ Българската дипломация, op. cit, 388; Crampton, A Short History, op. cit, 102-103.

¹⁹² Atkinson M, "Bulgaria and the Refugee Crisis" у "The Nineteenth Century and After", фебруар, 1926, 198-199; Christich A, "Balkan Check to Bolshevism" у "The Fortnightly Review", март, 1927, 322-328.

¹⁹³ Българската дипломация, op. cit, 388; Crampton, A Short History, op. cit, 102-103.

насељавање избеглица и мада је и корупција била узела маха, питање избеглица се ипак благо побољшало при крају деценије.¹⁹⁴

Љапчев се ослањао на подршку цара, бивших војних лица око генерала Влкова и ВМРО која је већ била под вођством Ивана Михјлова. Године 1926. Љапчев је објавио амнестију политичких затвореника. Сила је ипак била примењена приликом општинских и окружних избора 1926. године. У духу његове крилатице “полако, благим (речима)”, Љапчев је почео да допушта штампање прокомунистичких публикација и да има блажи однос према опозицији уопште.¹⁹⁵ Када је са Грчком потписана конвенција Молов-Кафандарис 9. децембра 1927. године у Бугарску је ушао још један талас избеглица, овога пута из Тракије. Енглеске и америчке банке дале су још један зајам током 1928. године. То је такозвани стабилizacionи зајам под покровитељством Друштва народа за пострадале у земљотресу у јужној Бугарској. И законодавство Љапчева имало је за циљ да обезбеди што обимнија средства из државног буџета за отплату дугова и репарација.¹⁹⁶ Ипак, владавина Љапчева се после 1929. подударала са светском економском кризом која је знатно погодила село и индустријске центре у Бугарској. Убрзо је његова владавина доведена у питање и због тога што су друге групе у Демократском зговору тражиле промене. Грађанска опозиција је исто тако имала амбиције да дође на власт. Када је БКП фебруара 1927. године дозвољено да ради под називом Радничка партија, Влада је повећала притисак на њу, али је она ипак успела да организује више штрајкова и демонстрација.

Македонци у ВМРО на челу са Михајловим, сада снажнији него икада, контролишу целокупну привреду и политички живот у Пиринској Македонији, али су активни и у одржавању тензија у односима са Краљевином СХС. Под заштитом Љапчева, они су имали такорећи пуну власт у Пиринској Македонији. Октобра 1927. године, после атентата на

¹⁹⁴Българската дипломация, *op. cit.*, 391-392. Петреска, Бугарија од крајот на Првата светска војна, *op. cit.*, 184-185; Василев Васил Ат, Великобританија и македонскиот вџпрос (1924-1929), часопис Исторически преглед, год. 40/1, Софија, 1984, 27.

¹⁹⁵Манчев, *op. cit.*, 98.

¹⁹⁶Петреска, Бугарија од крајот на Првата светска војна, *op. cit.*, 185.

генерала Михајла Ковачевића у Штипу (који је извршио атенатор из редова ВМРО-а), Краљевина СХС је затворила границе према Бугарској. Поставши министар рата, генерал Влков показао је велику попустљивост према овим Македонцима, али је цар Борис ипак одбио да га смени. Технички, бугарски устав је налагао да је постављање министара право председника владе, а не цара, али су многи знали да је пре рата Фердинанд одржао свој персонални режим управо захваљујући контроли министарства рата. Подржавајући Влкова, сада је индиректно и цар Борис ишао на руку Македонцима.

Ипак, нису сви Македонци били задовољни оваквим стањем. У Пиринској Македонији, руководиоци “државе у држави” нису имали разумевања за своје политичке опоненте. Заузета размирицама разних политичких странака, ВМРО Ивана Михајлова је контролисала радна места и убирала порезе, судила у својим организацијским судовима и имала своју оружану силу. Контролисала је администрацију, организовала кријумчарење дрога и сурово третирала локално македонско становништво, чак и онда када није било политички активно. Де факто, бугарска државна власт у Петричком округу није постајала, а суверенитет бугарске државе у овом делу Македоније био је нарушен због “узурпирања целокупног друштвено-економског и политичког живота становништва од стране михајловистичке ВМРО”.¹⁹⁷ Она није дозвољавала, или тачније забрањивала је, агитацију и стварање организација било које бугарске политичке странке и кандидовање њихових кандидата на изборним листима на изборима за локалну власт и за парламент. Изабрани посланици из Петричког округа, и поред тога шта су изјављивали да заступају интересе становништа тог округа и интересе “бугарског становништва у деловима Македоније под грчком и српском влашћу”, у Народној скупштини нису створили јединствену парламентарну групу до 1927. године. На парламентарним изборима 1927. године, упркос томе што ВМРО није истакла изборне листе зато што је сама себе

¹⁹⁷Тодоровски Зоран, ВМРО 1924-1934, Скопје, 1997, 163-184; Тјелеков Димитъ, Обречено родољубие, ВМРО в Пиринско 1919-1934, Благоевград, 2001, 107-164; Документи за борбата, ор. cit, док. бр. 10-23; Галчин Петър, Политическите борби в Принския край 1923-1939, София, 1989, 73-86.

промовирала као илегалну организацију, свих једанаест изабраних посланика из Петричког округа били су де факто њени кандидати. Ови посланици, на челу са др Иваном Каранџуловим, у XXII Народној скупштини изјавили су да ће деловати као засебна парламентарна група и као легални представници ВМРО.¹⁹⁸

У спољној политици влада Љапчева ослањала се на Британију и Италију. У току 1926. године када је идеја о потписивању балканског Локарна¹⁹⁹ била веома актуелна, Британија, као и остале западне силе није веровала да је могуће да се у њега укључи Бугарска, управо због тога што су помно пратиле односе владе Љапчева и ВМРО-а.²⁰⁰ Италија је при томе подржавала не само Љапчева, него је одржавала и сарадњу са неформалним политичким факторима, нарочито са ВМРО. Ова је сарадња појачана у периоду 1927-1930. године, на задовољство Мусолинија. Британија и Француска су тражиле укидање ВМРО-а. У доба владе Љапчева дешавали су се најжешћи обрачуни између припадника двају крила ВМРО, Михајловиста и Протогеровиста.²⁰¹ Ипак, постајале су и такве македонске организације које су ограничиле своју делатност на достављање редовних петиција Друштву народа, тражећи упорно примену мањинских права за “бугарску мањину” у Вардарској Македонији која је била у саставу Краљевине СХС.

¹⁹⁸Тјолеков, Обречено родолюбие, *op cit*, 175-179.

¹⁹⁹ Уговори у Локарну склопљени су 1925. године у духу принципа међународне сарадње за коју се залагало Друштва народа. Њима су Немачка, Белгија и Француска узајамно гарантовале неповредивост граница. Поред тога, Немачка је признала и демилитаризацију Рајнске области. Идеја о Балканском Локарну предвиђала је сличне узајамне гаранције између балканских држава. Renouvin Pierre, *Histoire des Relations Internationales*, Tome Sixieme, Paris, 1994, 669-670.

²⁰⁰ЦДА Софија 176к/5/1334 Писмо от Българската легация от Лондон, за Министерот на вншните рботи А. Буров, 26.04.1930, потпис нечитак.

²⁰¹Castellan, *op. cit*, 428; Българската дипломатия, *op. cit*, 387-397; Тодоровски Зоран, *op. cit*, 157-172.

3. Владе Народног блока и македонско питање (1931-1934)

У Бугарској се у међувремену формирао још један блок грађанских партија - Народни блок, који је на изборима 21. јуна 1931. године добио већину гласова и формирао владу под вођством Александра Малинова. Тиме је осмогодишња владавина Демократског зговора завршена. Нова влада Народног блока имала је веома амбициозан програм да уведе демократске реформе и прекине насиље. Међутим, последице светске економске кризе погодиле су привреду, што је знатно отежало економске реформе, а страни кредитори нису били спремни да инвестирају у Бугарску.

У унутрашњој политици се незадовољство владом Народног блока показало већ у току 1932. године када је на општинским изборима одржаним 14. фебруара велики успех имала Радничка партија. У Софији, где је Радничка партија такође победила, није дозвољено формирање "црвене општине", а протести који су уследили изазвали су поновљену репресију. Ипак, уопште узев, Народни блок је направио корак напред у утврђивању парламентарне демократије у Бугарској. Његова парламентарна владавина која је тежила умерености, позната је као најдемократскији режим у историји Бугарске у међуратном периоду. Народни блок је подржавао ВМРО Ивана Михајлова који се обрачунавао са својим противницима у македонском покрету, пре свега против ВМРО-протогеровиста, али и против чланова ВМРО Уједињене. Као и Љапчев, сада је и Народни блок оптужен од стране Цанкова да дозвољава превелики утицај Италије, која је помагала активности ВМРО-а. Улога Македонаца (руководства ВМРО) постала је огромна у спољној политици Бугарске. ВМРО је успела да уништи све покушаје за извесним степеном споразумевања међу балканским земљама у периоду између 1930-1933. Бугарска није могла да потпише уговор који би послератне границе санкционисао, а њени суседи нису смели да потпишу уговор који би садржао одредбе о њиховој промени. Мада је влада покушала да води исту спољну политику као и претходна, на светском плану ситуација је била веома промењена. Отворени ревизионизам Италије и Немачке повукао је са собом

и подршку Бугарске. Насупрот томе, Француска и Енглеска су подржале Балкански пакт потписан између Југославије, Грчке, Румуније и Турске фебруара 1934. године. Тако је Балкански пакт остварен без Бугарске. Бугарска влада бојала се освете ВМРО-а, упркос све горем расположењу јавног мњења у земљи према овој терористичкој организацији.²⁰²

Суочена са тешкоћама, влада Народног блока није имала могућности да се супротстави државном удару који се догодио 19. маја 1934. године. Његови организатори били су Кимон Георгиев са популистичком групацијом Звено, уз помоћ војске и уз знање цара Бориса III. Звено је била надпартијска група са мало организационе структуре, осим истоимених новина, малобројног елитног чланства и канцеларијама у Софији. Њени су чланови сматрали да у бугарској политици партијски обзир значе више него национални интереси, па су се надали да то промене. Били су наклоњени бољим односима са Југославијом, тражећи дисциплиновање ВМРО-а, што је, бар на почетку, наишло на подозривост бугарског двора. Ипак, елитистички, етатистички и ауторитарни ставови Звена наишли су на подршку Војне лиге, а многи су подржали њихова настојања против Македонаца и политичких странака, у интересу “нове и компетентне надстраначке власти” која би увела ред и економски развој.²⁰³ У владу Кимона Георгиева ушли су чланови Звена, као и Војног савеза, а прогони против политичких противника били су снажнији него икад. Уведена је војна диктатура, а парламент и све политичке партије и организације су распуштене.

Током 1934. године успостављени су дипломатски односи и са СССР-ом. Звено се у спољној политици оријентисао према Француској и Југославији. Законом о заштити сигурности државе снажно су се обрачунали са представницима македонских организација које су више од једне деценије потресале политички живот Бугарске. После година крвопролића, сада је и јавност била против ових организација. Њиховим растурањем прекинут је не

²⁰²Българската дипломация, *op. cit.*, 406-409; Crampton, *A Short History*, *op. cit.*, 109; Манчев, *op. cit.*, 101.

²⁰³Манчев, *op. cit.*, 101.

само њихов утицај на општи политички живот Бугарске, већ и “држава у држави” коју је ВМРО створила у Пиринској Македонији. Тиме је македонско питање у Бугарској ушло у сасвим нову фазу.²⁰⁴ Петрички административни округ који је до тада административно обухватао целу Пиринску Македонију био је укинут, а са новом територијалном поделом државе на области, Пиринска Македонија је подељена између Софијске и Пловдивске области. То је била прва административна подела овог дела Македоније после њеног уласка у границе Бугарске. Велчев и Георгиев су послали војску у Петрички округ да се обрачуна са Македонцима, вођама и члановима ВМРО-а, а овај потез био је популаран и веома успешан. Укидањем политичких странака, централизацијом локалне управе и притиском на све аспекте јавног живота, Трновски устав, мада није званично укинут, престао је да се примењује.²⁰⁵ Укинута је народно самоуправљање у градовима и селима, растурене су политичке странке, створени су државни професионални савези, законодавство је прешло у руке владиних уредаба-закона, органичена су демократска права и слободе народа, створена је Дирекција обнове преко које је Бугарска уређена на корпоративним основама, повећана је улога државе у привредном животу. Мада је подсећала на фашистичко уређење, ова власт ипак није спојила партију са државом, а управљање није било једнопартијско и тоталитарно, већ беспартијско. Са гледишта спољне политике, овај режим није био националистички, ратоборан, нити профашистички (германофилски). Он се залагао за признавање СССР-а, за побољшање односа са суседима, за зближење са Југославијом, Француском и Енглеском. Упркос томе, Звено није имало подршку народа. Искористивши то, цар Борис је настојао да узме сву власт у своје руке и новембра 1935. године створио је дворски кабинет на челу са Георгијем Косеивановим.²⁰⁶ Тако је у Бугарској крајем 1935. године почео период монархистичког ауторитарног режима.

²⁰⁴Петреска, Бугарија од крајот на Првата светска војна, op. cit, 188.

²⁰⁵Crampton, A Short History, op. cit, 113.

²⁰⁶Манчев, op. cit, 103-104.

4. Закључак

1. Све бугарске владе између 1919. до 1934. године третирале су део Македоније у границама Бугарске као органски део ове државе, а Македонце као Македонске Бугаре, односно као саставни део бугарског народа. Бугарске владе сматрале су да се ради о делу Македоније који је ослобођен, а да су делови Македоније у другим државама окупирани и да се налазе под туђинском влашћу. Полазећи од ове тезе, у Петричком округу је у администрацији, просвети и другим доменима јавног живота коришћен бугарски језик, што је сматрано гаранцијом подједнаких права за све грађане. Бугарске државне структуре, бугарска јавност и друге инстанце употребљавале су име Македонија и Македонци само као географско име за територију Македоније и као географско име за саме Македонце, а не као народносно, или национално име. Све македонске емигрантске легалне и илегалне организације биле су толерисане. Ове су организације већином у својим програмима предвиђале аутономију или независност целе Македоније, што је подразумевало и отцепљење дела Македоније који се налазио у границама Бугарске, односно одвајање тог дела Македоније од бугарског државног суверенитета. Све до 1934. године у административној подели и организацији локалне власти пирински део Македоније остао је као јединствени Петрички округ.

2. Све бугарске грађанске странке имале су исти став као и владе и државне структуре у односу на Македонију и Македонце. Све бугарске грађанске странке, укључујући и БЗНС, настојале су да придобију присталице из редова Македонаца у Пиринској Македонији и међу македонским емигрантима.

3. Као грађани Бугарске, Македонци су уживали политичка и грађанска права и слободе, као и право да улазе у највише државне институције, али само као припадници бугарске нације. Чак је и претседник владе Андреја Љапчев био родом из Македоније, а било је и министара,

дипломата, судија и других. Из тога се види да је македонско питање остало значајан елемент бугарске унутрашње политике.

4. Македонско питање је исто тако остало и значајан елемент бугарске спољње политике, снажно утичући на ревизионистичку оријентацију ове земље. Бугарска је користила македонско питање и у односима са суседним државама, као и онда када је то било потребно пред Друштвом народа. Оно је увек било присутно када се радило о преговорима и споразумима између Бугарске и Краљевине СХС одн. Југославије. Македонско питање је било присутно и при спровођењу конвенције и уговора о размени становништва између Грчке и Бугарске, јер је највећи део становништва које је размењивано било македонског словенског порекла, које је Бугарска прихватала као бугарско, управо желећи да покаже пред међународном јавношћу да је македонско питање у суштини питање бугарске нације и државе.

5. Тешко је проценити пропорцију у којој су бугарски државници деловали на македонско питање у поређењу са самим македонским организацијама, или са масама избеглица које су ушле у Бугарску после ратова. Довољно је рећи да су многе од ових организација биле директно управљане или финансиране од појединих високих кругова Бугарске. За узврат, македонске организације утицале су на бугарску политику и нису дозвољавале да "македонско питање" падне у заборав чак и онда када је јавност била спремна да се помири са условима Нејског уговора.

ГЛАВА ЧЕТВРТА

Третман македонског питања у Грчкој 1919-1934. године

1. Македонско питање у Грчкој до Лозанског мира 1923. године
2. Македонско питање и проблем насељавања избеглица из Мале Азије у време грчке Републике 1924-1928. године
3. Македонско питање у време владе Венизелоса 1928-1932. године и уласка Грчке у доба политичке нестабилности
4. Грчка држава и македонско питање
5. Закључак

ГЛАВА ЧЕТВРТА

Третман македонског питања у Грчкој 1919-1934. године

1. Македонско питање у Грчкој до Лозанског мира 1923. године

Грчка “*Велика идеја*” која је током читавог 19. века била основа грчке националне изградње, у току Првог светског рата престала је да буде једини фокус који је окупио све политичке снаге нације. Сада се ова идеја појавила као један од узрока националног раскола, познатог под именом *Etnikos dihasmos*, а политичке снаге су груписане у два супротстављена тabora. Међународне тензије око уласка у рат на страни једног или другог савеза, као и политика великих сила у годинама после рата за очување економских и политичких позиција у Грчкој погоршаваће и даље овакво стање.²⁰⁷

У политичком животу земље најутицајније су биле две политичке странке: Либерална партија на челу са Венизелосом која се залагала за капиталистички развој земље и повезивање Грчке са Енглеском, и Народна партија краља Константина која је тежила учвршћивању монархије и оријентацији према Немачкој. Широ се и раднички и социјалистички покрет, али социјалистичке партије још увек није било.²⁰⁸ Најјачи међупартијски сукоб тичао се спољне политике. Упркос противљењу краља, Венизелос је стао на страну Антанте и 1916. године у Солуну створио паралелну владу коју је Антанта убрзо признала као привремену владу Грчке, окрњивши суверенитет земље. Ово стање наводног неутралитета трајало је до јуна 1917. године када је Грчка званично ушла у рат на страни Антанте. Почетком октобра краљ Константин је напустио земљу, и мада није формално абдицирао, нови монарх Грчке постао је његов други син, Александар.

²⁰⁷Клог Ричард, *op. cit.*, 87; David H. Close, *The Origins of the Greek Civil War*, London and New York, 3.

²⁰⁸КПГ и македонското прашање 1918-1974 - документи, избор, редакција и коментар др Ристо Кирјазовски, Скопје, 1982, 3.

Венизелос је постао председник владе која је званично уједињена, упркос политичкој подељености земље. Тако је почео период од осамнаест година смењивања венизелистичког и антивенизелистичког блока на власти, као последица војних удара или општих избора. Национални раскол је уништио консензус око политичког система и политизовао машинерију државе.²⁰⁹

Нашавши се на челу делегације земље из савеза победница у рату, Венизелос је за време Мировне конференције вешто пласирао анексионистички програм “Велике идеје” подржан од Лојда Џорџа, који је желео да од Грчке начини британско упориште на источном Медитерану. Грчке претензије на северни Епир, целокупну источну и западну Тракију, Цариград и област Смирне у Малој Азији изазвале су сукоб са Италијом која је за себе желела северни Епир, Додеканеска острва и неке делове Мале Азије. Финални мировни уговори доделили су Грчкој западну Тракију, а Севрским уговором потписаним 10. августа 1920. године она је добила и источну Тракију (без Цариграда) и област Смирне. Питање северног Епира је остављено да се реши допунски. У својим каснијим анализама, италијански политичар и државник Франческо Нити објашњава како је попустљивост великих савезничких држава, нарочито Велике Британије према територијалним аспирацијама Грчке које је износио Венизелос проузроковала Грчкој велике компликације које су кулминирале у рату са Турском 1919-1922. године.²¹⁰

Мировни уговори су подразумевали и потписивање конвенција о заштити мањина. Ово је било важно питање, с обзиром на то да је Грчка још у Балканским ратовима добила велике територије које нису имале грчки национални карактер, то јест Грци у њима нису имали већину. Осим тога, ове су области изложене бројним миграционим кретањима. За време припрема уговора о мањинама, Венизелос се залагао за то да области “старе Грчке” и територије које су освојене после 1912-1913. године добију различит третман.

²⁰⁹Клог, *op. cit.*, 89-94; Close, *op. cit.*, 3-4.

²¹⁰Опширна анализа грчких захтева за време мировне конференције 1919: Petsalis-Diomidis, *op. cit.*; Francesco Nitti, Zagreb, Beograd, Ljubljana 1925, 15-16.

Као саставни део “старе Грчке” третирана је и Македонија, добијена тек у ратовима 1912-1913. године. Венизелос је настојао да избегне потписивање клаузула о школовању мањина на матерњем језику (чланови 8. и 9. из Пољског уговора о мањинама), наводећи да овакве клаузуле неће увести суштински нове промене у правима која етничке мањине већ имају, али да могу послужити као изговор за махинације страних пропаганди. Он је при томе навео “пример Словена” у Македонији,²¹¹ као и Албанаца у Атици, за које је тврдио да су добро интегрисани упркос томе што немају својих цркава и школа. Комитет о новим државама сложио се да члан 9. ограничи на “стару Грчку”, али је одбио да то учини и са чланом 8. који није наметао активне обавезе грчкој влади. Комитет је одбио и захтев да ограничи на “нову Грчку” примену члана 7. параграф 4, који се односио на употребу језика мањина пред судовима²¹². Уговор са Грчком о заштити мањина потписан је у Севру, 10. августа 1920. године.²¹³ Овај уговор је гарантовао права Јевреја који су углавном живели у Солуну, мада је Венизелос успео да избегне изричито помињање имена овог града. Чланом 12. Власи са Пинда добили су право на локалну аутономију у религиозним, добротворним и образовним питањима. Њихова културна аутономија гарантована је још уговором са Румунијом 5. августа 1913. године. Заштиту мањинских права добили су и Муслимани, као и негрчке верске заједнице на Атосу. Грчка је прихватила захтеве мањина за пропорционално учешће у изборном систему у делу нових територија добијених после августа 1914. године, али посебни статус градског савета Адријанополиса гарантован Севрским уговором касније је укинут Лозанским уговором. Ипак, у наредном периоду, ове клаузуле нису доследно спроведене. Севрским уговором Француска и Британија су се отказале посебних права контроле заштите мањина у Грчкој и на Јонским острвима.²¹⁴ У овај систем

²¹¹Елаборација грчке тезе у односу на Македонију: ЦДА Софија, 176к/18/16 “Statement on Macedonia - Greek Thesis”.

²¹²Ортаковски, Меѓународната положба, *op. cit.*, 118-120.

²¹³Македонија во меѓународните договори (1913-1940), том I, Државен Архив на Република Македонија, Избор, редакција и коментар Михајло Миноски, Скопје, 2006, док. бр. 35.

²¹⁴Ортаковски, Меѓународната положба, *op. cit.*, 122-123; Ортаковски, Малцинства на Балканот, Скопје, 1991, 159-160.

заштитних мера македонско становништво није укључено, а његов статус регулисан је посебном Конвенцијом о размени становништва са Бугарском. Значај овог драстичног решења Венизелос објашњава у свом Меморандуму министру спољашних послова 17. јануара 1922. године: “границе никада неће бити сигурне ако се западна Тракија и Македонија не уједине етнички, а не само политички.”²¹⁵

Задовољан Севрском уговором, Венизелос је одлучио да продужи са реализацијом “Велике идеје”, матерјално и политички снажно поткрепљен од Британије. Током маја 1919. године грчком окупацијом Смирне почео је Грчко-турски рат (1919-1922). У самој Грчкој, рат није примљен са одлушевљењем. Грчка војска се суочила са отпором Турака под изванредним вођством Мустафа Кемала, касније прозваног Ататурк. Венизелисти су на изборима 14. новембра 1920. године доживели пораз, а победу је однела конзервативна и монархистичка Народна партија.²¹⁶ Добивши изборе, Народна партија је организовала очито намештен плебисцит о државном уређењу који је одржан 5. децембра 1920. године, на коме су, као резултат отпора малоазиској политици Венизелоса, победу однели монархисти. Венизелос је напустио земљу, а на трон се вратио краљ Константин. Упркос томе што су савезничке земље повукле подршку грчком подухвату у Анадолији, Константин и нови председник владе, Гунарис продужили су рат до 1922. године када је грчка армија прогнана из Мале Азије. Овај догађај Миша Глени назива “финалом балканских ратова”.²¹⁷

Војни пораз који је изазвао политичку кризу у Грчкој утицао је позитивно на демократизацију земље. Широка антиратна кампања уродила је плодом и организоване су бројне демонстрације. Краљ Константин је абдицирао у корист свог сина који је постао Ђорђе II. Установљена је војна диктатура, а власт је формално подељена међу активистима венизелитске партије који се нису слагали са “умереним” Венизелосом и залагали се за радикалне

²¹⁵Цитирано према: Литоксоу Димитрис, Измешана нација, Скопје, 2005, 126.

²¹⁶Јелавич, Историја на Балканот, *op. cit.*, 200-201.

²¹⁷Манчев, *op. cit.*, 47-49; Pavlowich, *op. cit.*, 238; Јелавич, Историја на Балканот, *op. cit.*, 313; Glenny, *op. cit.*, 392.

реформе. Од овог тренутка, па кроз читаво међуратно раздобље, војска ће остати кључни чинилац у политичком животу земље.²¹⁸ На чело владе дошао је генерал Пластирас, политички затвореници су амнестирани и прокламоване су демократске слободе. Уз француско посредовање, 11. октобра 1922. године потписано је Муданско примирје са Турском. Велика идеја је пропала. Грчка је изгубила Смирну и задовољила се само проширењем у западној Тракији. Нови, Лозански мир, потписан јула 1923. године обезбедио је принудну размену становништва између Грчке и Турске, чије ће последице годинама снажно утицати на политичко стање у Грчкој.²¹⁹

И раднички покрет у земљи постепено је сазревао. Пре рата у Грчкој није постајала уједињена социјалдемократска партија, да би се тек од 1918. године радници почели масовно удруживати. Створена је грчка Социјалистичка партија која се залагала за то да се монархија укине, да се земља демократизује, да се установи народна власт и пређе у социјализам, као и да се прекине рат у Малој Азији. Социјалистичка партија је организовала бројне протесте, да би 1919. приступила Коминтерни и већ 1920. године потпуно прихватила њен програм.²²⁰ Питањима положаја негрчког становништва није се бавила.

Односи Грчке са Турском доминирали су током овог периода. Осим њих, међународни положај Грчке отежавала је и Италија која је поставила питање северног Епира. Када је августа 1923. године Телини, шеф италијанске делегације у међународној комисији за одређивање албанских граница убијен на грчкој територији од стране непознатог терористе, Италија је оптужила Грчку и искористила то као изговор да окупира стратешки веома значајно острво Крф. Уз настојање Британије и Француске острво је евакуисано, а Грчка је обавезана да Италији плати само новчану оштету.

Током ових бурних година, Грчка је македонско питање сматрала сасвим решеним. Она никада више није поставила питање о деловима Македоније

²¹⁸Клог, *op. cit.*, 101.

²¹⁹Манчев, *op. cit.*, 49-50; Pavlowich, *op. cit.*, 238-239; Јелавич, *Историја на Балканот*, *op. cit.*, 315-316.

²²⁰Close, *op. cit.*, 18.

које није добила Букурешким мировним уговором из 1913. и одлукама Париске мировне конференције 1919. године. За грчку државу ово питање било је актуелно једино када се радило о делу македонског народа који је живео у њеним границама, на територији Егејске Македоније. Према овом делу становништва македонског и словенског порекла она је предузимала разноврсне мере иселјавања или грецизирања. Када је 1919. године потписала Конвенцију о размени становништва са Бугарском, она ју је искористила за насилно протеривање око осамдесет хиљада људи. Тиме је створила услове за насељавање Грка на њиховим напуштеним имањима, повећавши истовремено и број грчког становништва на македонској територији.²²¹

2. Македонско питање и проблем насељавања избеглица из Мале Азије у време грчке Републике 1924-1928. године

Период републике који је уследио ставио је пред политичке снаге у Грчкој нови изазов суочавања са последицама неуспелог рата и Лозанског уговора, што ће произвести далекосежне последице по Македонију. На изборима 1923. године гласало се за скупштину која је требало да донесе нови устав. Новоизабрана Уставотворна скупштина 25. марта 1924. године усвојила је специјални законски акт којим је Грчка постала република, а на плебисциту одржаном априла исте године гласачко тело је ратификовало ову парламентарну одлуку, делимично захваљујући и гласовима избеглица досељених из Турске (који су били изразито опредељени за укидање монархије). За републику је гласала и већина македонског становништва. Ипак, републикански устав донет је тек 1927. године.²²² У земљи је изведено много промена; уведени су демократски закони, државно руководство је прочишћено од феудално-конзервативних елемената, а успостављени су и односи са СССР-ом као контратежа енглеско-француском притиску. Најзначајнији продукт републиканског управљања била је аграрна реформа

²²¹Argyropoulo P. A, "L'Etablissement des Refugies en Grece", у "Revue des Sciences Politiques", април-јуни, 1930, 161-190.

²²²Клог, *op. cit.*, 109; Манчев, *op. cit.*, 50; Желавич, *Историја на Балканот*, *op. cit.*, 203.

која је уништивши чифлике ликвидирала моћ феудалних поседника. Ипак, економска ситуација у Грчкој остала је лоша, а политичка стабилност није постигнута.

Током Балканских ратова Грчка је успела да реализује један део своје Велике идеје, успевши да се прошири на север. Укључивање ових територија у друштвени, политички и економски живот земље био је деликатан подухват прекинут светским ратом. Уговори потписани после рата отежали су овај процес. Према одредбама Лозанског уговора, у Турску је из Грчке пребачено триста осамдесет хиљада муслимана. Међу њима је било и исламизираних Македонаца из Јенице-Вардарске и Мегленске области. Грчка је уз то примила и сто хиљада избеглица из револуцијом захваћене Русије и из Бугарске, који су дошли добровољном разменом. Клоуз наводи да је милион и сто до милион и двеста хиљада Грка дошло по сопственој вољи између 1913. и 1922. године. Већина њих дошла је после Лозанског уговора, при чему је педесетак хиљада одмах реемигрирало у далеке земље, а седамдесетак хиљада умрло одмах по доласку. На тај начин је готово милион ипо избеглица ушло у земљу која је пре 1914. године имала 4,3 милиона становника. Међу избеглицама је било много удовица и деце без родитеља. Клог наводи да је у земљи која је сада бројала приближно шест милиона становника било двадесет пет хиљада сирочади.²²³ Пошто је размена извршена по старом отоманском милетском принципу вероисповести, а не према језику или националној свести, многе су придошлице говориле својим дијалектом, или уопште нису говориле грчки, или су говориле само пречишћен грчки (катаревуса) који су научили у школама. Многи од њих су са висине гледали на провинцијализам палеоеладита, (становника “старе Грчке”) а исто тако су и сами наишли и на много предрасуда код староседелаца. Глени издваја пример Солуњана који су показивали много

²²³Close, *op. cit.*, 4; Pavlowich, *op. cit.*, 239; Клог, *op. cit.*, 105; Изванредно дело о питању избеглица: Ladas, Stephen, *The Exchange of Minorities, Bulgaria, Greece and Turkey*, New York, 1932; Мојсов, Лазо, *Околу прашањето на македонското национално малцинство во Грција, Скопје*, 1954, 216.

предрасуда према избеглицама, упркос чињеници да је и много њих дошло у Солун тек после његовог ослобођења од Турака 1913. године.²²⁴

Мада је око четресто хиљада избеглица остало да живи у сиротињским предграђима Атине и Пиреја, већина је насељена у руралним областима, пре свега у деловима “нове Грчке” - Македонији и западној Тракији. Непосредно после балканских ратова Грци су чинили мањину у грчкој Македонији. Када је у грчки део Македоније насељено око сто хиљада избеглица пре 1920. године и око петсто четрдесет хиљада из Турске после Лозанског уговора демографска карта овог региона се променила. Томе је допринело исељавање око четресто хиљада Турака, Албанаца и македонског словенског становништва. Према резултатима пописа из 1928. године готово половина становништва грчке Македоније већ је била избегличког порекла, а Грци су постали изразита већина. Сличан притисак вршен је и на штету муслиманског становништва у Тракији.²²⁵ Грчка је постала једна од етнички најхомогенијих земаља на Балкану, мада су у њој остале малобројне мањине. По неким изворима, двеста четрдесет хиљада Македонаца преостало је после исељавања око сто двадесет шест хиљада Македонаца у Бугарску и Турску. Велики део њих, претежно оних који су живели у источној Македонији и Тракији, исељен је разменом становништва са Бугарском. “Православни хришћани који говоре словенски” су углавном остали у западној Македонији, а званични попис грчких власти из 1928. године наводи да их је тамо било око осамдесет и две хиљаде. Словенско македонско становништво је током читавог овог периода у унутрашњим питањима земље називано “Славофони” или они чији је језик словенски. А у грчкој спољној политици, посебно у односима са Бугарском, оно је имало назив - Бугари.²²⁶

²²⁴Pavlowich, op. cit, 239; Клог, op. cit, 103; Glenny, op. cit, 394.

²²⁵Pavlowich, op. cit, 238-240; Манчев, op. cit, 107-108; Клог, op. cit, 106

²²⁶Према подацима које износи Ортаковски 1928. у Грчкој је било 930.634 припадника мањина. Међу њима је било 270.000 Турака (4,35%), 200 000 Македонаца (3,22%), 200 000 Влаха (3,22%), 120 000 Албанаца (1,39%), 100 000 Јевреја (1,61%), 33.634 Јермена (0,54%), 4000 Рома (0,06%), 3000 Руса (0,05%). Власи су живели на Пинду, а велики број њих прихватио је грчку националност. Ортаковски, Малцинствата на Балканот, op. cit, 159-161.

Међутим, у југословенском и бугарском делу Македоније, становништво је говорило исти језик као и у грчком, па је тако западна Македонија остала као неко буре барута у Грчкој. Новодошле избеглице су са неповерењем гледале на “Славофоне”, бојећи се за своје новостечене земље. Тако су питања мањина и даље остала осетљива. У Македонији је, гледано у односу на стање до 1912. године, затворено три стотина четрдесет школа, укључујући овде двадесет полугимназија и гимназија, са око седам стотина педесет учитеља и учитељица и са око деветнаест хиљада ученика. Затворено је и 378 црква у којима је до 1912. године служило око триста свештеника.²²⁷ “Славофонима” је ускраћено право да говоре на свом матерњем језику и подвргнути су систематској политици асимилације. У том смислу новине “Елефтерон Вима” 11. децембра 1925. године пишу да “значајан део славофоног становништва које је остало у Грчкој има грчку националну свест.”²²⁸

О саботирању обавеза према мањинама које је спроводила грчка влада подношене су жалбе Друштву народа, али без успеха. Ово становништво је малтретирано кроз различите инциденте, са намером да буде денационализовано и асимиловано, осуђивано, затварано и прогањано на острва. Када је током 1924. године грчка полиција убила седамнаест сељака из села Трлис са образложењем да су их ови напали, Мешовита комисија Друштва народа која је инцидент истржила закључила је да за то нема доказа. Она је обавестила да се локално становништво после инцидента налази у шоку, ипак одајући признање грчкој влади да је помогла у истрази и кажњавању неких од криваца. Само током 1925. године двеста педесет Македонаца је осуђено због наводне сарадње са аутономистичком ВМРО Ивана Михајлова. Најзначајнији догађај у односу на грчку политику према македонској мањини је потписивање Протокола о мањинама Калфов-Политис.

²²⁷Pavlowich, op. cit, 240; Close, op. cit, 5- 6.

²²⁸Цитирано према: Мојсов, op. cit, 228: “Elefteron Vima” od 11.12.1925; Castellan, op. cit, 423.

Политика денационализације подразумевала је и Декрет бр. 332 који је грчка влада донела новембра 1926. године према коме су сва словенска имена градова, села, река и планина у Егејској Македонији замењена грчкима.²²⁹ Литоксоу наводи да је ова акција била минимална у периоду 1920-1925. године, али да је захваљујући међународном интересовању о мањинским правима и конвенцијама за размену становништва, у периоду 1926-1928. године довела до промене имена око две хиљаде и петсто насељених места. У овај процес су укључени народни учитељи, као и “државни службеници и личности из месног становништва способни да допринесу постављеном циљу.”²³⁰ Литоксоу наводи цитате из Меморандума “О пограничном бугарофонском становништву” политичара и посланика из Леринске области Филипоса Драгумиса који представља интересантан пример аргументације грчке пропаганде у Македонији. Он говори о Грцима “који су заборавили грчки језик”. У своме раду, он језик којим македонско становништво говори године 1920. назива македонским, 1928. македонословенским, а године 1940. чак словенским.

Већина Грка сада је живела у матичној држави. Било је малобројних мањина у Турској (око сто хиљада по Лозанском уговору) и Албанији (око сто хиљада). Њихова су права формално била заштићена међународним уговорима. Грка је било и на Додеканезима, где се “привремена” окупација Италије извршена 1912. године отегла до 1947, и на Кипру који је 1925. проглашен за британску крунску колонију. Грчка се, заиста, током ратова из 1912-1913. године проширила за неких седамдесет процената у односу на своју предходну територију, а становништво је у тим ратовима повећано за око два милиона људи. Чак и у најсрећнија времена, пише оксфордски историчар модерне Грчке, Ричард Клог, интеграција у грчку државу ових новостечених

²²⁹Ортаковски, Међународната положба, *op. cit.*, 124-125; Ортаковски, Малцинствата на Балканот, *op. cit.*, 163-165; О питањима македонске националне мањине у Грчкој: Поповски Тошо, Македонското национално малцинство во Бугрија, Грција и Албанија, Скопје, 1981; Кирјазовски Ристо, Правната дискриминација на големо-грчката политика во Егејскиот дел на Македонија по Втората светска војна, Скопје, 1996, 6.

²³⁰Изванредна дело о топонимским променама је: Литоксоу Димитрис, Измешана нација, Скопје, 2005, 79.

територија са њиховим етнички разноликим становништвом причињавала би проблеме, али тај су процес учиниле још сложенијима последице које је по Грчку имао Први светски рат.²³¹

Већи број избеглица добио је земљу захваљујући аграрној реформи, која је обухватила пре свега територије у Тесалији, Македонији, Епиру и Тракији. Велика имања, укључујући она у поседу светогорских манастира, уситњена су у мање поседе. У Тесалији и Македонији аграрном реформом је експропреисано 965 домаћинстава и додељено више од десет милиона декара. Клоус наводи да је у грчком делу Македоније било око шесто хиљада новостворених малих поседа. Он сматра да је аграрна реформа која се протегла од 1917. године до средине двадесетих година изазвана релативном слабшћу велепоседничке класе, утицајима примера бољшевичке револуције као и захваљујући општој пренасељености села. Ипак, аграрна реформа у Грчкој је успела. Захваљујући њој, насељено је укупно 668, 316 избеглица.²³²

На незадовољство конзервативног дела староседелаца, избеглице су биле толико бројне и компактно насељене да су постале значајан фактор политичког живота у међуратном раздобљу. Већина избеглица били су венизелисти који су осуђивали монархију. Сматрајући да је Велика идеја пропала због издајништва у домаћим редовима и махинацијама страних сила, они су остали лојални Венизелосу чак и после 1930. године када се он зближио са Ататурком и у њихово име се одрекао надокнада за огромну непокретну имовину коју су у Малој Азији Грци оставили за собом.²³³ Насупрот томе, после затварања бугарских и српских школа и насељавања избеглица, македонско становништво је нагињало томе да гласа против либерала,²³⁴ знајући да либерали и Венизелос имају велику подршку новодосељених избеглица у Македонији којима су друге етничке групе у региону завиделе на земљи коју им је власт доделила.

²³¹Клог, *op. cit.*, 86, 106-108; Pavlowich, *op. cit.*, 238-239; Seton-Watson Hugh, *Eastern Europe between the Wars 1918-1941*, Cambridge, 1945, 317-318.

²³²Манчев, *op. cit.*, 107-108; Pavlowich, *op. cit.*, 239-240; Клог, *op. cit.*, 106; Close, *op. cit.*, 5, 14-15.

²³³Клог, *op. cit.*, 108; Pavlowich, *op. cit.*, 240.

²³⁴Pavlowich, *op. cit.*, 240; Close, *op. cit.*, 5-6.

Тешки услови живота подстакли су код неких избеглица склоност према политичком радикализму. Они који су остали без ичега привучени су револуционарним ставовима Комунистичке партије, а известан број вођа ове партије био је пореклом из Мале Азије. Ипак, независно од опште немаштине, привлачност комунизма опала је због става Коминтерне у периоду 1924-1935. године о посебности Македоније и о потреби уједињења у једну државу сва три дела подељене Македоније. КПГ је имала радикалан став и по питањима Тракије. Коминтерна је сматрала да КПГ треба да подржава идеју о засебној македонској држави, чиме би северна Грчка била изгубљена. Ово је био део коминтернине политике подржавања националних мањина са циљем да разбије балканске државе, које су, (осим Албаније) промениле границе одлукама Париске конференције. Коминтерна је приморала КПГ да 1924. године прихвати став да су националне мањине у Македонији и Тракији угњетаване после насељавања таласа избеглица, и да ови региони треба да постану “уједињени и независни” у границама замишљене балканске федерације. Ова политика није била популарна у Грчкој и изложила је КПГ оптужби за издају. Драматична искуства током пресељења из Мале Азије спречавала су избеглице да прихвате овакав радикалан програм.²³⁵

Победа републиканског уређења 1923-1924. године ипак није довела до стабилизације политичког живота у Грчкој. Венизелосова влада јануара 1924. године трајала је само три недеље, а између јануара 1924. и јула 1925. године изменило се на власти шест влада.²³⁶ Владе нису испуниле очекивања о демократизацији. Створена је комисија која је требало да изради пројекат републиканског устава и предузете су мере за побољшање економије, нарочито економског стања избеглица, али су порези повећани, а узети зајмови под неповољним условима. Буржоазија је постала незадовољна, као и широки слојеви радништва.²³⁷ Војним ударом 25. јуна 1925. године

²³⁵Close, *op. cit.*, 19; КПГ и македонското национално прашање 1918-1974, *op. cit.*, 9-31, 43-60, 90-129; Клог, *op. cit.*, 108.

²³⁶Јелавич, *Историја на Балканот*, *op. cit.*, 203.

²³⁷Манчев, *op. cit.*, 108-109.

републиканска влада је оборена, а власт се нашла у рукама генерала Пангалоса, који је прогласио диктатуру. Усвајање припремљеног пројекта републиканског устава је одложено, а парламентарни избори, заказани за јануар 1926. године, отказани. Уведена је строга цензура штампе и оснажене репресије против комуниста. Референдумом од 18. априла 1926. године генерал Пангалос је проглашен за председника.

Нови удар генерала Кондилиса успео је да августа 1926. године свргне Пангалоса са власти. На изборима који су следили створена је коалициона влада на челу са Заимисом. Политички затвореници су амнестирани, избори расписани и парламентарни режим поново успостављен. Коалициона влада је прихватила устав припереман још током 1924-1925. године чиме је републиканско уређење добило правну основу. За председника републике је поново изабран адмирал Контуриотис.²³⁸ Тако је период републике дошао до последње фазе. Он је био обележен бригом о насељавању избеглица, што је довело до тога да се словенски карактер грчке Македоније заувек изгубио, под притиском конвенције о размени становништва са Бугарском и осмишљеним мерама асимилације.

3. Македонско питање у време владе Венизелоса 1928-1932. године и уласка Грчке у доба политичке нестабилности

Априла 1927. године, после вишегодишњег добровољног изгнанства из Грчке, Венизелос се вратио и лако добио подршку маса, захваљујући својој харизми и општем замору од нестабилног политичког стања. Априла 1928. године, на парламентарним изборима, Либерална партија је победила, а Венизелос је расписао нове изборе по једној врсти већинског система, уводећи тако неписано правило да свака актуелна власт мења изборни систем у своју корист.²³⁹ За време друге владе Венизелоса положај мањина у Грчкој није се много променио. Уговори склоњени у време и после Мировне конференције о заштити мањина нису доследно спроведени. Грчки устав из

²³⁸ Манчев, *op. cit.*, 109-110; Јелавич, *Историја на Балканот*, *op. cit.*, 203-204.

²³⁹ Pavlowich, *op. cit.*, 240; Клог, *op. cit.*, 109.

1928. године уопште није садржао посебне одредбе о заштити мањина. Током међуратног периода Изборним законом од 10. јула 1928. и Законом о Сенату од 20. јануара 1929. године, Турцима и Јеврејима је гарантован изборни систем по конфесионалној основи на два изборна места, у западној Тракији и у Солуну. Захваљујући томе турска заједница била је заступљена у парламенту са шест, а Јевреји са три посланика.²⁴⁰ Положај македонског словенског становништва био је све гори.²⁴¹ Незадовољство код тог дела становништва је расло. Мада је Венизелосова Влада уложила велике напоре да побољша економске, инфраструктурне прилике и културно-просветни живот у земљи,²⁴² њен званичан став о правима македонског становништва које је после размене остало у Грчкој био је да отварање школа никада није званично потражено, с обзиром на то да су становници задовољни тиме што шаљу своју децу у грчке школе.²⁴³

Грчка је македонско питање и даље третирао као питање које мора да се затвори путем смањивања броја македонског словенског становништва и увећавањем броја грчког становништва у Егејској Македонији. Солунске новине “Македонија” 4. децембра 1928. године са забринутошћу пишу да су избеглице насељене у Егејској Македонији принуђене да уче “бугарски језик” да би општиле са осталим становништвом.²⁴⁴ Као одговор на овакву могућност, Декрети о топономастичким променама донети 1926. и 1927. године допуњени су променама у именима и презименима македонског становништва. Ускоро је донет и Декрет о брисању словенских натписа на иконама, у црквама, манастирима и другим верским објектима, као и забрана богослужења на црквенословенском језику и рушење словенских верских и осталих културних обележја. Судско гоњење појединаца је настављено, а донето је више прописа на основу којих је становништво које није имало

²⁴⁰Ортаковски, Међународната положба, *op. cit.*, 122-123.

²⁴¹Архив Југославије, 38/41/95 Превод из часописа “Фос”, “Нужно је обратити пажњу на дипломатско претставништво на Балкану”, 27.11.1929.

²⁴²Miller W, “Greece at Her Centenary”, у “The Contemporary Review”, мај, 1930, 573-580.

²⁴³Miller W, “Greece and Her Neighbours”, у “Foreign Affairs – An American Quarterly”, април 1931, 487-495.

²⁴⁴Цитирано према: Мојсов, *op. cit.*, 230: “Makedonija” од 4.12.1928.

никакве везе са аутономистичком ВМРО Ивана Михајлова било осуђивано због сарадње с њом. Током 1932. године изречене су три смртне пресуде становницима Леринске области.²⁴⁵ У годинама које су следиле Метаксасова диктатура учиниће овај положај још горим, када је, између осталог, донет и Закон бр. 15/1936 о кривичној одговорности због употребе македонског језика у оквирима свакодневног и породичног живота.

4. Грчка држава и македонско питање

Упркос бројним размирицама између великих политичких странака у земљи, постоји знатан број карактеристика грчке државе које су у великој мери утицале на положај мањина, а особито македонског становништва. По дефиницији Никоса Музелиса земља парламентарне полу-периферије,²⁴⁶ Грчка се између два светска рата кретала између парламентарних избора, плебисцита и диктатура, између монархије и републике, завршивши коначно у монархији и диктатури.

Још од владавине баварских владара 1830. године, грчка држава је дефинисана као извор грађанских права и стваралац националног идентитета индивидуа, а Грк је остао поданик државе са мало права у односу на њу. Виши нивои судства видели су себе као службенике државе, а не као аутономну власт, тако да су подржавали арбитрарно владање сукцесивних режима према својим политичким противницима. Држава је дефинисала структуру и природу добровољних удружења и одлучивала о социјалним размирицама. Ова апсолутна моћ државе значила је и контролу било каквог наговештаја македонског питања.

Држава је произвела вероватно главни извор статусних разлика у земљи - појаву катаревуса, прочишћеног, вештачког грчког језика који је био непознат широким масама, а чије је познавање било неопходно да би се пратила политика, администрација, образовање, право и озбиљно

²⁴⁵ Кирјазовски Ристо, Правната дискриминација, *op. cit.*, 6, 8-9.

²⁴⁶ Close, *op. cit.*, 1, 7-8.

новинарство. На тај начин, широки слојеви били су потпуно зависни од оних који су знали катаревус, односно завршили секундарно образовање.²⁴⁷ То је погађало и националне мањине, које нису имале права употребе свог матерњег језика, а нису имале могућности да заврше секундарно образовање.

Улога државе у економији изражена је пре свега тиме што су сви велики економски чиниоци и банке били повезани са водећим политичарима. Земљорадничка банка, створена 1929. године, била је главни извор кредита за сељаке а на њене зајмове утицала је партиска опредељеност. Влада је имала много утицаја и на радничке синдикате. Контрола државе над друштвом била је велика чак и према балканским стандардима. Полиција је масовно коришћена да би утицала на изборне резултате. Осим чишћења војске, од 1917. године политичке странке на власти су вршиле повремене лустрације свештенства и судија. Ова сраслост државе и крупног капитала није поговарала правима мањина.

Власт је сконцентрисана у Атини, а локална самоуправа готово да није допуштена. Централна контрола се ширила на сеоске редаре у двадесетим и тридесетим годинама, а у истом периоду је власт националне полиције повећана. Локални избори су суспендовани на дуге периоде - они уопште нису одржавани између 1915. до 1925. године, или, у каснијем периоду, чак од 1934. до 1951. године. Када би локални саветници били изабрани, влада их је могла сменити. Од почетка тридесетих, а чак и раније, најбезначајније одлуке на локалном нивоу зависиле су од одобрења префекта, или министра у Атини. Органи државног апарата били су омрзнути од становништва, а ово отуђење било је нарочито снажно у Македонији и Тракији, због тога што су ови делови били густо насељени презреним избеглицама и имали негрчко становништво. Државна машинерија и оружане снаге су продужиле - нарочито под антивенизелитичким режимима 1920-1922. и после 1932. године - да буду попуњаване онима из старих делова земље, док су нове области биле изван центара одлучивања, упркос обећањима неколико узастопних влада да

²⁴⁷ Архив Југославије 38/970/1158, часопис "Зора": "Асимилација на Славифоните в Македонија" 26.09.1935.

ће инвестирати у Македонију и направити од ње важан економски и политички центар.²⁴⁸ Политичари су имали снажан утицај по селима у свим регионима. За разлику од других балканских земаља, велика Земљорадничка партија није развијена, као у Бугарској, Румунији или Југославији, нити су партије имале регионални карактер као у Краљевини СХС/Југославији. Политичари су користили тензије између моћне државе и отуђења нових земаља које су слабо репрезентоване у државној машини; Венизелос је своју бунтовничку владу био 1916. године сместио у Солун, а његови подржаваоци су покушали да то учине и 1935. године. Комунисти ће током грађанског рата покушавати да учине нешто слично.²⁴⁹

5. Закључак

1. Све грчке владе у међуратном периоду водиле су политику грецизације Егејске Македоније. Венизелисти и монархисти никада нису дошли у сукоб по овом питању. У полемикама у борби за власт и пројектима о државном уређењу земље све владе су се држале идеје да Македонија мора да буде грчка земља.

2. Средства реализовања ове политике била су усмерена према насељавању избеглица грчког порекла из Мале Азије у Македонију. У званичним документима Грчке, као и у говорном језику, за македонско становништво коришћен је назив Славофони.

3. Све грчке владе су настојале да избегну постављање овог питања у међународним односима, посебно у контексту увођења регулативе о заштити мањина. Када је то било неопходно, онда је ово становништво најчешће добијало назив “Бугари”, пре свега у односима са Бугарском.

4. КПГ у почетку није имала интерес да се бави овим питањем, али је после 1924. године, под притиском Коминтернине политике, стала у заштиту

²⁴⁸ЦДА Софија 176к/5/41, Бугарската легација в Атина, за Министерството на вншните работи, телеграм, потпис Добрев, 31.07.1924.

²⁴⁹Close, op. cit, 8-9, 12-13.

мањина, укључујући и програм о стварању посебне македонске државе. На овај начин, КПГ је изгубила велики део своје популарности међу Грцима, никада не дошавши у позицију да уђе у неки од органа власти.

5. Македонско становништво није имало своје представнике у власти, ни на локалном ни на државном нивоу, с обзиром на строгу централизованост државе. Оно није имало права на школовање на свом језику, а било је често малтретирано од стране грчких власти. Међународне организације, попут Друштва народа, нису стале у његову одбрану.

6. Аграрна реформа која је била веома значајна за сеоско становништво Грчке, била је неповољна у односу на македонско становништво. Приликом доделе земље, предности су имале избеглице, и много земље коју је оставило становништво које се иселило у Бугарску, добиле су управо избеглице.

7. Тешко је сумњати у огромну улогу коју су македонске организације одиграле у развоју македонског питања унутар Бугарске или Краљевине СХС одн. Југославије. У односу на Грчку, македонско питање је решено међународним конвенцијама за размену становништва које су велике силе подржале. МРО је настојала да утиче на становништво да се не исељава, али је под притиском грчке државне политике егзодус ипак био огромних размера. У односу на овај, највећи, најбогатији и географски најзначајнији део Македоније, МРО је предузимала далеко мање дипломатских и четничких активности, концентришући се на свог историјског непријатеља - Краљевину СХС одн. Југославију. Због тога се може заузети став да је за развој македонског питања у Грчкој пресудна Конвенција о размени становништва са Грчком, као и Конвенција о размени становништва са Турском. Дипломатија земаља победница у Првом светском рату подржала је обе ове конвенције.

ГЛАВА ПЕТА

Третман македонског питања у Албанији 1919-1934. године

1. Положај Албаније у годинама после Првог светског рата
2. Албанија 1920-1924. године
3. Краљевина Албанија на челу са краљем Зогуом I 1928-1939. године
4. Македонци у Албанији и међународна заштита мањина
5. Закључак

ГЛАВА ПЕТА

Третман македонског питање у Албанији 1919-1934. године

1. Положај Албаније у годинама после Првог светског рата

Једна од последица балканских ратова била је одлука европског концерта да допусти стварање независне албанске државе. Ова је држава настала захваљујући притиску Аустро-Угарске и Италије које су се бојале ширења словенског и православног утицаја на Балкану. Албанија је 28. новембра 1912. године проглашена за независну државу, упркос томе што њене границе још дуго нису дефинитивно одређене. Изградња државе и институција власти прекинута је избијањем Првог светског рата током кога је земља подељена на неколико окупационих зона. Захваљујући томе, Албанија за време рата није имала статус зараћене стране. Крај рата ова земља је дочекала већим делом окупирана од стране италијанске војске. Италија је покушала да стечене позиције очува организујући сазивање "Албанског конгреса" у Драчу, а 25. децембра 1918. године образована је и италофилска привремена влада под Турхан пашом Перметијем. Тако је Италија могла да испуни легалним путем своје циљеве које је 1917. године истакла проглашењем Албаније за свој протекторат.²⁵⁰ У време мировне конференције, Италија је подупрла своје захтеве у Албанији Лондонским уговором из 1915. године, а албанска делегација се на конференцији сложила са "нарочитим стратешким интересима Италије".²⁵¹ Насупрот овоме, грчка дипломатија тражила је присаједињење Корче и Ђирокастре Грчкој, а

²⁵⁰Бартел Петер, Албанци од средњег века до данас, Београд, 2001, 162-169; Castellan, op. cit, 429-430; Avramovski Zivko, Prilog pitanju istorije Albanije u periodu izmedju dva svetska rata, Gurmime Albanike, Albanoloska istrazivanja, Pristina, 3/1966, 113-114; The Oxford Illustrated History of the First World War, ed. Hew Strachan, Oxford, 1998, 66-79; Durham Edith, Albania and the Powers, The Contemporary Review, July, 1919, у књизи Albania and the Albanians, London, 2001, 113-119.

²⁵¹PRO FO 371/11209, A History of the Question of the Independence of Albania, 2.03.1925, John W. Field.

Краљевина СХС трудила се да задржи северне делове Албаније, или да бар обезбеди одстрањивање италијанског утицаја на својим јужним границама.

Потчињеност Италији прекинута је сазивањем националног конгреса у Лушњи крајем јануара 1920. године, који се определио за борбу против стране доминације и успостављање суверених права. Уведено је регенство од четири члана (један муслиман-бекташ, један муслиман-сунит, један католик и један православан) које би функционисало до коначног ослобођења. Фебруара 1920. године влада на челу са Сулејманом Делвином и Врховни савет смештени су у Тирани, а 27 марта отворено је заседање албанског Националног савета - првог албанског парламента. Тиранским тајним споразумом, потписаним 2. августа 1920. године.²⁵² Италија је задржала само суверенитет над стратешки значајним острвом Сазеном, прекопута Валоне. Влада је могла да суверено управља скоро читавом територијом која јој је била одређена од стране великих сила 1913. године, са изузетком острва Сазено, испунивши тиме неопходан услов за добијање међународног признања. Фактичко признање своје независности Албанија је добила 17. децембра 1920. године поставши, уз енглеску подршку, члан Друштва народа.²⁵³

Конференција амбасадора савезничких сила (Француске, Велике Британије, Италије и Јапана) која је на себе преузела уређивање неких питања која су произапла из послератних мировних уговора, донела је 9. новембра 1921. године одлуку о признавању независности Албаније. Истом је одлуком признат и "специјални интерес" Италије за одржавање албанске независности.²⁵⁴ Амбасадорска конференција је одредила и међународну комисију са задатком да продужи рад раније комисије за одређивање албанских граница (која је већ радила 1913-1914. године). Проблем граница са Краљевином СХС ипак је решен тек 1925. године. У јужној Албанији део

²⁵² Македонија во међународните договори (1913-1940), *op. cit.*, док. бр. 34.

²⁵³ Castellan, *op. cit.*, 431; Avramovski, *Prilog pitanju*, *op. cit.*, 115; Бартел, *op. cit.*, 181-182.

²⁵⁴ Avramovski, *Prilog pitanju*, *op. cit.*, 115-116; Castellan, *op. cit.*, 431.

грчког јавног мњења пропагирао је формирање посебне аутономне области Северни Епир која би обухватала Корчу, Ђирокастру и Химару.²⁵⁵

У овим сложеним спољно-политичким односима између великих сила и балканских држава по питањима опстанка албанске државе, и уз веома сложене политичке прилике у земљи, Албанија није могла да постане фактор активне балканске политике. У време када се одлучивало о границама и положају националних мањина на Мировној конференцији, као и приликом потписивања мировних уговара, њене политичке снаге биле су ангажоване у борби за превласт у земљи и за одбрану интегритета државе у границама из 1913. године, мада је било и снага које су тражиле припајање територија у којима је живело и албанско становништво у суседним државама.

2. Албанија 1920-1924. године

Као држава са најјачим остацима феудализма у Европи, Албанија се суочила са тешкоћама сређивања привреде и финансија и организовања државне управе. Степен неписмености у земљи износио је више од деведесет процената, а интелигенција је била малобројна. Политичка традиција је била мултисекуларно непријатељство према отоманској власти, под формом племенске солидарности на планинском северу, или феудалним везама у централним низинама. Само је југ поседовао ембрион средње класе чија су важност и моћ били незнатни. Значајне политичке вође били су стари бегови у некадањој отоманској служби, повезани са великим муслиманским земљопоседницима. Због ових околности, више него другде на Балкану, парламентарни живот који је ускоро уведен био је фасада која је скривала супарништво шефова великих фамилија различитих вероисповести.²⁵⁶ Основна питања била су аграрна реформа, организација парламентарног система и државног апарата, укидање племенске разједињености и подизање културног нивоа народа. Требало је из темеља променити дотадање турско

²⁵⁵PRO FO 371/7329 General Report on Albania presented by the Commission of Enquiry to the Council of the League of Nations, 24.04.1922.

²⁵⁶Avramovski, Prilog pitanju, op. cit, 116-120. Castellan, op. cit, 431.

законодавство. Без икаквог државног искуства, Албанија је била пред великим тешкоћама. До највећих сукоба дошло је око питања саме организације и уређења албанске државе.²⁵⁷

Парламентарни живот почео је марта 1920. године, када су спроведени избори и сазвана Народна скупштина. Састављена је и Влада на челу са Сулејманом Делвином кога је подржала групација либерала који су се залагали за увођење државне администрације западног типа. Новембра 1920. године створена је нова влада под Илиасом Врионијем који је одлучио да припреми и спроведе парламентарне изборе. Политичке групације почеле су да добијају одређени облик. Издвојила се Демократска странка под вођством православног епископа Фана Нолија која је предвиђала социјалне, политичке и економске реформе. Фан Ноли, дипломац са Хардварда и оснивач албанске православне цркве у САД, био је велики присталица америчког Устава. Друга група која се формирала била је Народна партија под вођством Сефија Вламашија и била је мање радикална од демократа. Захваљујући међусобној сарадњи, ове две групе биле су познате под именом Народњаци, заговорници увођења демократског устава. Своју Напредњачку партију организовао је и Шефкет-бег Верлачи, највећи земљопоседник у Албанији. Постајала је још једна група под водством Илијаса Врионија, названа Независни.

У странци Фана Нолија убрзо се истакао амбициозни Ахмед бег Зогу (1895-1961). Рођен као Ахмед Зоголи, почетком двадесетих година променио је своје име у Зогу (са значењем "птица") као знак модернизације, а последњи пут је променио име у Зог I, поставши 1928. године краљ.²⁵⁸ Припадао је угледној породици из племена Мата. Школован на лицеју и војној академији у Истанбулу, Зогу се истакао у балканским ратовима борећи се против Србије и Црне Горе. Ускоро се повезао са земљопоседницима из Напредњачке странке, уз чију подршку је децембра 1922. године постао председник владе. Сконцентрисавши се на учвршћење државног апарата и ауторитета владе у земљи, Зогу је применио ауторитарне методе владања, не испунивши захтеве

²⁵⁷ Манчев, *op. cit.*, 26-31.

²⁵⁸ Glenny, *op. cit.*, 414.

сељака за аграрном реформом. На изборима за Уставотворну скупштину децембра 1923. године, захваљујући разним злоупотребама, владина групација је једва добила већину,²⁵⁹ а нову владу формирао је крупни феудалац Шефкет Врлачи који је био опонент реформи. Незадовољство је прерасло у оружани устанак коме су се придружиле неке војне јединице. После овога влада је морала пасти. Тај оружани устанак албанска историографија назива "демократска револуција 1924".²⁶⁰ Створена је револуционарно-административна комисија на челу са Фаном Нолијем, а значајну улогу у устанку имао је и Бајрам Цури. Нову владу саставио је Иљаз Вриони, а када је и она пала, 16. јуна 1924. године формирана је нова влада на челу са Фаном Нолијем, док је Зогу побегао у Краљевину СХС.

Програм Фан Нолија обухватао је искорењивање феудализма, увођење демократије, промене пореског система и реформе свих области војне и грађанске администрације, као и побољшање положаја сељаштва. Ипак, он није успео да спроведе аграрну реформу, чиме је губио подршку широких маса. Осим тога, његова влада није успела да добије међународну подршку. У оваквим је условима Зогу 24.12.1924. године успео да уђе у Тирану, а Фан Ноли је емигрирао у Италију. Тиме је јунска револуција претрпела пораз, а победу однела Зогуова групација.²⁶¹

Зогу је сада био у могућности да састави владу. Ускоро је сазвана и Уставотворна скупштина изабрана 23.12.1923. која је била растурена после Јунске револуције 1924. године. Уставотворна скупштина је 21. јануара 1925. године прогласила Албанију за републику, а кроз десет дана изабрала Зогуа за председника са мандатом од седам година. Устав албанске републике изгласан је 2. марта 1925. године. Председник је истовремено био и премијер владе и командант армије. Имао је неограничена права, постављао и смењивао министре и имао право вета на законе које је усвајала Скупштина.²⁶²

²⁵⁹ Avramovski, Prilog pitanju, op. cit, 123-124.

²⁶⁰ Castellán, op. cit, 431-432; Бартел, op. cit, 193-196.

²⁶¹ PRO FO 791/9641, Telegram from Eyeres for Foreign Office, Durazzo, 24.12.1924.

²⁶² Бартел, op. cit, 197-198; Castellán, op. cit, 431.

У економским и спољним односима, Зогуова политика могла би се назвати капитулантском. Дошао је на власт 1924. године уз помоћ Краљевине СХС, којој је брзо окренуо леђа и преоријентисао се на Италију. Италија је имала више финансијских могућности од Краљевине СХС, а Зогу је осим тога настојао и да се ослободи оптужбе да добија подршку Београда. Осим политике "отворених врата" коју је водио, он је са Италијом склопио и низ политичких уговора. Зогу је, за разлику од својих предходника, изгубио наду да ће Друштво народа пружити Албанији помоћ, што је било пресудно за јачање италијанског утицаја. Током 1926. године основана је Национална банка Алабаније са италијанским капиталом. Ускоро је Италија оснивала и Друштво за економски развој Албаније које је у највећем делу инвестирало у изградњу стратешких путева.²⁶³

Већ током 1926. године почели су преговори о потписивању војног и политичког уговора. Италија је већ од раније имала право интервенције у случају повреде албанске независности, али није имала гаранције да би у датом моменту Савет Друштва народа који је имао десет чланова заиста такву одлуку и донео.²⁶⁴ Због тога је италијанска влада кроз билатерални уговор са Албанијом добила гаранције да њено право интервенције у Албанији неће зависити од одлуке Друштва народа. У томе је била суштина италијанско-албанског пакта потписаног 27. новембра 1926. године који је познат као Први тирански пакт.²⁶⁵ Чланом 2. овог Уговора предвиђено је да Албанија са другим земљама неће закључивати политичке и војне споразуме на штету Италије. Италија је гарантовала опстанак Зогуовог режима, али је, с друге стране, могла да инсценира и немире у земљи као предтекст за интервенцију како би на тај начин још више смањила власт албанске владе и евентуално остварила фактички протекторат.²⁶⁶ Овај уговор је имао антијугословенски карактер. Италија је са Албанијом 22. новембра 1927. године потписала и Други тирански уговор, такозвани "Уговор о

²⁶³ Манчев, *op. cit.*, 85; Јелавич, *Историја на Балканот*, *op. cit.*, 211-212.

²⁶⁴ PRO FO 371/11209, *Annual Report on Albania*, Parr to Chamberlein, Durazzo, 16.01.1926.

²⁶⁵ Македонија во меѓународните договори (1913-1940), *op. cit.*, док. бр. 73.

²⁶⁶ Avramovski, *Prilog pitanju*, *op. cit.*, 128-129; Бартел, *op. cit.*, 199.

одбрамбеном савезу", са важношћу од двадесет година.²⁶⁷ Брига Италије за заштиту *statusa quo* у Албанији допуњена је установљавањем италијанске контроле над оружаним снагама Албаније, чиме је ова земља добила положај званичног италијанског протектората.

3. Краљевина Албанија на челу са краљем Зогуом I 1928-1939. године

Упркос томе што је имао широку власт као председник Албаније, Зогу је одлучио да промени политички систем те земље и прогласи себе за краља. Италија и Велика Британија сложиле су се са овим настојањима, знајући да монархијско уређење постоји у свим балканским државама. Августа 1928. године спроведени су избори за уставотворну скупштину, а 1. септембра исте године новосазвана Уставотворна скупштина "једногласно" је прогласила Албанију за "демократску парламентарну и наследну монархију".²⁶⁸ Ахмед Зогу је постао краљ под именом Зогу I (1928-1939). Створена је нова влада под водством Кочо Кота, једног од вођа политичке конзервативне групације лојалне краљу. Проглашавање монархије подразумевало је извесне реформе, пре свега у области законодавства. Краљ је 3. маја 1930. године потписао и Закон о аграрној реформи.

Зогу се надао да Италија неће дозволити уништење албанске државе чиме би међународна равнотежа на Балкану била доведена у питање. Желећи да очува свој утицај на њега, Италија је заиста подржала Зогуа да се 1928. године прогласи за "краља Албанаца" и тако призна своје иредентистичке амбиције на Косову и Метохији, као и у Грчкој, где је живела и албанска национална мањина. С друге стране, Италија је одржавала контакте и са другим претендентима на престо. Зогу се надао да би у случају угрожавања његовог положаја и италијанске интервенције могао да рачуна на подршку Југославије, а донекле и Енглеске и Француске.

²⁶⁷Македонија во међународните договори (1913-1940), *op. cit*, док. бр. 77.

²⁶⁸Бартел, *op. cit*, 202.

Монархистички устав из 1928. задржао се, уз мале измене све до италијанске окупације Албаније априла 1939. године. Према овом уставу врховна власт у држави била је у рукама краља. Он је представљао државу, одређивао њену спољну и унутарњу политику, закључивао пактове и савезе са другим државама. Влада, као и оружане снаге, била је одговорна директно краљу.²⁶⁹ Створени после Првог светског рата, парламентарни систем и политичке партије укинута су Зогуовим личним режимом. Мада су избори за Народну скупштину редовно одржавани, били су формалне природе. Зогу није створио своју политичку партију на коју би се ослањао, чиме је заслужио да му на западу доделе епитет "источњачког владара".²⁷⁰

Приликом сукоба са Италијом око услова отплате албанских дугова 1931. године, Зогу је побољшао односе са Краљевином Југославијом и послао свог представника (Мехмеда Коницу) на Балканску конференцију. У међувремену је потписан и трговински уговор са Британијом, који је био дуго одлаган.²⁷¹ Када су последице економске кризе погодиле Албанију, Зогу је почео преговоре о потписивању трговинских уговора са Чехословачком, Грчком и Југославијом, али до дефинитивног споразума није дошло. Зогу је променио чланове 206. и 207. албанског устава чиме су затворене приватне школе, а отпустио је и велики број италијанских војних инструктора, на шта је Италија одговорила демонстрацијом ратне флоте, упловивши ненајављено у драчку луку крајем јуна 1934. године, после чега је Зогу показао већу помирљивост. Тешкоће које су проузроковане унутрашњом нестабилношћу земље приморале су Зогуа да током 1936. године потпише низ албанско-италијанских споразума финансијско-економске природе који су довели и до политичких резултата. Тако је спречено зближавање Албаније са потписницама Балканског споразума и још више појачана италијанска контрола над албанском војском.²⁷²

²⁶⁹ Avramovski, Prilog pitanju, op. cit, 130.

²⁷⁰ Аврамовски Живко, Италијанска економска пенетрација у Албанију 1925 до 1939 године, Историја XX века, Зборник радова V, Београд, 1963, 178.

²⁷¹ Ibidem, 172.

²⁷² Avramovski, Prilog pitanju, op. cit, 132-138.

4. Македонци у Албанији и меѓународна заштита мањина

Меѓународни комитет Друштва народа је још током 1920. године заузео став да нови чланови који буду примљени у чланство, а имају мешовито становништво, треба да потпишу мањинске уговоре. Лорд Сесил је у овом смислу говорио пред Скупштином Друштва народа. Албанска влада је овакву одредбу прихватила, изразивши спремност да са својим суседима потпише уговоре о размени становништва. Притом, Грчка је за себе тражила право да се обрати Друштву народа у случају кршења права грчке мањине у Албанији, и поред тога што ова земља није била члан Савета Друштва народа. Грчка је исто тако захтевала да Друштво народа одреди сталног делегата који ће водити рачуна о интересима мањина у Албанији. Албанија је протестовала против оваког захтева, који Друштво народа и онако није прихватило. Албанија је 2. октобра 1921. године пред Саветом Друштво народа објавила Декларацију да прихвата одредбе о заштити мањина, односно одређене одредбе уговора са Пољском у вези са заштитом мањина.²⁷³ Осим тога, у члану 2, став 3. албанске Декларације, одређени су породично право и лични статус муслимана у сагласности са њиховим обичајима. Члан 4. предвиђао је увођење изборног система који ће уважавати права расних, језичких и верских мањина. По члану 5. став 2. албанска влада се обавезала да информисе Друштво народа о правном статусу мањинских цркава, школа и других институција, уважавајући савете Друштва народа по том питању. Члан 3. обавезивао је Албанију да испуни препоруке Савета Друштва народа у вези са добровољном и реципрочном емиграцијом мањина.²⁷⁴

Када је Амбасадорска конференција 1912-1913. донела одлуку о обележавању албанске границе, мањи део етничке територије Македоније ушао је у границе Албаније, а када су током 1923. године Албанија и Грчка потписале уговор о корекцијама границе, четрнаест села у реону Мале

²⁷³Македонија во меѓународните договори (1913-1940), *op. cit.*, док. бр. 38.

²⁷⁴Ортаковски, Меѓународната положба, *op. cit.*, 174-176; Ортаковски, Малцинствата на Балканот, *op. cit.*, 188-193.

Преспне која су била насељена искључиво Македонцима, уступљена су Албанији - Клење, Стеблево, Смолник, Требиште, Пасинки, Борово, Врбница и друга. Део станивништа ових села иселило се у Дебар и Скопље, али су многи остали да живе у њима. Разграничавањем са Краљевином СХС које се протегло све до 1925. године манастир "Светог Наума" и део Охридског језера ушли су у границе Краљевине СХС, док је више од двадесет села у Дебарском крају и из реона Голо Брдо прешло у састав Албаније, по принципу компензација. Будимовски наводи да је 1,77 % етнографске територије Македоније ушло у Албанију и представљало 4,19% албанске територије. То су следеће области: Горија, Доња Преспа, део охридско-струшког предела, Голо Брдо и део Горе (северно од Пишкопеје). Ови су предели били насељени углавном Македонцима православне вере, с изузетком области Горе, где су живели Македонци исламске вероисповести.²⁷⁵ Трњогорски је сматрао да је ово становништво током 1932. износило приближно педесет хиљада, а Борис Петков је у листу "Македонија" исте године писао да у Албанији живи седам ипо хиљада Македонаца хришћана, као и двадесет хиљада Македонаца муслимана чији је матерњи језик македонски. У међуратном периоду, ово становништво је денационализовано и није третирано као македонско.²⁷⁶

Истраживања Јована Хаџи Ташковића не дају довољно података да се утврди која су од дебарских села, после разграничења 1912-1913. године, као и после Првог светског рата имала македонско, православно и исламизирано становништво. Исламизирано македонско становништво аутоматски је третирано као албанско и било укључено у школски систем који се одвијао на албанском језику. Глигор Тодоровски износи интересантан податак да су његова истраживања у Паризу, у Архиву Друштва народа (Комисија за мањине), показала да албанска влада никада није послала у ову комисију

²⁷⁵ Будимовски Драгољуб, Македонците во Албанија, Скопје, 1983, 69-70, 73, 84-85; Поповски Тошо, Македонското национално малцинство, 240-242.

²⁷⁶ Поповски Тошо, Македонското национално малцинство, op. cit, 242-247.

никакве податке о македонском становништву, упркос захтевима Комисије да добија редовне писмене извештаје о броју и правима мањина у Албанији²⁷⁷.

Према статистикама из 1928. године, у Албанији је било близу сто осамдесет пет хиљада лица која су припадала мањинама, односно 22,29% становништва. Македонци нису третирани као посебна мањина. Године 1922. Албанија је обавестила Друштво народа да у јужној Албанији ради тридесет шест грчких школа. Грчка мањина у северном Епиру и друге православне мањине у Албанији послале су више петиција за заштиту. Албански Устав из 1928. године није предвидео посебне одредбе о правима мањинама, а током 1933. године албанска влада је укинула све приватне школе мањина, упркос обавезама Декларације о праву приватног образовања на језицима мањина. Савет Друштва народа је у вези с овим потражио мишљење Сталног суда међународне правде, који је 6. априла 1936. године дао саветодавно мишљење да ова права морају бити уважавана да би се постигла једнакост грађана.²⁷⁸

Оне македонске чете које су раније користиле територију Албаније за упаде у западну Македонију дуго времена нису обновили своје акције, јер је ВМРО у послератном периоду била тек у процесу обнављања. Део албанске лево оријентисане емиграције у Европи, на челу са Фаном Нолијем, од 1925. године сарађивао је са ВМРО (Уједињеном) и са осталим балканским лево оријентасаним организацијама и покретима. Они су своје ставове износили на страницама часописа "Балканска Федерација".

²⁷⁷ Гедоревски-Глигор, Демографските процеси и промени во Македонија од почетокот на Првата балканска војна до осамостојувањето на Македонија, Скопје, 2001, 71-72. Подаци о местима где је распрострањено македонско исламско и православно становништво у Албанији: 69-85, 150-154.

²⁷⁸ Ортаковски, Меѓународната положба, *op. cit.*, 176-178.

5. Закључак

1. Преглед државног развитка Албаније у периоду после Првог светског рата показује да су у овој земљи покушаји увођења демократских институција, парламентаризма и политичких странака били прекинути увођењем личног Зогуовог режима који се на крају претворио у монархо-диктатуру. На међународном плану растрзана између интереса великих сила, Албанија је била више концентрисана на апеле у корист својих сународника у другим државама, него на заштиту мањина у самој Албанији. Мада је за њене захтеве о заштити албанске мањине у Грчкој било важно да омогући иста права Грцима у Албанији, ова политика није имала нарочитог ефекта. С обзиром на то да Краљевина СХС није инсистирала на заштити македонске мањине у Албанији, албанске власти нису водиле рачуна о томе, чак ни у погледу основних права на образовање, као културног права. На овакву политику снажно је утицала чињеница да је добар део македонског становништва у Албанији био муслиманске вероисповести, те је власт настојала да их асимилира. У односу на политичка права мањина да учествују у политичком животу земље, или чак да оснују сопствене партије није могло ни бити говора, с обзиром на то да је у Албанији партијски развитак и парламентаризам, услед Зогуове диктатуре, после кратког узлета, сасвим замро.

2. Албанија није имала такву улогу у односу према македонском питању какву су имале балканске државе у којима се нашао знатно већи део македонске територије од оног који је ушао у границе Албаније. Ипак, она је била веома важна за оружане чете ВМРО-а нарочито од 1920. до 1928. године, када су неки од македонских војвода са четама боравили на њеној територији и сарађивали са одређеним албанским снагама.

ГЛАВА ШЕСТА

Македонија у билатералним односима балканских земаља

1919-1934. године

1. Југословенско - бугарски односи и македонско питање
2. Грчко - бугарски односи и македонско питање
3. Југословенско - грчки односи и македонско питање
4. Југословенско - албански односи и македонско питање

ГЛАВА ШЕСТА

Македонија у билатералним односима балканских земаља 1919- 1934. године

1. Југословенско-бугарски односи и македонско питање

-Македонско питање у југословенско-бугарским односима између 1919. и 1934. године

-Политика реконцилијације Александра Стамболијског

-Југословенско-бугарски односи у време врхунца активности ВМРО 1923-1928. године

-Балканске конференције, југословенско-бугарски односи и македонско питање 1929-1934. године

ГЛАВА ШЕСТА

Македонија у билатералним односима балканских земаља 1919-1934. године

1. Југословенско-бугарски односи и македонско питање

Дуго у оштром сукобу поводом македонског питања, Бугарска и Краљевина СХС одн. Југославија нашле су се после Великог рата у веома специфичним односима. Краљевина СХС била је наследник предратне Србије која се током рата прославила ратујући на страни Антанте. Постала је чланица Мале Антанте и добијала у својој спољној политици подршку свих Савезника, осим Италије. Положај Бугарске, која је 1913. изгубила ратове око Македоније, 1919. године постао је још гори. Она је Нејским уговором као побеђена држава била принуђена да смањи своју армију и да плати велике репарације. О остварењу територијалних амбиција, веома присутних у дотадањој спољној политици Бугарске, сада је било немогуће и помишљати. Упркос томе, основна тачка односа између ове две земље остао је територијални проблем, који су неки бугарски политичари настојали да замене захтевима за спровођењем мањинске заштите становништва у Вардарској Македонији. Инсистирање Краљевине СХС на стриктној примени одредби за разоружање Бугарске и комплетној исплати репарција, зато треба посматрати искључиво као последицу стратегијских настојања да се источни сусед ослаби и тако предухитри могућност ревизије послератних уговора. Много касније, током Другог светског рата, ова се опасност показала реалном.

Македонско питање у југословенско-бугарским односима између 1919. и 1934. године

Степен присутности македонског питања у југословенско-бугарским односима током овог периода може да се подели у следеће фазе: између 1919. и 1923. године, од 1923. до 1934. године и фаза после 1934. године. Између 1919. и 1923. године Стамболијски, који је у Бугарској био на власти, уложио је много напора да се македонско питање маргинализује и да се између две државе успоставе добри односи, па чак и да се македонско питање реши кроз потенцијалну јужнословенску федерацију. После његове смрти 1923, у периоду до 1934. године и државног удара Војне лиге у Бугарској, односи су веома погоршани, а долазило је и до опасних тензија, углавном због тога што су владе у Бугарској толерисале ВМРО. После ликвидације ВМРО-а 1934. године односи су поново постали бољи, мада је дух македонског питања повремено угрожавао солидарност између ове две земље. Као значајан чинилац бугарске спољне политике, цар Борис је, из династичких разлога, у прво време био веома непријатељски настројен, а касније резервисан према било каквој ближој сарадњи са Југославијом.²⁷⁹

На могућност да македонски проблем изазове хлађење, или чак прекид југословенско-бугарских односа, веома је утицала политика коју је водила Италија. Једна од основних карактеристика спољне политике ове земље било је настојање да што више ослаби Краљевину СХС и тиме оствари потпуну контролу над Јадраном. Италија је захваљујући томе настојала да спречи реконцилијацију између ове земље и Бугарске, охрабрујући бугарски ревизионизам и финансирајући ВМРО. Дошавши на власт у Немачкој, нацисти су, исто тако, желели да спрече стварање солидарности између балканских држава, осим уколико се она не развија под немачком контролом, али су се мало интересовали за македонско питање све до 1941. године када је прилична територија југословенског дела Македоније дошла под бугарску окупацију.

²⁷⁹Barker, op. cit, 21-22.

На југословенско-бугарске односе су утицале и друге велике силе; Француска је подржавала Краљевину Југославију, а заједно са Британијом²⁸⁰ повремено покушавала да охрабри њено помирење са Бугарском и да умањи инциденте које су стварале македонске организације. Свака од ових великих сила радила је на Балкану у сагласности са својим интересима. Британска штампа је коментарисала како је послератна суревњивост између “двеју латинских сестара”, Француске и Италије поделила Балкан на две сфере интереса. Док је Италија интензивно подржавала бугарске интересе у Македонији, Француска је подржавала Краљевину СХС, али једино због “високих војних квалитета” ове земље, које би јој могле помоћи у случају “домаћег сукоба у латинској породици”.²⁸¹ Касније, Француска се надала да ће успети да промовише балкански блок против Немачке, у који би ушла и Бугарска. Политика Коминтерне, која је чврсто контролисала комунистичке партије у обе земље, одвијала се у сасвим различитом правцу. За њу је могућност македонске аутономије била веома интересантна, с обзиром на то да је могла имати велики револуционарни потенцијал. Током 1924. године, Коминтерна је покушала да стави под своју контролу и ВМРО.

На бугарску спољњу политику у овом периоду много је утицао ВМРО. Заклети непријатељи Стамболијског, вође ВМРО-а одржавале су званичне односе са каснијим бугарским владама, све до распуштања ВМРО-а 1934. године. Познати Македонски научни институт је управо и формиран 1923. године, а његови први људи, попут Ивана Георгова и Љубомира Милетича, имали су много утицаја на јавно мњење у Бугарској и на бугарску дипломатију.²⁸²

Баркер наводи да је положај Вардарске Македоније барем до 1929. године, подстицао бугарски ревизионизам, као и агресивну политику ВМРО-а. Власти Краљевине СХС су име Македонија елиминисале, користећи назив

²⁸⁰ Livanios Dimitris, *A Loveless Entanglement, Britain and Bulgar-Yugoslav Relations 1924-1943*, Balkan Studies, Thessaloniki, 1998, 123-146.

²⁸¹ Miller W, “Greece and Her Neighbours”, у “*Foreign Affairs – An American Quarterly Review*”, април, 1931, 487-495; Melville C. F, “Italy, France and South-Eastern Europe”, у “*The Fortnightly Review*”, мај, 1928, 646-655.

²⁸² Българската дипломатия, *op. cit.*, 352.

Јужна Србија или, касније, Вардарска Бановина. Неки од оних који су раније били бугаризовани, а сада и сви остали Македонци, названи су Србима. Црквену власт имала је Српска патријаршија, а језик који је употребљаван у администрацији и школама био је српски. Некадашње земље турских земљопоседника, као и неразвијена подручја, населили су колонисти, што је изазвало гнев староседелаца. Влада је из Београда настојала да у овај регион, где је служба била непопуларна и плате слабе, шаље своје најмање стручне администраторе. Осим у Скопље, влада је слабо инвестирала у Македонију. Тек после 1929. године, краљ Александар почео је да предузима искрене кораке у правцу спровођења реформи у Македонији, да шаље у Македонију боље администраторе и да запошљава локалне службенике и наставнике.²⁸³

Политика реконцилијације Александра Стамболијског

Краљевина СХС је мировним уговорима била обавезана да поштује права мањина, али пошто Македонци нису третирано као мањина, бројни апели Друштву народа које су слали македонски представници нису уродили плодом. Један аспект овог проблема била је и чињеница да су ове апеле слале и организације и личности које су се само претстављали као представници Македоније, а често су били настањени у Софији. Чести гранични упади македонских комита изазивали су власт Краљевине СХС да предузима мере против локалног становништва, појачавши његов отпор, али се током времена становништво уморило од ВМРО-а и почело је прихватати покушаје власти да заштити села од комитских напада. У Краљевини СХС, македонско становништво није имало права да формира македонску политичку организацију. На изборима 1920. године, када су комунисти имали успеха свуда у Југославији, у Македонији је изабрано петнаест комунистичких посланика, што је био пре израз политичког радикализма него неке озбиљније комунистичке оријентације. Када је Комунистичка партија

²⁸³ Barker, op. cit, 22-23.

укинута, ово становништво је гласало за српске партије, а после 1929. године, - за владину званичну листу.

После Нејског уговора, било је јасно да Бугарска као мала, а сада и поражена земља, мора да прилагођава своју спољну политику новој реалности међународних односа. Она је усмерена ка ревизији Нејског уговора мирним путем. Стамболијски је управо био адвокат овакве политике. Он се бавио покушајима да смањи репарације, војна ограничења и да осигура територијални или економски излаз Бугарске на Егејско море. Дошао је на власт са репутацијом адвоката јужнословенске уније - интегралне, демократске и пацифистичке Југославије од планине Триглав до Црног мора. Сматра се да је имао симпатије према македонским федералистима и према идеји о аутономној Македонији.²⁸⁴ Наводи се чак његова изјава да је потпуно спреман да се одрекне “бугарске Македоније” у корист “аутономне Македоније”.²⁸⁵ Дошавши на власт, Стамболијски је наишао на мржњу вођа ВМРО-а. Током 1919. године чак је ухапсио Александрова и Протогерову, који су ускоро успели да побегну. Већ наредне године Александров је организовао комитске упаде у Краљевину СХС, а у мањем обиму и у Грчку. Презаузет аграрним реформама, Стамболијски је пропустио да овакве упаде спречи. Аутори дела “Българската дипломация от древността до наши дни” наводе да је политика зближавања са Краљевином СХС, а донекле и са Грчком, спречила Стамболијског да ради на мирној ревизији уговорних клаузула о Егејској и Вардарској Македонији. Ипак, остаје питање да ли би уопште било могуће да се икако ревидирају територијалне одредбе Нејског уговора, с обзиром на то да је status quo послератних граница био основна преокупација савезника и основни циљ деловања Друштва народа.²⁸⁶

Стамболијски је своју политику аргументовао тврђењем да је Бугарска прекинула са агресивним плановима Фердинанда, тражећи подршку савезника, пријатељске односе са суседима и ревизију Нејског уговора.²⁸⁷ Он

²⁸⁴Цанков Александар, Блгария в бурно време - Спомени, София, s.a., 135-156.

²⁸⁵Barker, op. cit, 24.

²⁸⁶Todorović Desanka, Jugoslavija i balkanske drzave 1918-1923, Beograd, 111-120.

²⁸⁷Българската дипломация, op. cit, 348,351, 353.

је настојао да побољша положај Бугарске у три најспорније тачке бугарских граница. При томе се обратио Италији за помоћ, да би добио уступке у јужној Добруци, а надао се француској помоћи у односу на Тракију. Он се обратио Великој Британији, желећи да посредовањем Лондона побољша односе са Краљевином СХС, али његова настојања да буде примљен у Београду нису уродила плодом. Упркос томе што му је Италија предложила да уместо побољшања односа са Краљевином СХС ради на зближавању са Румунијом, француски дипломата у Софији, Виктор Берар је подржао југословенско-бугарско зближавање, којим би бугарски захтеви у Тракији добили појачање. Он је додао да добри односи са овом земљом имају за Бугарску "већи државни и привредни значај". Насупрот томе, други француски дипломата, Рене Пинон је упозорио да до успешног зближавања између Краљевине СХС и Бугарске може да дође само на бази "аутономне Македоније".²⁸⁸

У међувремену, влада у Београду није се радовала оваквим покушајима помирења. Када је Француска, са намером да што више онеспособи немачки ревизионизам, током пролећа 1921. године окупира Диселдорф, Дујсбург и Рурорт, Краљевина СХС је објавила да ће следити исту политику, те да ће окупирати Сливницу, Перник и Софију, уколико Бугарска не буде поштовала одредбу Нејског уговора о реорганизацији армије. Тада су савезничке снаге употребиле сва средства да овакав развој догађаја спрече. Мада је бугарски министар спољних послова Димитров ускоро издејствовао посету Пашићу, већ 18 јуна 1921. године склопљен је савез Мала Антанта. Бугарска је била веома незадовољна његовим формирањем, свесна да је осим заштите од мађарског, овај савез делимично замишљен и као заштита од бугарског ревизионизма. У лето 1921. године Димитров је упозорио савезнике да ће смањивање бугарске армије довести до охрабривања комунистичких акција у Бугарској, чиме ће можда бити изазвана интервенција суседа.²⁸⁹ Постајао је и страх од ширења комунистичког утицаја међу македонским организацијама,

²⁸⁸Ibidem, 359- 360.

²⁸⁹Ibid, 361-363.

утолико пре што су у њиховом чланству биле веома заступљене избеглице из Македоније. Њихово је економско стање било изузетно лоше и зато су они могли бити подложни свакој врсти политичког радикализма.

За време конференције у Ђенови, Стамболијски је отворио питање поштовања права “бугарске мањине” и примене послератних уговора о мањинама, о чему је и разговарао са италијанским премијером Фактом. Конкретних резултата није било, али ово је први пут да је Бугарска поставила своје захтеве на великом међународном форуму. Ускоро је, за време Лозанске конференције, чија је потписница између осталог била и Краљевина СХС, Бугарска поново поставила питање мањина. У то време у Лозани се налазио и члан ЦК ВМРО Александар Протогеров.

Када су комитски упади преко граница Краљевине СХС, али и Грчке и Румуније достигли врхунац јуна 1922. године, југословенска влада информисала је бугарског представника у Београду да упади комита више неће бити толерисани и да влада неће да одговара за тешке последице које могу бити изазване. Савезничке владе и Друштво народа упозорени су на овај проблем, а ускоро је, 14. јуна 1922. године уручена колективна нота Краљевине СХС, Румуније и Грчке бугарском представнику у Букурешту. У њој је стајала оптужба да бугарска влада охрабрује активност комита. Влада Стамболијског је писмом одговорила Генералном секретару Друштва народа, скренувши пажњу да ове оптужбе “могу да утичу на односе између Бугарске и њених суседа”. Он је предложио да истрагу спроведе Међународна комисија. Бугарска нота је садржала обавештење да је Бугарска учинила све што је могла да би спречила овакве упаде, али да 10 716 војника које према одредбама Нејског уговора има права да држи нису довољне да би се влада носила са оваквом врстом проблема. Стамболијски је нагласио да никада није охрабривао овакве упаде и да напротив, његова влада настоји да појача граничну контролу на југозападној граници.²⁹⁰ Друштво народа настојало је да овај спор колико је могуће пре затвори, а међународна истражна комисија није одаслата у Македонију. Суседне државе исто тако нису желеле да на

²⁹⁰Bell John D, Peasants in Power, New Jersey, s.a, 184-207.

овом питању даље инсистирају, можда свесне да је влада Стамболијског ипак погоднија за њихове интересе него било која друга која би дошла на власт у Бугарској.²⁹¹

Никола Пашић је дуго времена одбијао посету Стамболијског Београду, верујући да бугарска влада подржава ВМРО и да учествује у слању чета у Вардарску Македонију. После преговора које је водио бугарски дипломата у Београду, до посете је ипак дошло. На путу за Лозану, 9 и 10. новембра 1922. године Стамболијски је посетио Београд.²⁹² На пријему код премијера Пашића, министра спољних послова Нинчића и краља Александра, он је изјавио да Бугарска нема претензија према Македонији, додајући у шали предлог да Краљевина СХС заједно са територијама Македоније “поведе” и Македонце из Бугарске “да их васпитају и да од њих направе људе”. Он је поставио захтев да Краљевина СХС омогући македонским избеглицама које се налазе у Бугарској да се врате у своје домове. Предлажио је састављање мешовите југословенско-бугарске комисије која би радила на ефикасној заједничкој борби против комитских чета. Захваљујући овом ентузијазму Стамболијског, Пашић и Нинчић су обећали своју подршку бугарским захтевима за излазак на Егејско море за време предстојеће конференције у Лозани. Упркос овом разочарењу, Стамболијски је наставио да ради на успостављању добрих односа са Београдом. Мешовита комисија двеју држава заиста је формирана. У њој су учествовали пуковници Нојков, Давидов и Петров (с бугарске стране), као и пуковници Илић, Ристић, те Лазих, Прелић и Милчић (с југословенске стране).²⁹³

Када је Комисија започела са радом у Нишу, 1. марта 1923. године, делегати су једнодушно констатовали да безбедност граница није задовољавајућа. Став југословенских делегата био је да бугарска влада свесно води политику која омогућава ВМРО-у (Аутономистичкој) да контролише реоне Горне Цумаје, Петрича и Ђустендила и да изводи четничке акције.²⁹⁴

²⁹¹ Barker, op. cit, 24-25.

²⁹² Политика, 10.11.1922.

²⁹³ Българската дипломация, op. cit, 369.

²⁹⁴ Архив Југославије 138/4/11, Седница од 2.03.1923.

Бугарски делегати су, напротив, оптуживали Краљевину СХС да својом политиком у Вардарској Македонији ствара услове да месно становништво подржава четништво. Комисија је одлучила да предложи обема владама да заједнички раде на овом проблему. Југословенска делегација се залагала за узајамну екстрадицију криваца за нарушавање границе и позивање на одговорност свих лица која учествују или указују помоћ ВМРО-у. Пошто је бугарска делегација одбила овај предлог, тврдећи да је он изван надлежности Комисије, обе стране су се сложили да предложе сазивање нове комисије која би се овим питањима бавила. Нова Комисија је започела заједнички рад на ликвидацији двовласних имања која су се простирала са обе стране границе. Њен рад прекинут је 17. марта 1923. године, а уговори које је она закључила добили су име Нишка конвенција.²⁹⁵ Она је предвиђала да обе земље треба да предузму заједничке мере да убудуће спрече упаде на туђу територију ефикасном граничном контролом. На сто метара са сваке стране границе терен би био очишћен, сви осумњичени симпатизери комита били би уклоњени са граничних подручја, а земљорадници са обе стране границе би имали посебна овлашћења за прелаз границе. После потписивања ове Конвенције, Стамболијски је чак почео хапшења у областима Петрича и Ђустендила, главним упориштима ВМРО-а. Уговор који је предвиђао да крајем марта с радом започне још једна комисија није реализован, пошто је бугарска влада у то време била окупирана решавањем репарационих питања.

ВМРО је реаговала веома оштро на потписивање Нишке конвенције из марта 1923. године, покренувши бурне протестне акције.²⁹⁶ Вође ВМРО-а су направиле савез са Војном лигом (коју је водио пуковник Велков) и са бившим социјалистом Цанковим, организујући државни удар јуна 1923. године. Стамболијски је убијен, а многи чланови Земљорадничке партије побегли су у Београд. У влади Цанкова, који је постао премијер, министар рата био је Волков - отворени савезник ВМРО-а. Тада је постало јасно да је

²⁹⁵ Георгиев Величко, Протоколите от заседаниата на смесната Българско-србо-хрватско-словенска комисија в Ниш 1-17.03.1923, Протокол бр. 7, Часопис Известиа од државните архиви, Софија, 1994, 291.

²⁹⁶ ЦДА, Софија, 396/2/2/ Извештај на Централниот комитет на ВМРО бр. 6, 20.04.1923.

прва фаза југословенско-бугарских односа завршена. Упркос покушајима, до помирења није дошло, а један од разлога за трагични крај Стамболијског и његовог режима била је и радикална политика коју је водио према македонским организацијама. Балкански међународни односи још увек нису били довољно сазрели да би таква врста политике могла да изазове нешто више од привременог резултата.

Југословенско-бугарски односи у време врхунца активности ВМРО 1923-1928. године

Од свих суседа Бугарске, најоштрије је на деветојунски преврат реаговала Краљевина СХС, свесна да ће оваква промена у Бугарској уништити све плодове који су постигнути Нишким споразумом из марта 1923. године. Дознавши за државни удар, влада Краљевине СХС је упутила на бугарске границе војску, али интервенција Британије, Француске и Италије изазвала је њено брзо повлачење. На тај начин је прва криза у односима између ове две земље завршена. У Бугарској, Влада Цанкова је одмах ослободила активисте ВМРО-а који су се у време Стамболијског налазили у затвору. Већ августа и септембра, када је сукоб Краљевине СХС и Италије око Ријеке добијао озбиљне размере, ВМРО је била спремна да своје активности појача. У Београд су чак доспели гласови да ће Италија подржати македонске организације у Пиринској Македонији које се припремају да дигну велики устанак у Вардарској Македонији.²⁹⁷ Оваква опасност изазвала је још једну кризу у односима између Краљевине СХС и Бугарске, после чега је војска поново послата на границу са Бугарском. Лондон, Париз и Рим поново су кризу отклонили, упозоравајући на уздржаност. Захваљујући томе, Софија и Београд су размениле изјаве о добрим намерама, а Цанков је обећао да ће поштовати Нишку конвенцију. Криза је завршена сазивањем мешовите

²⁹⁷ЦДА Софија, 176к/21/2316.

бугарско-југословенске комисије која је имала за циљ да уреди нерешена питања произашла из Нишке конвенције.²⁹⁸

За Цанкова, који је постао нови премијер Бугарске, било је веома важно да земљу изведе из међународне изолације и да побољша односе са Краљевином СХС²⁹⁹ која је била свесна до ког степена је пад Стамболијског био условљен македонским питањем. Октобра 1923. године мешовита бугарско-југословенска Комисија састала се у Софији, а новембра је потписан споразум о екстрадицији, медицинској помоћи и компензацији за реквизицију коју су спровеле бугарске окупационе власти у Македонији током рата.³⁰⁰ Бугарски парламент је ратификовао споразум јануара 1924. године, али су се упркос томе упади комита продужили. У вези са даљим деловањем ВМРО-а, најспорнијим питањем у односима између две земље, сагласности ни тада није било. Цанкова влада била је спремна да прихвати све одредбе Нишког уговора, осим политичких, одбијајући да одустане од претензија према Вардарској Македонији. Када је новембра 1923. године војни аташе Краљевине СХС у Софији био нападнут, влада у Београду затражила је и званично извињење, а бугарска војска је том приликом обавезана да ода почаст застави Краљевине СХС. Већ децембра 1923. године, обраћајући се Парламенту, Цанков је поставио питање давања грађанских права бугарском становништву у Вардарској Македонији. Одмах после тога, министар спољних послова Краљевине СХС, Нинчић оптужио је у Скупштини бугарску владу да жели да изазове ревизију Нејског уговора.

Влада Цанкова је заиста одржавала односе са ВМРО и са ВДРО (добруцанска револуционарна организација). Тек када је 27. јануара 1924. године Краљевина СХС успела да са Италијом склопи уговор око Ријеке, Београд је коначно имао разрешене руке у односима са Бугарском. Чешки министар спољних послова Бенеш добио је од британског премијера Мекдоналда потврду да ће Британија дати подршку Цанкову. Дознавши то,

²⁹⁸Българската дипломация, *op. cit.*, 372.

²⁹⁹ИЦА Софија 176к/5/25 Телеграма от Легациата в Берн до Министерството на външните работи, 23.04.1924, потпис Миков.

³⁰⁰Политика, 24.10.1923.

Пашић је одлучио да малтене уништи бугарску државу, да окупира Драгоман, Ђустендил, Горњу Цумају и Петрич, да овлада западном Бугарском и стави остатак земље под своју контролу. Током јануара и фебруара 1924. године влада Краљевине СХС је циркуларном нотом обавестила европске престонице да ВМРО помоћу бугарских власти припрема устанак у Јужној Србији, упозоривши да има намеру да чете ВМРО-а војском спроведе преко бугарске границе.³⁰¹ После ове дипломатске офанзиве, Поенкаре, председник француске владе, упозорио је бугарског дипломату у Паризу, Богдана Морфова, да у случају ако Краљевина СХС заиста нападне Бугарску, неће бити никога да је заустави. Због тога су британска, француска и италијанска влада посаветовале Бугарску да одустане од македонског desideratum-а и сасвим уништи ВМРО. Покушавајући да избегне ову, трећу кризу у односима са Краљевином СХС, Бугарска је ухапсила триста активиста македонских организација. Цанков је већ 3. марта нотом обавестио о овоме владу Краљевине СХС, али није постигао жељени ефекат. Дипломата Краљевине СХС у Софији, Ракић, сматрао је да су ухапшене само другостепенe личности из структуре ВМРО-а. Министар спољних послова Нинчић, као и дипломате - Спалајковић у Паризу и Чолак-Антић у Букурешту, заузели су идентичан став. Цанков је на тај начин био принуђен да Нишки уговор респектује, али упркос томе што је оваква политика изазвала лоше односе са Тодором Александровим и са ВМРО, односи са Краљевином СХС нису побољшани.³⁰²

Током 1924. године Коминтерна је донела одлуку да појача своје присуство на Балкану, са намером да овај регион укључи у свој рад на "светској револуцији". Незадовољне политичке групе свих врста, а нарочито оне које су репрезентовале незадовољне услед нерешених мањинских питања, била су веома подложне оваквом утицају. Претставници Коминтерне су лако отпочели сарадњу са ВМРО-ом. Дознавши о могућности да ствари почну да се одвијају револуционарним током, влада Цанкова је похитала да одмах упозори светску јавност да се у Бугарској спрема бољшевичка револуција. И

³⁰¹ЦДА Софија, 369/1/758.

³⁰²PRO FO 371 10797 Annual Report on SCS Kingdom 12.05.1925, Young to Chamberlein.

сама забринута због могућности ширења совјетског утицаја, Краљевина СХС је овакво упозорење Цанкова тумачила једино као покушај да постигне смекшавање војних клаузула Нејског уговора. Упркос томе што су велике силе, којима се прикључила и Грчка, ускоро одлучиле да признају СССР, Цанков је одлучио да следи политику Краљевине СХС где је Пашић, који се управо био вратио на власт, прокламовао беспопштедну борбу против комунизма. Мада је оваквом политиком постигао споразум са Румунијом, Цанков није успео да побољша односе са Краљевином СХС, где су сматрали да бугарске територијалне претензије и деловање ВМРО-а представљају пречу и већу опасност од самог комунизма.³⁰³

У време владе Цанкова, већ током 1924, јавио се још један проблем који је утицао на профиле балканске политике. На потписивање протокола о заштити мањина у Бугарској и Грчкој под покровитељством Друштва народа, Краљевина СХС је одлучила да одговори отказујући се од грчко-српског уговора из 1913. године. Утичући на Грчку да опозове изјаву да у Егејској Македонији живи бугарска мањина, и да изјави да се ради о српском становништву, Краљевина СХС је још више погоршала могућност помирења са Бугарском.

Средином двадесетих година, македонско питање је утицало негативно и на идеју о склапању тзв. балканског Локарна. Када је грчки министар спољних послова Рентис предложио потписивање балканског пакта о арбитражи, Краљевина СХС се упротивила предлогу да се у овај пакт укључи Бугарска. Чемберленова идеја да се склопи балкански Локарнски пакт наишла је на подршку Мусолинија. У време Петричког инцидента из 1925. године који је био на ивици да прерасте у грчко-бугарски рат, Чемберлен је покушао да убеди Нинчића да “балкански Локарно” ипак може да обезбеди одржавање територијалног *statusa quo* на Балкану. Нинчић је поставио услов да ће такав пакт потписати само уколико буду превазиђени сукоби са Бугарском око упада комитских чета и уколико се Грчка сагласи да Краљевина СХС добије одређене уступке по питању железничке линије

³⁰³ Бугарската дипломатија, *op. cit.*, 377, 379.

Бевђелија-Солун. Када је исто питање постављено Бугарској, њен је одговор био негативан: Бугарска је разоружана од стране Друштва народа и она мора да штити своје националне интересе.³⁰⁴

Током 1926. године, када је влада Цанкова почела разговоре о ближим односима са Краљевином СХС, Цанков је поражен у парламенту. Његов наследник, Андреј Љапчев био је Македонац, а ВМРО је уживала потпуну подршку Волкова, министра рата.³⁰⁵ Током 1926. године, идеја о балканском Локарну је обновљена, али, упркос напорима Британије и Грчке, до успеха није дошло. Балканске земље имале су превише нерешених међусобних питања. Исте године је отворена и идеја о зајму за избеглице у Бугарској. Мада је у почетку била против овог предлога, Краљевина СХС, заједно са Грчком и Румунијом, изјавила је септембра 1926. године да се неће противити томе да Бугарска добије зајам уколико он буде потрошен на побољшање живота избеглица, а не на наоружавање чета ВМРО-а. Велике силе су онда одлучиле да подрже захтев суседа Бугарске да избеглице не буду насељаване на територијама које се налазе на мање од педесет километара од граница Краљевине СХС, Румуније и Грчке.

Аутори књиге “Българската дипломация” наводе да је Љапчев (министар-председник 1926-1931), заједно са царом Борисом, био творац целовите концепције и програма о мирној ревизији послератних уговора и уједињењу државе. Овај програм, кажу исти аутори, садржао је минимални део, тј. Бугарску унутар граница, уз укључивање једино Јужне Добруце и излаза на Егејско море, али и максималистички програм територијалног уједињавања Бугарске када спољно-политички услови на Балкану то допусте. Упркос својој изјави да “док има Бугарске биће и наде за поробљене Бугаре”, у спољној политици Љапчев је поступао опрезно, настојећи да не фаворизује односе са једним суседом више него са другима.³⁰⁶

³⁰⁴Ibidem, 383, 385-386.

³⁰⁵Божинов Воин, Земното клбо не престава да се врти ако ние и да спим, Софиа, 2005, 189-203.

³⁰⁶Ibidem, 348, 353.

Јуна 1927. године Друштво народа одбило је периодичне апеле македонских организација против југословенске владавине. Почетком 1928. године извештено је да је британско дипломатско претставништво у Софији поднело бугарској влади листу чланова ВМРО-а за које се сумњало да намеравају да пређу границу Краљевине СХС и да изврше напад. Јула 1928. године догодила су се два крупна атентата вођа ВМРО-а Александар Протогеров убијен је по наређењу свог ривала Ивана Михајлова,³⁰⁷ а, атентатор из редова ВМРО-а покушао је да убије шефа београдске полиције Жику Лазића. Британија и Француска су послале заједнички демарш Љапчеву против ВМРО-а. Италијански претставник у Софији је одбио да се придружи демаршу, изјавивши да његова земља не жели да се меша у унутрашње ствари Бугарске, а у ствари прећутно подржавајући Краљевину СХС. Овакве реакције изазвале су кризу бугарског кабинета, а министар спољних послова Атанас Буров запретио је својом оставком уколико Волков, министар рата, не буде уклоњен са положаја. Ипак, цар Борис је подржао Волкова, па је и у следећој влади коју је формирао Љапчев, он поново био министар рата.³⁰⁸

ВМРО је већ био знатно ослабљен унутрашњим размирицама, али је продужио са политиком атентата.³⁰⁹ Већ 6. новембра 1927. године његови активисти су у Штипу убили начелника гарнизона генерала Ковчевића.³¹⁰ Београд је одлучио да због тога затвори границе херметички, бодљикавом жицом и баријерама, те да у пограничним регионима уведе строгу контролу. Границе ће поново бити отворене тек 7. фебруара 1929. године.

³⁰⁷ ЦДА Софија 396к/2/14.

³⁰⁸ Barker, *op. cit.*, 26.

³⁰⁹ Crampton R. J., *A Concise History of Bulgaria*, Cambridge, s.a, 157-160.

³¹⁰ 36 години ВМРО, Спомени на Кирил Прличев, редактор Кирил Прличев, Софија, 1999, 534-535; Ancel Jacque, *Les Balkans face a l' Italie*, Paris, 1928.

Балканске конференције, југословенско-бугарски односи и македонско питање 1929-1934. године

У ово време краљ Александар је желео да појача своју позицију после распуштања Парламента, побољшавањем међународних односа са суседима. Био је спреман да почне преговоре са Бугарском о уређивању међусебних отворених питања. Пиротска конференција, која је отворена 25. фебруара 1929. године одвијала се на експертском нивоу, а њен циљ био је да, осим уређивања питања двовласних имања са обе стране границе, постигне и договор о режиму преласка југословенско-бугарске границе, као и да уговори стварање мешовите југословенско-бугарске комисије која би решавала питања честих граничних инцидената.³¹¹

Бугарски делегати су предложили утврђивање Правилника о регулисању сигурности на бугарско-југословенској граници. Насупрот томе, југословенски предлог је садржао детаље о стварању неутралне зоне од двадесет километара (по десет са сваке стране грнице) из које би била одстрањена сва лица која не претстављају државне органе за чување границе, нити су део месног, локалног становништва. На тај начин би из пограничних региона били избачени и сви македонски револуционари. Бугарска делегација овај предлог није прихватила. Када су, после консултација са својом владом, чланови делегације Југославије допустили смањење зоне на десет километара, предлог је поново одбачен.³¹² Бугарска страна је сматрала да је зона од петсто метара сасвим довољна. Уговор је постигнут по питању стварања мешовите југословенско-бугарске комисије задужене за испитивање граничних инцидената. Конференција је постигла и делимичан договор о ликвидацији имања која су лежала са обе стране границе, као и о још неким питањима.

Између 19 и 24. априла 1929. године, националистичке хрватске вође Павелић и Перчец, учинили су демонстративну посету Софији, као гости

³¹¹ Политика, 26.02.1929.

³¹² Българската дипломация, op. cit, 392-393.

Националног комитета македонских избеглица. Дочекани су са ентузијазмом, као непријатељи Краљевине Југославије, а примила их је чак и влада. Ова је посета изазвала велику узнемиреност у Југославији, а влада је послала протестну ноту Софији, одлажући ратификацију Пиротског уговора. Бугарско-италијански преговори о војној сарадњи утицали су на погоршање односа. Бугарска је поново пред Друштвом народа поставила мањинско питање. Она је позвала Француску и Британију да пошаљу анкетну комисију да реши спорна питања између Југославије и Бугарске. Влада у Београду није одобравала овакву политику. Када су јуна 1929. године Лабуристи дошли на власт у Британији, ова земља се активно укључила у решавање спора. Артур Хедерсен, британски министар спољних послова, у почетку уживајући подршку Француске, довео је до преломне тачке у спору. После дугог захлађења у међусобним односима Бугарске и Југославије, министар спољних послова Југославије Нешић дошао је у посету Софији и 28. јуна 1929. године предао ноту своје владе о наставку преговора. Југословенски услов био је прихватање предлога за формирањем неутралне зоне на граници. С обзиром на то да су Француска и Британија одлучиле да овај предлог подрже, Љапчев је пристао на преговоре, бојећи се да не западне у изолацију. Уговорено је да одлуке донете на првој Пиротској конференцији ступе на снагу.

Сусрети делегација су 23. септембра продужени у Пироту. Израђени су Правилник о граничној служби и Правилник о полицијским мерама и начинима прелаза границе.³¹³ На снази је остао и уговор прве Пиротске конференције о стварању мешовите бугарско-југословенске комисије за уређивање граничних инцидената. Ова комисија се састала 15. новембра 1929. године. Већ 14. фебруара 1930. године потписани су Конвенција о ликвидирању двовласничких имања и Споразум о одржавању доброг реда и безбедности граница. Овим споразумом је уговорено да Мешовита комисија делује у неутралној зони од десет километара са обе стране границе. Уговорено је да у року од две године мешовита комисија трајно реши питање двовласничких имања.

³¹³Македонија во меѓународните договори (1913-1940), op. cit, док. бр. 94, 95.

Краљевина Југославија је тада извојевала победу у уређивању ових важних безбедносних питања.³¹⁴ Упркос тврђењу које је присутно у бугарској историографији да је Љапчев желео да овим уговором у ствари обезбеди примену мањинских права “над бугарским становништвом које се налази под српском влашћу”, чини се да је овај план, назван “Хендерсон” имао за циљ једино да утврди послератни *status quo* на Балкану, какав су желеле Француска и Британија.³¹⁵ ВМРО је на овај уговор одговорила нападом на воз “Оријент Експрес” између Цариброда и бугарске границе 23. новембра, што је поново изазвало протест Београда. Мада скоро сасвим утонула у међусобна разрачунавања, уместо у дотадашњи тероризам,³¹⁶ ВМРО је ипак постигла да односи између Југославије и Бугарске остану хладни све до 1933. године.

Године 1933. идеја балканског Локарна, лансирана током двадесетих, била је поново актуелна. Одлука цара Бориса да узме у своје руке спољну политику Бугарске била је мотивисана управо неопходношћу да се побољшају односи са Југославијом. У програму о уређивању међусобних питања Цар је предложио уговор о уступању неких територија Бугарској, као и о отварању бугарских школа и цркава у Македонији. Разговор о територијама био је покренут током 1930. године, али су преговори били прекинути. Тада су краљ Александар и министар спољних послова Маринковић били спремни да Бугарској уступе Цариброд и Босилеград који су Краљевини СХС припојени 1919. године, тражећи у замену потпуну ликвидацију ВМРО-а. У време владавине Љапчева такав уговор било је тешко и замислити, док се сада сам цар Борис надао продужетку преговора. Француска и Британија су изјавиле да подржавају зближење Југославије и Бугарске, надајући се да ће тиме подржати и Цареву идеју да не дозволи да се Бугарска приклони ревизионистичком блоку држава у Европи.

Сусрет двојице владара одиграо се 1933. године, после двадесет година одсуства контакта на највишем нивоу између две земље. Док је цар Борис

³¹⁴ Архив Југославије 38/41/95, Часопис “L’Independent”, 10.02.1930: “L’Accord Serbo-Bulgare”.

³¹⁵ Българската дипломатия, *op. cit.*, 394.

³¹⁶ ЦДА София 176к/5/1334, От Българската Легация в Лондон до Министерот за вншните работи, А. Буров, 1.03.1930, потпис нечитак.

пролазио кроз београдску железничку станицу, краљ Александар је изашао да га поздрави. Ово је био њихов први сусрет после Првог светског рата. Овај само протоколарно срдчан и “спотан” сусрет праћен је међусебним уверавањима да је неопходно узајамно поштовање међудржавних уговора. Краљ Александар је ипак изјавио да је упркос речима међусобног разумевања, свестан да су “Македонски комитет, влада и цар” солидарни. Амерички дипломата, Чарлс Вилсон, забележио је да су, упркос овом сусрету, изгледи за зближење мало вероватни, пошто је цар Борис “не само политички, него и лично прожет антипатијама према краљу Александру.”³¹⁷

У свом разговору са Нажиаром, француским дипломатом у Београду, бугарски дипломата Косеиванов је изјавио да влада Мушанова није потписала Лондонске конвенције о нападању управо због тога што није спремна да се потпуно обрачуна са македонском организацијом. Косеиванов је такође рекао да би настојање бугарске владе да реализује своје претензије према територијама, бугарским школама и црквама у Македонији, била велика грешка. Бугарско-југословенско зближавање било је за Бугарску једини могући пут да предухитри међународну изолацију на Балкану.

Почетком октобра 1933. године, краљ Александар је посетио цара Бориса у Софији и у Еуксинограду.³¹⁸ Приликом сусрета, Цар је одмах изразио свој немир због недавног комитског напада који се одиграо у Бевђелији 26. септембра, на шта је краљ Александар изјавио да је искрен и трајан савез између две државе могућ само уколико ВМРО буде уништена. На тврђење цара Бориса да се он сам не налази ни у каквој вези са ВМРО, краљ Александар је узвратио да “у то могу да поверују у Паризу и Лондону, али да између двојице балканских владара не може бити сумње у погледу комита”. Захтев цара Бориса да Југославија Бугарској уступи Цариброд и Пирот, и да допусти отварање бугарских школа и цркава у Македонији, краљ Александар је одбио. Краљ је такође сматрао да би територијални захтеви изазвали велику подозривост осталих суседа Бугарске. Краљ је такође

³¹⁷Българската дипломация, op. cit, 403-404.

³¹⁸Политика, 3.10.1933.

сматрао да би отварање школа довело до тајне борбе Бугара и Срба у Македонији и повећало њихову међусебну мржњу. Био је спреман да реши административна питања између две земље, али је нагласио да је за то неопходно ликвидирање македонских организација. Краљ Александар је напустио Еусиноград у уверењу да Бугарска није спремна да се одрекне територијалних претензија, макар и по цену да остане изолована на Балкану.

Од 10. до 13. децембра 1933. године цар Борис и премијер Никола Мушанов, за кога је незванично важило да води политику толеранције према ВМРО-у, посетили су Београд.³¹⁹ Цар Борис је том приликом изјавио да је "целокупан бугарски народ за споразумевање са Југославијом". Он је чак изјавио спремност да ризикује и своју главу да би ликвидирао македонски комитет. Овим изјавама је тајни део преговора завршен, а да питање бугарског језика у "западним покрајинама" није било покренуто. Југословенска страна је била задовољна преговорима о ликвидирању македонских организација, а Бугарима су ови преговори омогућили да бар за извесно време одложе потписивање Балканског пакта. Мушанов се надао да је добио на времену да спречи уједињавање балканских земаља против Бугарске.

Схвативши динамику југословенско-бугарских преговора, остали балкански државници су похитали да продуже преговоре за Балкански пакт. Бугарска влада, која се још увек надала да ће моћи да добије у времену, предложила је да се у Балкански пакт уведе одредба да свака жалба Бугарске о извршеном кршењу права бугарске мањине у суседним државама покрене аутоматску анкету Друштва народа. Чак и онда када је објављено потписивање самог пакта, краљ Александар је примио у аудијенцију једног бугарског дипломату и уверавао га да Балкански пакт неће утицати на добре односе између две земље, а да он лично жели да се поново сретне са царем Борисом.

Балкански пакт између Југославије, Грчке, Турске и Румуније, закључен фебруара 1934. године оставио је Бугарску сасвим изоловану на

³¹⁹ Политика, 14.12.933.

балканској политичкој сцени.³²⁰ Ова земља је наставила да се држи својих захтева за Македонијом. На овакву бугарску спољну политику утицала је и општа политичка атмосфера у Европи.³²¹ Упркос томе што је Италија била фокусирана на Абисинију, и имала мање могућности да обраћа пажњу на Југославију, за Немачку је било веома важно да се избегне солидарност између балканских земаља које би могле да се окрену против саме Немачке. Могућност новог рата за Бугарску је значила да не треба да се олако одрекне амбиција у Македонији и на Егејском мору. Због тога је, упркос пријатељском односу према Југославији, била незаинтересована да уђе у Балкански пакт. Чак и после потписивања Балканског пакта, у току дискусије која је уследила после предавања “Словенска солидарност на Балкану” које је у лондонској Чатам Хаус одржао француски публициста и познаваоц балканских прилика Албер Мусе, Сетон-Вотсон, и сам признати британски ауторитет за балканска питања изразио је оптимизам да ће у бугарско-југословенском сукобу око Македоније преовладати визија Београда. Онда када комите престану са упадима, јужни делови Југославије добиће нов административни лик, “а затим ће доћи до помирења двеју земаља”.³²²

ВМРО је била узнемирена због успостављања пријатељства између Југославије и Бугарске током 1933. године. У пролеће 1934. године у Софији су се проносили гласови да ће ВМРО организовати државни удар против владе Мушанова. Међутим, 19. маја 1934. године, државни удар је извела Војна лига, група резервних официра, заједно са Звеном, групом прогресивних, али аутократски настројених интелектуалаца. Владу је саставио Кимон Георгиев, уз сагласност цара Бориса. Нова влада је желела пријатељство са Југославијом, а међу њеним првим актима било је распуштање револуционарних организација, укључујући и ВМРО и

³²⁰ Петров Лудмил, *Блгариа и Турција 1931-1941*, Софија, 2001, 78-102.

³²¹ Архив Југославије 38/970/1158, часопис “Македонско слово”: “Италијански пристрасиа за нова Блгариа”, 10.11.1934.

³²² Mousset A, “Slav Solidarity in the Balkans”, предавање одржано 1.07.1934. у Chatam House, London. Предавање је објављено у “International Affairs”, новембар-децембар, 1934, 772-791.

следбенике Протогерова. У Петричку област су послате трупе које су лако обавиле операцију чишћења региона од комита. Иван Михајлов је побегао у Турску, а друге македонске вође су ухапшене или интерниране. Унутар Бугарске ВМРО је заиста престала да постоји као организација, и више није утицала на спољну политику ове земље.³²³

Нагло су побољшани односи између две земље. Краљ Александар је посетио Софију. Том приликом је уложено много напора како би Краљ био заштићен од могућег атентата. Убрзо је, међутим, краљ Александар настрадао у атентату у Марсеју. Извршио га је Влада Черноземски, члан ВМРО-а, повезан са хрватским Усташама и припреман у Мађарској. Италија је заштитила његове сараднике Усташе од казне. Пошто је ВМРО већ била растурена у Бугарској пет месеци пре тога, овај атентат није утицао на односе Југославије и Бугарске. Напротив, када је ускоро једна омладинска организација (Соколи) посетила Софију, дочекана је са одушевљењем. Упркос уздржавању Бугарске да уђе у Балкански пакт, током јануара 1937. године потписала је са Југославијом билатералан Пакт о вечитом пријатељству. Исте године је потписан и пакт Југославије и Италије, а Немачка је чинила значајне покушаје да спречи југословенско-бугарски сукоб око Македоније. Током 1941. године, политика Немачке била је усмерена ка покушајима да се Југославији обезбеди излаз на Солун, а не да се Бугарској дозволи анексија Македоније. Државни удар од 27. марта 1941. године је ово променио. Бугарска ће убрзо окупирати Македонију, али јој Немачка ни тада неће дозволити да је и формално припоји.³²⁴

* * *

1. Односи између Бугарске и Краљевине СХС одн. Југославије у односу на македонско питање били су условљени општим међународним околностима у тадањој Европи. У овом временском периоду у Европи је била

³²³ Политика, 20.05.1934.

³²⁴ Barker, op. cit, 28-29.

доминантна политика *statusa quo* и поштовања послератних међународних уговора. Француска је при томе настојала да казни побеђену Немачку и да је онемогући да потражи ревизију мировних уговора мирним или насилним средствима. Краљевина СХС је желела да заузме исти такав став у односу на Бугарску, али велике силе нису подржавале нове конфликте на Балкану. Француска је ипак остала отворени пријатељ Краљевине СХС, док је Британија водила политику тактизирања, настојећи да избегне сукоб између Бугарске и Краљевине СХС одн. Југославије. Заједничко непријатељство према Краљевини СХС створило је чврсту везу између Италије и Бугарске, при чему је Италија чак финансирала иредентистичку ВМРО. Коминтерна је исто тако потражила сарадњу ВМРО-а, са намером да дестабилизује послератни *status quo* на Балкану. Немачка је, бар пре доласка Хитлера на власт, настојала да спречи опасност да се балканске земље удруже против ње.

2. У оваквим околностима, Бугарској и Краљевини СХС било је тешко да успоставе трајније добре односе. Бугарско настојање на ревизији Нејског уговора имало је две компонентне. Пре свега, Бугарска је после 1923. године тражила промене територијалних одредби мировних уговора, односно припајање Вардарске Македоније. Паралелно с тим, настојала је и да изазове примену одредби мировних уговора о заштити права мањина. Ово је питање било немогуће решити, с обзиром на то да је Македонце једна држава сматрала Бугарима, а друга Јужносрбијанцима.

3. Ови односи зависили су у највећој мери од тога каква је влада била на власти у Бугарској и у коликој је мери она била спремна да подржава иреденту ВМРО-а. Док је Стамболијски помирење са Краљевином СХС сматрао основном тачком своје балканске спољне политике, за наредне владе у Бугарској, све до 1934. године, Краљевина СХС одн. Југославија била је главни непријатељ. То значи да се у периоду 1923-1934. може говорити о солидарној политици влада у Бугарској и ВМРО-а, што уједно указује на значај ВМРО-а који је од самог почетка настојао да уништи било какав покушај реконцилијације између ове две земље. После убиства

Стамболијског 1923. године. ВМРО више није била усамљена у покушајима да изазове ревизију Нејског уговора.

4. Нерешени односи између Бугарске и Југославије у погледу македонског питања, били су пресудан разлог за комплетну међународну изолацију Бугарске приликом потписивања Балканског пакта. Значај ове околности постаће сасвим очигледан приликом опредељења Бугарске током Другог светског рата.

5. Управо по питању бугарско-југословенских односа политика МРО има огромно значење. Мада је ова организација успела да држи македонско питање отвореним и да методама сличним онима из турских времена изазове пажњу балканске и европске јавности, пројекти МРО о државности Македоније нису уродили плодом. Они су једино успели да затрују могућности бугарско-југословенског помирења.

2. Грчко-бугарски односи и македонско питање

-Грчко-бугарски мировни уговори и македонско питање до Лозанског уговора 1923. године

- Раздобље размене становништва од 1923. до 1928. године

-Грчко-бугарски односи у току преговора за Балкански пакт

2. Грчко-бугарски односи и македонско питање

Грчко-бугарски односи у целини, као и у односу на македонско питање, зависили су од државно-територијалног и национално-политичког *statusa quo* успостављеног у Европи послератним мировним уговорима. Спор око Македоније, који је деценијама утицао на односе између ове две земље, савезничке силе су 1919. године затвориле потврђивањем одлука Букурешког уговора из 1913, а у послератне мировне уговоре које су потписале обе земље унете су обавезе о заштити мањина. С обзиром на дуготрајне ратове и промене државних граница, проблем емиграције са свим својим последицама стекао је значајно место у унутрашњој и спољној политици готово свих балканских земаља. Македонски проблем се због тога преслиће са проблемом емиграција на Балкану у целини, и посебно са питањима произашлим из потписаних конвенција о размени становништва. На грчко-бугарске односе око Македоније, утицала је и могућност излаза Бугарске на Егејско море, предвиђена у мировним уговорима. Осим ових линија развоја предвиђених у мировним уговорима, појавила се и активност македонских чета које су тежиле променама *statusa quo*. Дакле, бугарско-грчки односи су зависили од спољно-политичких околности, али ништа мање и од фактора унутрашње политике у свакој од ових земаља.

Грчко - бугарски мировни уговори и македонско питање до Лозанског уговора 1923. године

У послератној су Европи постајале земље које су тежиле одржавању *statusa quo*, као и оне које су желеле ревизију. Првој групи су на Балкану припадале Румунија и Краљевина СХС, које су се ослањале на Француску.³²⁵

³²⁵ Почетком 20-тих година, за међународне односе у југоисточној и централној Европи било је веома значајно стварање савеза Мале Антанте, коју је Француска подржавала желећи да створи санитарни кордон према СССР и Немачкој. Грчка није постала члан Мале Антанте између Румуније, Југославије и Чехословачке које су 1921-1922. потписале војне конвенције

Упркос чињеници да је Грчка за време Првог светског рата била на страни Савезника, рат са Турском који је трајао до 1922. године учинио је њену послератну позицију веома специфичном.³²⁶ Грчка позиција у спољној политици одређена је Мудроским примирјем, потписаним 30. октобра 1918. године које се тичало побеђене Турске, Нејским мировним уговором савезничких сила са Бугарском, Конвенцијом о размени становништва са овом земљом и, захваљујући Венизелосовим напорима, Севрским уговором, којим је Грчка добила велике територије. После грчке ратне катастрофе у Малој Азији, одредбе Севрског уговора замењене су Лозанским уговором, потписаним 24. јула 1923. године. Њиме је Грчка изгубила источну Тракију и све територијалне добитке гарантоване Севрским уговором, при томе се обавезавши на још једну размену становништва.³²⁷ Грчка политика у односу на Бугарску била је због тога управљена према одржавању *statusa quo*, али је тражила измене у односу на јужну Албанију, Додеканезе, Турску и Лозански уговор. Она се тек тридесетих година сасвим одрекла "Мегали идеје" и установила *status quo* као основни принцип своје политике.³²⁸

Бројно становништво и територије на које је Бугарска сматрала да полаже право, остали су 1919. године у суседним државама, а у земљу се слио огроман број избеглица. Бугарска је августа 1920. године ратификовала Нејски уговор који је пред дипломатију цара Бориса III ставио задатак да се прилагоди измењеним дипломатским условима у Европи и евентуално ревидира неке од мировних клаузула. Почетком двадесетих година, Стамболијски је настојао да побољша међународни статус Бугарске, потенцирајући да је агресивна политика Фердинанда прошлост. Стамболијски је тежио томе да према Краљевини СХС води помирљиву политику, не отварајући питање о становништву у Македонији, а водио је до

усмерене у главном против мађарског, а делимично и против бугарског ревизионизма. *Balkanski ugovorni odnosi*, op. cit, док. бр. 230, 235, 237, 241.

³²⁶Јовановић-Јован, op.cit, 190.

³²⁷*Balkanski ugovorni odnosi*, op. cit, док. бр. 222, 228; Данова Нада, Христукудис Апостолос, *Историја на нова Грција*, Софија, 2003, 206-207.

³²⁸Упркос рату и међусобним размирицама, Турска и Грчка су у односу на Бугарску водиле исту политику: одржавање Нејског уговора и државно-територијалног и национално-политичког *statusa quo*. Манчев, op. cit, 151-152.

извесне мере и помирљиву политику према Грчкој, надајући се ублажавању репарација и добијању територијалног или економског излаза на Егејско море у Тракији. Оваква политика Стамболијског ослањала се на уверење да национални идеал "уједињења свих земаља са преовлађујућим бугарским становништвом" може да се постигне мирном ревизијом уговора, предвиђеном у члану 48. Нејског уговора којим су се велике силе обавезале да "гарантују слободу економских излаза Бугарске на Егејско море", мада је услове ове гаранције требало утврдити накнадно.³²⁹ Мирна ревизија мировних уговора била је предвиђена и чланом 19. Пакта Друштва народа,³³⁰ али би њена реализација захтевала подршку не само Британије и Француске, већ и држава попут Краљевине СХС, Румуније и Грчке, што није било вероватно. Знајући то, Бугарска је поступала опрезно, тежећи уласку у Друштво народа и не везујући се посебно ни за једну силу.

Основе послератних односа Бугарске са Грчком у односу на македонско питање поставио је Нејски уговор. Њиме се Бугарска одрекла "свих права и правних основа на територије бугарске монархије које се налазе ван граница Бугарске" (а послератне границе Бугарске су дефинисане у другом делу, чл. 27), чиме је територија Македоније коју је Бугарска држала за време рата, припала Грчкој. (Нејски уговор, трећи део, одељак II, под насловом "Грчка", члан 42).³³¹

Проблем мањина није био једноставан за решавање. Њихова заштита унутар држава, као и проблем њихове емиграције из једне у другу балканску земљу, претстављали су значајну компоненту свих балканских међудржавних односа. Свој врхунац је овај проблем достигао управо у односима између Бугарске и Грчке.³³² Масовне миграције становништва појавиле су се још током Балканских ратова. У својој студији Палис доказује да је 1912-1925.

³²⁹ *Balkanski ugovorni odnosi*, op. cit, док. бр. 222; Българската дипломатия, op. cit, 348, 353.

³³⁰ "Скуп може, с времена на време, позвати чланове Друштва да поново проуче оне уговоре, који су постали неприменљиви, као и оне међународне ситуације чији би опстанак могао довести у опасност светски мир." *Balkanski ugovorni odnosi*, op. cit, док. бр. 216.

³³¹ *Ibidem*, док. бр. 222.

³³² Овде свакако треба напоменути и велике последице Конвенције за размену становништва уговорене између Грчке и Турске које излазе из предмета овог истраживања.

године у Македонији постајало чак седамнаест миграционих покрета,³³³ а да је до њихове кулминације дошло после Првог светског рата. Миграција Македонаца из Егејске Македоније почела је још 1902-1903. године када су Турци вршили репресије становништва због активности Македонске револуционарне организације. Македонско становништво је живело у компактним заједницама у већини региона Егејске Македоније. Ладас наводи да су градови најчешће били грчки, а околина македонска, што је повлачење границе чинило необично тешким задатком. Када је током 1919. године постало очигледно да прокламовани принцип самоопредељења народа није могуће остварити, Савезници су увели принцип "заштите мањина".³³⁴ Поглавља о заштити мањина у балканским државама постала су саставни делови Нејског, Севрског и Лозанског уговора, а Краљевина СХС, Румунија и Грчка су закључиле засебне уговоре о заштити мањина.³³⁵

Нејским уговором је регулисано да ће бугарски припадници настањени на територијама додељеним Грчкој добити пуноправно грчко држављанство, што искључује бугарско држављанство, а они бугарски припадници који су настањени на овим територијама после 1. јануара 1913. године могу добити грчко држављанство само са одобрењем Грчке (чл.44). Чланом 45. отворена је и могућност да ова лица изаберу између грчког и бугарског држављанства и пренесу свој домицил. Чланом 46. Грчка се обавезала да "заштити интересе становника који се разликују од већине становништва по раси, језику или

³³³ Опширне статистике о овим миграцијама: Ортаковски, Међународната положба, *op. cit.*, 156-157; Поповски Тошо, *op. cit.*, 64-80; Историја на македонскиот народ, книга трета, *op. cit.*, 247; Ladas, *op. cit.*, 15, 121.

³³⁴ Заштита мањина обезбеђена је у три различите форме - укључивањем посебних поглавља о заштити мањина у мировне уговоре, декларацијама приликом примања нових чланова у Друштво народа (какав је био случај Албаније), као и потписивањем посебних конвенција. Ортаковски, Међународната положба, *op. cit.*, 155.

³³⁵ Ови уговори ипак нису помињали мањине него грађане који припадају етничким (расним, језичним, религиозним) групама. Уговори се нису бавили политичким интересима мањина и нису предвиђали њихову аутономију. Обим права припадника мањинских група чврсто је ограничен, а многа наведена права била су опште природе. Могућност жалбе није предвиђена, осим разматрања мањинских проблема наведених у петицијама. Тако су ови уговори, у ствари, истовремено штитили и мањине и државе у којима оне живе. Друштво народа није имало реалну снагу да наметне њихову примену. Манчев, *op. cit.*, 166-168; О мањинским уговорима за земље из источне и југоисточне Европе: Кушевски, *op. cit.*, 30-36, 44-47.

вери". Бугарска се обавезала на исте одредбе о заштити права мањина у Бугарској (Нејски уговор, трећи део, одељак IV, чл. 49-57).³³⁶

Осим гаранција о заштити мањина које су предвиђене у мировним уговорима, Грчка и Бугарска потписале су посебну Конвенцију о размени становништва.³³⁷ Грчка је касније овакву конвенцију потписала и са Турском.³³⁸ Предвидевши драстичне услове расељавања, ове су конвенције тежиле, у првом случају "добровољном" а у другом "обавезном" физичком пресељењу мањина у матичну државу. Тако је, паралелно са уговорима који су мањинама обезбеђивали заштиту унутар држава, отворена и могућност исељења из једне државе у другу. Овакав "трансфер читаве популације из једне у другу земљу, као резултат рата и помоћу међународног уговора, јединствен је, бар у модерна времена."³³⁹ О припремама за ову Конвенцију први пут је писао Ладас, ослањајући се на записнике Комитета за нове државе и за заштиту права мањина. Док је јула 1919. године овај Комитет припремао нацрт уговора о заштити мањина у Грчкој, Венизелос је предложио формирање мешовите комисије са задатком да надгледа реципрочну емиграцију "Грка из Бугарске и Бугара из Грчке у Бугарску". На 37. и 38. седници Комитета за нове државе решено је да се размена прошири на све балканске државе - Грчку, Бугарску и Турску, али да се Србији не може наметати, мада би било добро да се и она укључи.³⁴⁰ Предлог је достављен Савету петорице заједно са мишљењем да се размена треба проширити на становнике свих територија, а не само новостечених. Када је предлог прихваћен, Политис је припремио текст конвенције коју је требало да

³³⁶ *Balkanski ugovorni odnosi*, op. cit, док. бр. 222.

³³⁷ Оваква врсте решења имала је своје раније узоре у предратним уговорима. Анекс Уговора из Константинопоља којим је септембра 1913. рат са Турском завршен први пут је увео овакву идеју, предвидевши услове размене становништва између Турске и Бугарске. (О седницама Мешовите комисије која је радила на овом питању: *Ladas*, op. cit, 18-20); Задовољни овим уговором, Младотурци су убрзо приморали Грчку на сличан уговор о размени и почели насилно расељавање грчког становништва. *Ladas*, op. cit, 20-23.

³³⁸ Конвенција о размени становништва са Турском: *Ibidem*, анекс V, 787-794.

³³⁹ Цитирано према: *Ladas*, op. cit, 1.

³⁴⁰ *Ladas*, op. cit, 28-29; Ортаковски, Међународната положба, op. cit, 156-157.

потпишу Краљевина СХС, Бугарска, Грчка и Турска.³⁴¹ С обзиром на то да Краљевина СХС овај предлог није прихватила, одлучено је да се размена привремено ограничи на Грчку у Бугарску, а да се касније примени и на Турску.³⁴²

Грчка је предложила Конвенцију о размени становништва видевши у њој средство да се ослободи македонског становништва у Егејској Македонији. Искуство деценијских борби око Македоније навело је грчке политичаре да верују како дуготрајан мир са Бугарском неће бити могућ. Једноставност овог драстичног метода уништавања мањина свакако је имала велике предности, а о другим добрим странама оваквог решења, једва се може говорити. Бугарска је после пораза 1913. и 1918. године сматрала да ће потписивањем ове конвенције обезбедити гаранције да против ње неће бити поведена унилатерална акција. За Бугарску је ова Конвенција представљала грчко признање да је словенско мноштво у Егејској Македонији бугарско, а обезбеђивала јој је и етничку аргументацију за освајање овог региона, што је, уосталом и чинила и у Првом и у Другом светском рату. Грчко-бугарска Конвенција потписана је истог дана када и Нејски уговор, 27. новембра 1919, а ступила је на снагу почетком августа 1920. године. Предвидела је размену становништва и начине како треба да се спроведе.³⁴³ Члан 1 Конвенције предвидео је да је право емиграције допуштено на одређеним територијама оним држављанима који припадају расним, верским или језичким мањинама. Уговорне стране су се обавезале да олакшају примену права емиграције које не сме да утиче на имовинска права исељеника. Чланови заједница (укључујући цркве, манастире, школе, болнице и фондације свих врста) могли

³⁴¹Ladas, op. cit, 32-35; Анекс А Записника 49. седнице Комитета за нове државе, 5. 09. 1919. У Документи за борбата на македонскиот народ за самостојност и за национална држава, том 1, op. cit, 625-626, док. бр. 403.

³⁴²Записници показују да је управо због ове конвенције у Нејски уговор у последњем моменту укључен члан 56, став 2. који је предвидео "узајамну и добровољну емиграцију етничких мањина" између Грчке и Бугарске. Balkanski ugovorni odnosi, op. cit, док. бр. 222; Ladas, op. cit, 36-38.

³⁴³Ортаковски, Меѓународната положба, op. cit, 157-159; Българската дипломация, op. cit, 389-390; Balkanski ugovorni odnosi, op. cit, 97, в. док. бр. 223 и напомену; Ladas, op. cit, 13-14.

су пренети своју покретну имовину, а саме заједнице подлежу растурању.³⁴⁴ Члановима 8-10. предвиђено је стварање мешовите бугарско-грчке Комисије у којој је учествовао по један члан из обе земље и по један члан из двеју неутралних земаља. Комисија је имала пуна овлашћења да предузима мере неопходне за извршавање Конвенције и да одлучује по свим питањима која из ње могу да произађу.³⁴⁵

Мада је Конвенција обезбедила право емигрирања, она не садржи никакву одредбу о заштити становништва у супротном случају, тј. против принудног емигрирања. На тај начин је, под покровитељством Друштва народа, створен правни основ за исељавање Македонаца из Егејске Македоније. Конвенција ни у једном члану није поменула о којим се мањинама ради, држећи се опште формулције "етничке, верске и језичке мањине".³⁴⁶ Њоме се желело да се обезбеди равноправност обеју земаља, са крајњим циљем да се осигура мир на Балкану. У поређењу са Нејским и Севрским уговором, ова Конвенција решава проблем мањина у далеко радикалнијем облику. Једна необична одредба пружала је могућност да у року од године дана од ступања на снагу, Конвенција буде отворена за приступање држава које имају заједничку границу са једном од држава потписница (члан 16, став 1).³⁴⁷ Ова могућност није искоришћена, мада је Грчка, у жељи да се што више ослободи македонског становништва, нудила Краљевини СХС размену припадника мањина, што ова није прихватила.³⁴⁸

Истог дана када је између главних Савезничких снага и Грчке потписан Севрски уговор, 10. августа 1920. године, потписан је још и Уговор између главних сила и Грчке о њеној независности и правима мањина. Грчка се тако ослободила обавеза према Британији и Француској по основу више уговора из 19. века, али је преузела обавезе о заштити мањина пред Друштвом

³⁴⁴Balkanski ugovorni odnosi, op. cit, док. бр. 223.

³⁴⁵Ladas, op. cit, 43; Balkanski ugovorni odnosi, op. cit, док. бр. 223.

³⁴⁶Balkanski ugovorni odnosi, op. cit, док. бр. 223 и напомена.

³⁴⁷Ibidem, док. бр. 223.

³⁴⁸Ladas, op. cit, 39-42; Манчев, op. cit, 168; Јовановић, Јован, op. cit, 98.

народа.³⁴⁹ Овај уговор је имао снагу основног закона, независно од супротних закона или одредби (члан 1). Грчка се обавезала да на својој територији штити мањинска права, да штити живот и слободу, националност, језик, расу или религију свих становника рођених у Грчкој, без обзира на порекло. Ови грађани имају третман равноправних грчких поданика, осим оних који су дали молбе бугарско-грчкој комисији за исељавање (члан 2 - 6). Грчка се чак обавезала да у року од три године уведе изборни систем који ће водити рачуна о правима етничких мањина, али само за територије које је стекла после августа 1914. године (члан 7), чиме је Македонија била искључена. Свака вера могла је бити слободно упражњавана (члан 2, став 2). Гарантовано је право школовања на матерњем језику (члан 9), коришћење тог језика у разне сврхе (члан 7, став 4), као и право мањина да формирају добротворне верске, социјалне установе и школе (члан 8). Грчка је чланом 16. Уговора прихватила да су ова права под гаранцијом Друштва народа, а да о њиховом кршењу може да упозори сваки члан њеног Савета, у сагласности са чланом 14. Пакта Друштва народа.³⁵⁰ Севрски уговор, као и допунски уговори, нису у Грчкој никада ратификовани, због почетка војног конфликта између Турске и Грчке 1921. године.³⁵¹

Док се грчка дипломатија под вођством Венизелоса 1919-1920. године сасвим окренула такозваној политици размене становништва са Турском и Бугарском, Бугарска је настојала да искористи могућност да пред Друштво народа изнесе жалбе о кршењу права мањина у Краљевини СХС и Грчкој. Различите фракције македонских организација, а нарочито Извршни комитет у Софији, слали су велики број оваквих петиција. Иван Каранџулов, председник овог Комитета добио је 14. септембра 1921. године одговор из Друштва народа да ни једна од ових петиција не може бити прихваћена због

³⁴⁹ Balkanski ugovorni odnosi, op. cit, док. бр. 228 и напомена.

³⁵⁰ „Савету је остављено у дужност да припреми предлог о Сталном суду за међународно судство и да га поднесе члановима Друштва. Пред овај Суд износиће се све размирице међународног карактера, које му парничне стране буду поднеле. Он ће такође давати саветодавно мишљење о свакој размирици и сваком питању, које му упути Савет или Скупштина.” Balkanski ugovorni odnosi, op. cit, док. бр. 216.

³⁵¹ Ladas, op. cit, 41.

тога што се бави могућношћу македонске аутономије, што је било чисто политичко питање, а не проблем заштите мањина. Краљевина СХС и Грчка су одбијале да дискутују о овим петицијама, а Грчка је изјавила да ће имплементацијом Конвенције о реципрочној размени ова питања бити решена и да Друштво народа није надлежно да их поставља, с обзиром на то да уговори о мањинама још увек нису ратификовани.³⁵²

Контуре грчке политике према Бугарској постале су очигледне током 1921. године када је Грчка подржала Краљевину СХС у заједничком демаршу Софији у случају да Бугарска прекрши одредбе Нејског уговора о реорганизацији армије.³⁵³ За време конференције у Ђенови током априла и маја 1922. године, Стамболијски је први пут после рата на великом међународном форуму поставио питање бугарских интереса, затраживши излаз на Егејско море. То су савезници одбили. Председнику конференције у Ђенови, италијанском премијеру Факти Стамболијски је послао и ноту о питањима мањина, тражећи амнестију бугарских избеглица из свих балканских држава, њихово враћање у своје домове, као и примену свих клаузула мировних уговора о правима мањина. Као противтежи овом захтеву, румунска, грчка и влада Краљевине СХС 14. јуна 1922. године шаљу колективну ноту бугарској влади оптужујући је због упада македонских чета на њихову територију. Тада је Бугарска тражила, по члану 11. Пакта Друштва народа,³⁵⁴ интервенцију Савета, односно да анкетна комисија испита случај. Савет је одбио да се умеша у спор, а бугарска влада је упућена да се по редовној процедури о питањима мањина обрати Друштву народа.³⁵⁵ И у наредном периоду Стамболијски је настојао да постави питање излаза на

³⁵²Током наредне, 1922. ова активност достигла је своју највишу тачку. Кушевски, *op. cit.*, 76-78, 81-82; Јовановић, Јован, *op. cit.*, 189.

³⁵³Бугарската дипломатия, *op. cit.*, 361-362.

³⁵⁴“Изричито се изјављује, да сваки рат или претња ратом, било да погађа непосредно или не ма ког од чланова Друштва, интересује целокупно Друштво и да је оно дужно да предузме такве мере које би успешно сачувале мир народа. У оваквом случају, Генерални секретар, на захтев било ког члана, одмах сазива Савет. Изјављује се, поред осталог, да сваки члан Друштва има право да пријатељски скрене пажњу Скупштини или Савету на сваку околност која је такве природе да може пореметити међународне везе и која, даље, прети да помути мир или споразум између народа од кога мир зависи.” *Balkanski ugovorni odnosi*, *op. cit.*, док. бр. 216.

³⁵⁵Кушевски, *op. cit.*, 83-86, 91-93; Бугарската дипломатия, *op. cit.*, 364-365.

Егејско море и питање мањина у Грчкој. Његови захтеви су, за време Муданске конференције, октобра 1922. године поново одбијени. Исто се догодило и на Лозанској конференцији новембра 1922. године. Грци су тада Бугарској понудили слободну зону у Солуну под истим условима као и Краљевини СХС, с којом су у том моменту преговарали. Грчка је понудила и пролаз до Дедеагача, где је Бугарска могла да направи пристаниште, али је Стамболијски то одбацио. Решењима Лозанске конференције која су санкционисала поделу Тракије, Бугарска је, са међународне тачке гледишта, признала Грчкој доделу западне Тракије, што је био важан основ за даље тражење излаза на Егеј по члану 48. Нејског уговора. Лозански уговор је учинио крај Мегали идеји као једном историјски важном раздобљу грчке спољашње политике.³⁵⁶ У наредном периоду Грчка ће се придржавати политике Британије и Француске за примену послератних међународних уговора и за очување балканског *statusa quo*.

Раздобље размене становништва од 1923. до 1928. године

Лозанским уговором је завршено поглавље израде послератних међународних уговора којима је успостављен нови међународни поредак на Балкану. Односи између Бугарске и Грчке убудуће ће се изграђивати у сагласности са оквирима садржаним у њиховим одредбама. Основна динамика односа између ове две земље одвијала се по координатама политике размене становништва. Комисија задужена да надгледа размену почела је с радом средином децембра 1920. године у Женеви. Прва фаза њеног рада, до краја 1922. године била је припремна. Јануара 1921. године штампала је проглас националним мањинама у Грчкој и Бугарској о својој решености да у сагласности са Конвенцијом и под заштитом Друштва народа Комисија осигура права емиграната уопште и посебно у хуманитарном смислу, те да им обезбеди све олакшице. С обзиром на неповерење које је постајало у обема

³⁵⁶ *Balkanski ugovorni odnosi*, op. cit, док. бр. 243; Българската дипломация, op. cit, 366-368; Јовановић, Јован, op. cit, 191.

земљама, ово саопштење је било веома важно.³⁵⁷ Комисија је 6. марта 1922. године донела један акт под називом Правила реципрочне и добровољне емиграције грчке и бугарске мањине.³⁵⁸ Ова Правила су обе заинтересоване земље прихватиле.³⁵⁹ Очекивало се да после овога обе владе укину законске прописе донете пре тога, уколико су имали неке одредбе против имовине емиграната.

Други период рада ове комисије био је претежно политичке природе. Комисија је настојала да оствари једну врсту шлебисцита, али је у својим настојањима да емигрантима обезбеди слободно коришћење права емиграције само делимично успела. Овај период се завршио крајем 1924. године, када је, после више продужетака, истекао рок за доставу пријава за исељење.³⁶⁰ Представници Грчке и Бугарске мало су се трудили да сарађују на спровођењу Конвенције, а обе владе, нарочито грчка, настојале су да подстакну масовну емиграцију. Неутрални чланови Комисије морали су да спречавају насилну емиграцију становништва, нарочито Македонаца из егејског дела Македоније, који још од почетка нису желели да емигрирају.³⁶¹ Комисија је имала дупли задатак: да обезбеди могућност емиграције појединцима који су то желели, али и да осигура њен добровољан карактер. У ово се умешала Македонска револуционарна организација, која је настојала да утиче на становништво у Грчкој да не емигрира.³⁶² Ладас ово објашњава чињеницом да је у годинама пре но што је Конвенција била ступила на снагу, МРО настојала да обезбеди аутономију Македоније. Размена становништва значила би комплетан неуспех овако постављеног задатка. Чињеница да и

³⁵⁷Ladas, op. cit, 102; Ортаковски, Меѓународната положба, op. cit, 157-161; Българската дипломатия, op. cit, 390; Јовановић, Јован, op. cit, 255.

³⁵⁸Македонија во меѓународните договори (1913-1940), op. cit, док. бр. 40.

³⁵⁹Донети су и планови о начину исплаћивања имовине емиграната (физичких и правних лица). Први план, од 8.12.1920. владе заинтересованих земаља су одобриле, а нови план, донет 14. 08. 1926. заинтересоване владе нису никада прихватиле. Ladas, op. cit, 44-49, 51, 62-64.

³⁶⁰Трећи период састајао се искључиво у раду на ликвидацији имовине емиграната. Ibidem, op. cit, 49, 51, 62-64.

³⁶¹Ladas, op. cit, 102; Ортаковски, Меѓународната положба, op. cit, 157-161; Българската дипломатия, op. cit, 390; Јовановић, Јован, op. cit, 255.

³⁶²ЦДА Софија 176к/5/41 Легацијата в Атина за Министерството на вншните работи, 9.02.1924. и 10.02.1924, потпис Добрев.

током неколико година после конституисања Комисије, македонска мањина у Грчкој није желела да емигрира, може се објаснити овим притиском МРО. Комисија је почела да прикупља пријаве за емиграцију тек новембра 1922, чак две године после свог конституисања. Слаб одзив на почетку изазвао је сумњу да ли ће Конвенција уопште заживети у стварности.³⁶³

Крајем 1922. године стање се радикално променило услед таласа избеглица дошлих из Мале Азије и опасности од рата на границама западне Тракије. Почетком 1923. године из војних разлога и због безбедности пруге Гумурђина - Дедеагач, словенско становништво које је живело поред пруге депортовано је на грчка острва и у Тесалију (између хиљаду петсто и две хиљаде породица), а враћено је тек у јесен исте године после Лозанског уговора, када је опасност за рат на Марици ишчезла. Ово је уплашило многе сељаке који су, да би избегли депортацију, побегли у Бугарску, било уз знање грчких власти, било тајно. А они депортовани су, када су се вратили затекли у својим домовима насељене избеглице из Турске. Упркос наредбама грчких власти, започели су конфликти са придошлицама, при чему су староседеоци страдали од придошлица. У међувремену су бројне чете ВМРО почеле да прелазе границу, стварајући нереде. Грчке власти су се светиле локалним Македонцима, сматрајући да сарађују са ВМРО. Као резултат оваквог стања, догодило се то да су Македонци прихватили исељење.³⁶⁴ Многи догађаји утицали су на становништво, изазивајући страх и подстићући жељу за емиграцијом. Тако је нпр. у селу Тарлис, у грчком делу Македоније, 24. јула 1924. године грчка војно-полицијска патрола убила деветнаест особа.³⁶⁵

Комисија је радила на случајевима 154.691 лица, од којих је четрдесетак хиљада Македонаца и преко двадесет хиљада Грка емигрирало пре него што је Конвенција ступила на снагу. Укупно је око педесет и пет хиљада Македонаца и тридесет хиљада Грка емигрирало после ступања на снагу Конвенције, а највећи део њих су у ствари оне избеглице које су емигрирале у

³⁶³Ladas, op. cit, 102-106; Ортаковски, Меѓународната положба, op. cit, 159-161.

³⁶⁴Ladas, op. cit, 104-107.

³⁶⁵ЦДА Софија 176к/5/41 Телеграма от Легациата в Атина за Министерството на вншните работи, 26.08.1924, потпис Добрев.

немирима 1923-1924. Готово сви Грци са територије Бугарске су емигрирали, а само један део Македонаца, (углавном из источне Македоније) отишао је из Грчке у Бугарску. После 1928. године исељавање је престало.³⁶⁶ Према званичној статистици, у Егејској Македонији је 1928. године остало осамдесет две хиљаде "Славофона", а Грка је било већ 1.237. 000.³⁶⁷ Међутим, и током наредних година многи документи указују на то да су грчке власти пратиле прилике и етничку структуру Македоније.³⁶⁸ Бугарска је због исељавања у Македонији, Једренском и Егеју изгубила "националне аргументе" у претензијама према овим областима, које је у предходним периодима обилато користила, сматрајући ово словенско становништво Бугарима.³⁶⁹

Инцидентом у Трлису започела је нова фаза у бугарско-грчким односима, када се Друштво народа заинтересовало за мањинска питања у овим земљама. Настојећи да побољша свој међународни углед, влада Софулиса је објавила спремност да прихвати захтев Бугарске да Грчка потпише уговор са Друштвом народа о узајамној заштити мањина. На иницијативу Друштва народа, под покровитељством енглеског претставника професора Гилберта Мореја, председника Комисије за заштиту мањина, Хр. Калфов и Н. Политис потписали су 29. септембра 1924. године протоколе између Грчке и Друштва народа и Бугарске и Друштва народа којима се обавезују да гарантују права мањина - бугарска влада грчкој мањини, а грчка влада "бугарској" мањини у Грчкој,³⁷⁰ а у складу са Нејским уговором из 1919. и Уговором о мањинама из 1920. године. Протокол је подразумевао учешће Мешовите комисије, чији су чланови били и представници Друштва народа. Њена би обавеза била да саветује обе владе о корацима које треба преузети да би се испуниле одредбе међународних уговора о заштити мањина.³⁷¹ На тај начин је Друштво народа преузело контролу над правима мањина. Професор

³⁶⁶ Поповски-Тошо, *op. cit.*, 68; Ортаковски, *Међународната положба*, *op. cit.*, 159-161.

³⁶⁷ Ортаковски, *Међународната положба*, *op. cit.*, 160-161.

³⁶⁸ Документи за борбата, II, *op. cit.*, док. бр. 26, 27.

³⁶⁹ Манчев, *op. cit.*, 157, 169; Българската дипломация, *op. cit.*, 390.

³⁷⁰ *Balkanski ugovorni odnosi*, *op. cit.*, док. бр. 255 и 256; Българската дипломация, *op. cit.*, 382-383.

³⁷¹ Българската дипломация, *op. cit.*, 382; *Balkanski ugovorni odnosi*, *op. cit.*, док. бр. 255 и 256.

Гилберт Мореј, известитељ Савета, приметио је да је "овај особени проблем са којим се они морају суочити, један од најгоркијих у Европи."³⁷²

Бугарска влада је овај Протокол сматрала за свој велики дипломатски успех, сматрајући да се њиме ставља крај исељавању "Бугара" из западне Тракије и Егејске Македоније, што може да послужи као модел за решавање проблема мањина и у другим суседним државама. Цанков је изјавио да је најважније то што Протоколом Калфов-Политис Грчка признаје постајање бугарског становништва у Македонији, што је увек до тада било оповргавано.³⁷³ Бугарски парламент је одобрио Протокол, а јануара 1925. године он је потврђен и указом цара Бориса III. У службеном гласилу "Државен весник" објављен је 5. фебруара 1925. године³⁷⁴ и одмах изазвао оштру реакцију Београда. За Грчку је, наравно, савезничко пријатељство са Краљевином СХС било важније него Протокол са Бугарском.³⁷⁵ После притиска Краљевине СХС, грчка влада је изјавила да Македонци нису бугарска него српска мањина, али и то је ускоро одбачено.³⁷⁶

Потписивањем овог Протокола, кабинет Софулиса је настојао да предухитри бугарску акцију у Женеви због инцидента у Трлису, а обезбедио је и повећање износа зајма за избеглице од Друштва народа са шест на десет милиона фунти стерлинга. Када је октобра 1924. године Софулисова влада замењена владом Михалакопулоса, грчка позиција у односу на протокол Калфов-Политис се променила.³⁷⁷ Кампања у Грчкој против Протокола о признавању бугарске мањине у Македонији је појачана. Мада по својим одредбама није био подложен ратификацији, грчка влада је овај Протокол поднела Парламенту на одобравање, где је 3. фебруара 1925. године ратификација одбијена, а генерални секретар Друштва народа обавештен о

³⁷²Ladas, op. cit, 112.

³⁷³ЦДА—Софија—176к/5/372 Македонската емигрантска организација до Министерот на вншните работи, 30.03.1925.

³⁷⁴Државен весник од 5.02.1925.

³⁷⁵Ортаковски, Меѓународната положба, op. cit, 125-127.

³⁷⁶Поповски Тошо, op. cit, 76.

³⁷⁷Българската дипломация, op. cit, 382-383; Манчев, op. cit, 157; Јовановић, Јован, op. cit, 256.

томе.³⁷⁸ Венизелос је изјавио у Савету Друштва народа да ће мешање неутралних представника Друштва народа у унутрашњу управу земље и достављање редовних извештаја међународним властима, изазвати гнев и довести до грађанског рата.³⁷⁹ Чињеница је и то да овај Протокол не би имао потребе да штити Грке у Бугарској пошто су они били и онако исељени, а ако би Македонци у Грчкој добили заштиту, то би обесхрабрило даља исељавања која су регулисана Конвенцијом о заштити становништва.³⁸⁰ Одбијање Грчке да ратификује протокол Политис-Калфов пропраћено је погоршањем бугарско-грчких односа.³⁸¹

Влада Михалокопулоса је крајем јуна 1925. године збачена државним ударом генерала Феодороса Пангалоса. Он је одмах оптужио владе Софулиса и Михалокопулиса за попустљивост према Бугарској и усредредио војне снаге према западној Тракији и источној Македонији. На планини Беласици је 19. октобра 1925. године почело пушкарање које је довело до тога да на бугарској територији буде убијен грчки војник. Грчка влада је то искористила као повод да скрене пажњу са унутрашње кризе у којој се Грчка налазила и да са својим оружаним снагама уђе на бугарску територију. Трећи армијски корпус са седиштем у Солуну је стављен у стање највише готовности, а већ следећег дана је грчка влада уручила ултиматум бугарској влади, оптуживши Бугарску за оружане инциденте на граници. Цанков је предложио формирање мешовите бугарско-грчке комисије која би испитала инцидент код Демир Хисара. Британија и Француска су позвале владу Пангалоса на умереност, али он је одбио дипломатско решење. Грчка армија је 22. октобра 1925. године упала је у област Петрича и окупирала га у дубини од тридесет

³⁷⁸ Посебном резолуцијом протокол је оквалификован као 1. "неусаглашен са општим одредбама Мањинског уговора који је на снази", јер уводи 2. "поступак који противречи опште признатом принципу да одредбе које се односе на мањине не дозвољавају мешање у унутрашње ствари државе." 3. "протокол не обезбеђује мир, него уводи непрестане конфликте". Ортаковски, Међународната положба, *op. cit.*, 125-127.

³⁷⁹ Ladas, *op. cit.*, 112-113.

³⁸⁰ *Ibidem*, 113-114.

³⁸¹ Грчка је опозвала свог дипломатског представника у Софији Андреја Делмузоса 11.02.1925. Током маја исто је учинила и бугарска влада. На место Живка Добрева, у Атину је послат Иван Данчев. Българската дипломация, *op. cit.*, 383.

километара. На бугарски захтев, интервенисало је Друштво народа.³⁸² Прво заседање Савета поводом Петричког инцидента одржано је 26. октобра 1925. године. До тог момента са бугарске стране је већ било девет мртвих, двадесет седам рањених и једанаест заробљених војних и цивилних лица. Савет Друштва народа је спремио резолуцију којом је тражио да бугарска и грчка влада сместа прекину војне мере, а 29. октобра 1925. године одредио је посебну Комисију (под председништвом сер Х. Румболда, енглеског посланика у Мадриду) да поведе истрагу и достави извештај о конкретном случају, као и о општим разлозима за неред на граници. Комисија је закључила да је бугарска влада деловала у сагласности са Пактом Друштва народа, а да је Грчка прекршила његове одредбе. Комисија је дала политичке препоруке да треба убрзати рад на примени Конвенције за добровољну размену становништва између Бугарске и Грчке. Осим тога, закључила је да "Бугари" који су напустили западну Тракију и Егејску Македонију немају где да се врате због тога што су њихову имовину добиле грчке избеглице из Мале Азије, па је стога тешко обезбедити правичну примену Конвенције. Комисија је изјавила и то да грчка влада дугује избеглицима обештећење због тога што им ускраћује право да се врате у Грчку.

После овога Савет Друштва народа је прогласио Грчку за кривца и задужио је да плати Бугарској у року од два месеца педесет милиона лева. Цанков је био задовољан и изјавио је да је ово једини пут када је Друштво народа "испунило мисију за коју је створено". Овај инцидент имао је утицаја на будућност грчко-бугарских односа. Питање обештећења македонских избеглица добило је првостепени значај у даљем дијалогу између Бугарске и Грчке. Петрички инцидент је имао утицаја и на међународне односе на Балкану у целини. За време овог инцидента југословенска јавност је подржавала бугарску страну. Потписивање Локарнског пакта оживело је идеју да мир на Балкану није могућ без стварања балканског пакта.³⁸³

Наредне грчке владе (1926-1928) уложиле су много енергије да би се

³⁸² Архив Југославије 334/9/29, Телеграм за Министарство иностраних дела Краљевине СХС, (Политичко одељење) из Атине, 24.10.1925, потпис Гавриловић.

³⁸³ Българската дипломатия, op. cit, 385.

ослободиле последица овакве авантуристичке спољне политике Пангалоса и да би нормализовале односе са балканским и великим силама. Тензија створена Петричким инцидентом попустила је тек после потписивања уговора Кафандарис-Молов, 7.12.1927. године.³⁸⁴

Анкетна комисија коју је после Петричког инцидента Друштво народа назначило да проучи стање мањина у обе земље, сматрала је да основу конфликта мањине и већине ствара присуство избеглица којих је било са обе стране границе. Број избеглица је у Бугарској био већи, а многи од њих нису ни били трајно насељени, нити су добили било какву компензацију за своја имања. Због тога је ово становништво настојало да се врати у своје домове, и да се освети онима који су их из њих истерали. Комитске банде о којима је Комисија много слушала и које су стварале терор у селима на грчкој страни границе, биле су углавном регрутоване из редова избеглица. Комисија је предложила да се избеглице населе на ненасељеном земљишту у Бугарској и да се за то, као и за изградњу комуникација обезбеди капитал. С тим циљем, Друштво народа је 1926. године дало Бугарској зајам и радови су били почели. Међутим, гранични инциденти су се продужили, а јула 1926. године дошло је до озбиљних сукоба, који су приписани активностима Македонског револуционарног комитета. Грчка, Краљевина СХС и Румунија су због тога најавиле ултиматум Бугарској и уручиле протестну ноту. Бугарска влада је одмах обећала да ће увести ред на границама, објаснивши своје тешкоће, али и своју искрену жељу да се мир сачува.³⁸⁵

У ово време је на власт у Бугарској дошао Андреј Љапчев (1926-1931) који се сконцентрисао на праву политику мирне ревизије Нејског уговора, водећи уједначену спољну политику према свим суседима. Његов план састојао се у томе да се сконцентрише пре свега на добијање Јужне Добруце и излаза на Егејско море, сматрајући да настојања за добијањем других територија треба оставити за наредни стадијум.³⁸⁶ Бугарска је Протокол о

³⁸⁴Данова, *op. cit.*, 215.

³⁸⁵Ортаковски, Међународната положба, *op. cit.*, 147-149.

³⁸⁶Бугарската дипломатија, *op. cit.*, 348, 353, 387.

насељавању избеглица потписала у Женеви 8. септембра 1926. године и ратификовала га 23. новембра 1926. године. Њиме је обезбеђено да се избеглице не насељавају у зони од педесет километара од граница Бугарске са Грчком, Југославијом и Румунијом. Њихово насељавање и побољшање услова живота уопште, имало је за циљ да смањи главне разлоге незадовољства, као и број оних који су се прикључивали четама комита и упадали преко граница суседних земаља.³⁸⁷

У западној Европи је владало мишљење да је проблем мањина један од основних разлога за рат, па су се Британија и Француска у Друштву народа, после извештаја Анкетне комисије о инциденту у Петричу, активно укључиле у решавање проблема размене становништва између Бугарске и Грчке. Марта 1927. године на сесији Друштва народа бугарској и грчкој влади је постављено питање о начину исплаћивања имовине избеглица. Председник Финансијске комисије је припремио пројекат новог споразум између Грчке и Бугарске о узајамном плаћању непокретне имовине бугарских и грчких исељеника. Споразум је анулирао оно што је предвиђено у конвенцији из 1919, као и из плана из 1922. године да се имовине исплаћују у доларима САД. Решено је да се исплата изврши у валути државе кредитора. Мада је одступао од конвенције из 1919. и плана из 1922, бугарски парламент је почетком априла 1928. ратификовао овај Споразум, што је учинио и грчки парламент јануара 1929. године. На тај начин грчко-бугарски спорови по македонском питању приведени су самом крају. Егејска Македонија је била коначно хеленизована, а етничким конфликтима у њој дошао је крај. Много Македонаца, али и муслимана се иселило из Егејске Македоније.³⁸⁸ Насељавање избеглица довело је до многих социјалних зала, као што су повећања криминалитета, снижавање друштвеног морала, пауперизам, али и до фузије обичаја, идеја, традиција, која је слична оној у култури Америке.³⁸⁹

³⁸⁷Ladas, op. cit, 595-596, 615-617, 699-704.

³⁸⁸У прилогу је дата мапа миграција која је била саставни део публикације Друштва народа о насељавању избеглица. Ladas, op. cit, 701, 702.

³⁸⁹Македонски револуционарни комитет се септембра 1926. обратио Савету Друштва народа наводећи да је пре Балканских ратова "на територији која је припадала Турској, македонско

Грчко-бугарски односи у току преговора за Балкански пакт

Нова констелација односа после конференције у Локарну 1925. године, укључивала је и промене на Балкану. Крајем 1924. и у пролеће 1925. године грчка дипломатија је предложила грчко-југословенско-румунске гаранције и арбитраже на бази очувања мировних уговора. Већ јуна 1925. године Чемберлен је разматрао могућност стварања балканског блока као одбране од СССР-а и Немачке.³⁹⁰ Грчки министар Рентис је 20. јула 1925. године предложио потписивање балканског уговора о арбитражи, објаснивши бугарском дипломатском представнику у Атини да Бугарска у почетку неће бити укључена у њега, због страховања од реакције Краљевине СХС, али да ће се касније у њега укључити све балканске државе. Истовремено, грчка штампа је нагласила да се питање укључења Бугарске мора ставити на дневни ред у разговорима између Атине, Београда и Букурешта. Међутим, Београд је одбио грчки предлог о балканском блоку, тражећи при том грчке уступке по питању железнице Бевђелија-Солун. Петрички конфликт је отворио и у Бугарској размисљања о потписивању "балканског Локарна", али је Калфов сматрао да Бугарска треба да избегне обавезивање оваквим уговором. Грчки пројекат изнет почетком новембра 1925. године у Друштву народа под насловом "Пакт о сигурности и обавезној арбитражи између балканских држава" није прихваћен ни од једне балканске земље, а бугарска дипломатија га је тумачила једино као маневар да се умири јавно мњење Европе после инцидента у Петричу. Цанков се надао да ће и Југославија одбити ову иницијативу. Ускоро је сазнао да Грчка предлаже уговор без Бугарске, а уколико Бугарска жели да у њега буде укључена, мора да потпише уговор о томе да ће се убудуће придржавати мировних уговора. Мада су и велике силе разматрале могућност да се балканске земље повежу уговорима о

становништво уживало академску, црквену и културну аутономију. Данас такви услови не постоје; у регионима анектираним од Грчке и Југославије врши се насилна асимилација и расељавање целокупног становништва. Прави мир, трајни мир на Балкану ће постојати када свака историјска заједница, укључујући Македонију, буде управљала сама собом." Ортаковски, Међународната положба, *op. cit.*, 149; Българската дипломатия, *op. cit.*, 352.

³⁹⁰ Манчев, *op. cit.*, 155; Българската дипломатия, *op. cit.*, 386.

гаранцијама, "балкански Локарно" није постигнут.³⁹¹ Током 1926. године питање "балканског Локарна" је још једном било актуелно, али уговор није постигнут.

Када је поново дошао на власт почетком јула 1928. године, Венизелос је одлучио да делује у духу принципа Друштва народа, у правцу одржавања версијског система уговора и тражења радикалног побољшања односа са суседним балканским државама, посебно са Турском и Бугарском. Оваква спољна политика, у ствари, била је само продужетак курса који је био заузео предходни коалициони кабинет Заимиса, у време док је министар спољашних послова био је Михалакопулос (август 1927. - јуни 1928). Венизелосова посета Паризу крајем септембра 1928. године, отворила је нову етапу у грчко-француским односима, а обе земље су се заложиле за *status quo* уређен мировним уговорима и за постепено решавање спорова између балканских земаља. За нормализовање односа са Албанијом и Бугарском, Грчка је потражила и италијанску подршку. Односи између Грчке и Британије су се такеђе били побољшали, захваљујући томе што Венизелосово зближавање са Италијом није било сасвим противречно са интересима Лондона (бар до 1935).³⁹²

Оваква констелација односа утицала је и на односе Грчке са другим балканским земљама. Венизелос је дошао до закључка да некадашње идеје о "балканском Локарну" и балканској федерацији не могу да буду објекат реалне политике. "Идеју о федерацији можемо да оставимо новим поколењима". (sic!) "Ми ћемо се ограничити само на утврђивање мира у региону кроз уговоре." Енглеска штампа је ипак одала Венизелосу признање због жеље да одржава добре односе са Бугарском и због његове изјаве да је спреман да прихвати преговаре са овом земљом о комерцијалном излазу на море у Солуну: "македонско питање, које је толико забрињавало дипломате на почетку века, сада је решено, бар у делу грчке Македоније".³⁹³

³⁹¹ Манчев, *op. cit.*, 155.

³⁹² Данова, *op. cit.*, 221-227.

³⁹³ Miller W, "Greece Since the Return of Venizelos", у "Foreign Affairs – An American Quarterly", април, 1929, 468-476.

Најсложенији су били односи Грчке са Бугарском, пре свега због ревизионистичких ставова Бугарске према мировним уговорима. Мада годинама није било нарочитог напретка, односи су били мирни, а када је децембра 1928. године грчки парламент ратификовао договор Кафандарис-Молов, он није спроведен, упркос посредништву Енглеске и Турске. До краја овог периода Бугарска је била једина земља с којом је Грчка имала нерешене проблеме и с којом је одржавала прилично ограничене политичке и економске везе.

Када је током 1929. године Љапчев радио на томе да одложи плаћање репарација, Грчка је покушала да организује Краљевину СХС и Румунију да се супротставе, бојећи се промена одредби о плаћању суме уговорене споразумом Молов-Кафандарис.³⁹⁴ Током 1931. године амерички председник Хувер предложио је да се зауставе сва плаћања дугова и репарација у року од годину дана. Грчка је заузела став да су њени дугови по уговору Молов-Кафандарис државани дуг који се уклапа у Хуверов план. Бугарска је сматрала да је ово грчки дуг према самим избеглицама, и да због тога не може да буде компензиран на рачун бугарских репарација. Новембра 1931. године на бази Хуверовог плана између ове две земље је уговорено да плаћање бугарског репарациониог дуга буде одложено за једну годину, чиме се Атина обавезала да испуни своје обавезе из уговора Молов-Кафандарис.

Питања размене становништва већ су утихнула, а између Грчке и Бугарске више није било крупних спорних политичких питања, осим финансијских.³⁹⁵ Отворен је остао и спор о узајамним плаћањима непокретне имовине са обе стране иселиених црквених општина. Овај спор је разматран чак и у Друштву народа, пред Сталним судом међународен правде у Хагу, али решење није пронађено. Августа 1931. године мешовита Комисија је решила спор у грчку корист; прихваћен је принцип да буду плаћене и оне грчке црквене општине растурене у Бугарској пре 1919. и пре него што је потписана

³⁹⁴Българската дипломация, op. cit, 394, 398.

³⁹⁵Као што су биле накнаде за размену становништва око шума (Воспад - Ваг) и накнада штета почињених још 1906. (Анхијало). Јовановић, Јован, op. cit, 363-364.

Конвенција о реципрочној размени становништва. Комисија је оценила да су поседи "бугарских" црквених општина који су остали у Македонији и Тракији под грчком влашћу износили око сто милиона лева, а поседи грчких црквених општина у Бугарској - двеста педесет милиона лева. Због такве "аритметике" Бугарска је дувала Грчкој сто педесет милиона лева. Бугарска влада и јавност нису прихватили ову одлуку и она није реализована. Због тога је октобра 1930. године Грчка опозвала привремени трговачки споразум између Грчке и Бугарске, склопљен 1927. године, па је тако готово дошло до царинског рата између две земље.³⁹⁶

Најдраматичнији догађај у овом периоду било је зближавање Грчке са Турском.³⁹⁷ Успех грчко-турског споразума утицао је на Бугарску да и сама приђе преговорима. Децембра 1931. године Мушанов је посетио Турску, а историчар Караманли то описује као врхунац бугарских настојања да уреди спорна грчко-бугарска питања. Мушанов је желео да кроз турско посредовање реши многа питања: 1. бугарске репарације према Грчкој и плаћање грчких обавеза по споразуму Молов-Кафандарис; 2. обештећење шест хиљада бугарских избеглица који су пропустили рок да дају молбе; 3. да Бугарска компензира штете које су направљене грчким поседима за време антигрчког покрета из 1906. године и грчком становништву у Македонији и Тракији за време Првог светског рата; 4. признање од стране грчке владе бугарске мањине у Грчкој; 5. повезивање бугарске железнице са грчком, као и 6. потписивање бугарско-грчког трговачког уговора. Следили су грчко-бугарски преговори о суми коју грчка влада треба да плати као вишак када се пребије репарациони дуг Бугарске, али до уговора није дошло. Овој могућности зближења Бугарске и Грчке тајно су се супротставиле Италија, Француска и Краљевина СХС. Због тога је шанса за зближење између Бугарске и Грчке пропуштена, а питање грчких плаћања остало је нерешено. Током 1932. године анулиране су све репарације.³⁹⁸

³⁹⁶ Манчев, *op. cit.*, 158; Јовановић, Јован, *op. cit.*, 363-364; Българската дипломатия, *op. cit.*, 398.

³⁹⁷ Данова, *op. cit.*, 228-230.

³⁹⁸ Българската дипломатия, *op. cit.*, 398-399.

Венизелос је исто тако учествовао и на балканским конференцијама, у Атини (1930), Истанбулу и Анкари (1931) и Букурешту (1932).³⁹⁹ Ускоро је период стабилности у Грчкој престао и после избора и војног удара, упркос противљењу Британије, 25. новембра 1925. године Ђорђе II је дошао на грчки престо и назначио Метаксаса за министра-председника. Ова криза се подударала са кризом у европским односима: на власт је у Немачкој дошао Хитлер, а Италија је желела да дестабилизује версајски систем. Сада су и балканске земље желеле да се зближе и да створе међународне органе способне да гарантују њихову територијалну целовитост и независност.

Испочетка, Румунија, Грчка, Турска и Југославија су се сложиле са овом иницијативом, али је Бугарска била против версајског система. Грчка дипломатија и министар спољних послова Максимос подржали су идеју о балканском савезу, надајући се да ће тако да предухитре евентуални бугарско-југословенски савез усмерен према грчкој Македонији и Тракији, као и да ће тако избећи очекивани притисак великих сила да се Грчка прикључи неком од војних савеза. Ова је политика била у противречности са принципима Венизелоса и предходних влада које су се залагале за закључивање билатералних уговора.⁴⁰⁰ После неколико месеци припрема, 9. фебруара 1934. године потписан је споразум о стварању Балканског пакта.⁴⁰¹ Преамбула овог уговора потенцира да је циљ учвршћивање мира и сачување *statusa quo* на Балкану. Уговорне стране су једна другој гарантовале границе и сарадњу на узајмној заштити интереса, обавезавши се да неће учествовати у политичким иницијативама упереним против било које балканске земље која није потписала уговор. Чланом 3. је омогућено евентуално прикључење Албаније и Бугарске Балканском пакту. Уговор је имао важност од две године, са могућношћу да се аутоматски продужи на пет, а затим на седам година. Пакт је у појединим престоницама примљен неједнако - уместо да изглади, он је погоршао односе ових земаља са Бугарском, упутивши је према

³⁹⁹ Данова, *op. cit.*, 230-231.

⁴⁰⁰ *Ibidem*, *op. cit.*, 231-237.

⁴⁰¹ *Balkanski ugovorni odnosi*, *op. cit.*, док. бр. 295.

ревизионистичком блоку.⁴⁰² Против пакта се осим Италије изајснила и Немачка, али су га Француска и СССР подржале, сматрајући да је неопходно да се овај регионални савез укључи у општи систем колективне безбедности.⁴⁰³

* * *

1. Македонско питање је представљало основну црту грчко-бугарских односа у периоду после Првог светског рата. Територијални аспект овог проблема решен је Нејским уговором. Далеко компликованији аспект овог питања био је третман мањинског становништва у Егејској Македонији. Заштита мањина била је саставни део свих послератних мировних уговора. Грчка и Бугарска су једине земље (са изузетком Турске) које су отишле корак даље и потписале конвенцију о размени становништва чије је спровођење комплетно променило демографску структуру региона Егејске Македоније.

2. Бугарска је од почетка до краја овог периода задржала став да се ради о бугарском становништву, док је у грчкој политици лако приметити колебљивост (Бугари-Срби-Славофони).

3. Упркос томе што су обе земље пролазиле кроз веома нестабилан период сопствене унутрашње политике, у односу на македонско питање све владе су се држале исте линије - политике исељавања.

4. Готово сви односи између ове две земље исцрпљивали су се у решавању македонског питања. Изузетак су питања Тракије и бугарског излаза на море, као и сума бугарских репарација после изгубљеног рата.

5. Политика исељавања довела је до постепеног затварања овог проблема зато што се демографска карта Македоније потпуно променила.

⁴⁰² Архив Југославије 38/970/1158 Часопис "Messenger d' Athenes": "Fondation d'une Ligue Greco-Bulgare", 26.08.1935.

⁴⁰³ Данова, *op. cit.*, 237-239.

Упркос крајње неетичким аспектима ове политике, по својој ефикасности, Конвенција се показала веома успешном.

6. Због нерешеног македонског питања, Бугарска није потписала Балкански пакт, остајући на позицијама ревизионизма, што је била крајња супротност целокупне политике савезничких држава у међуратном периоду.

7. Једна од последица размене становништва били су немири које су досељеници из Егејске Македоније изазивали у Бугарској. Незадовољни драстичним решењем, они су се приклонили најрадикалнијим македонским организацијама. Комитске групе које су вршиле упаде преко граница суседних земаља вратиле су македонски проблем на дневни ред међународних односа управо оних земаља које су хтеле да овај проблем затворе, а током 1925. године ово је изазвало и оружани конфликт између Грчке и Бугарске. Опасност да би македонско питање могло да угрози послератни status quo на Балкану изазвала је интервенцију Друштва народа. Незадовољне избеглице у Бугарској су, опште узев, имале више утицаја на односе ове земље са традиционалним бугарским непријатељем, Србијом (Краљевином СХС одн. Југославијом), него на односе са Грчком. МРО имала је мало моћи да промени садржај Конвенције која је била уговорена уз пуну сагласност дипломатије великих сила.

3. Југословенско-грчки односи и македонско питање

-Југословенско-грчки односи и македонско питање 1919-1925. године

-Обнављање сарадње између Грчке и Краљевине СХС/Југославије 1925-1934.
године

3. Југословенско-грчки односи и македонско питање

Упркос чињеници да су обе земље током Првог светског рата биле на страни савезника, послератне позиције Грчке и Краљевине СХС веома су се разликовале. Краљевина СХС је заједно са Румунијом била главни чинилац политике одржавања *statusa quo* на Балкану, какав је желела Француска. Грчка је, напротив, у првим годинама после рата, на почетку уз подршку Британије, била сасвим преокупирана својом источном политиком и остваривањем велике идеје и утопистичким плановима "поновног рађања Византије".⁴⁰⁴ Углавном задовољни потврђивањем решења Букурешког уговора из 1913. године, балкански савезници Грчка и Краљевина СХС после рата нису улазили у веће међусобне сукобе због Македоније. Напротив, у време Париске конференције, новостворена Краљевина СХС нашла се у граничним сукобима са свим својим суседима - осим Грчке. Да су односи између ове две земље током међуратног периода били разумно коректни, чак и пријатељски, говори и податак да је Краљевина СХС за време рата са Турском, стала на страну Грчке, развијајући с њом трговачке односе.⁴⁰⁵

Грчка политика добила је европску оријентацију тек после пораза у Малој Азији. Мада у односима између Грчке и Краљевине СХС питање подељене Македоније и њеног становништва није попримило драматичне размере као у односима са Бугарском, трагови овог предратног "проблема трију турских вилајета" могу се наћи у оквирима два питања: у преговорима о српском излазу на Солун и у југословенским реакцијама на признавање "бугарске мањине" у Грчкој. Осим овога, још један значајан моменат југословенско-грчких односа била су настојања за усаглашавањем заједничке политике према Бугарској, као ревизионистичкој држави. Због тога су преузете и бројне заједничке дипломатске акције против активности македонских чета које су угрожавале обе ове земље, као и Румунију. Ове су дипломатске ноте

⁴⁰⁴Glenny, *op. cit.*, 381.

⁴⁰⁵Историја на македонскиот народ, *op. cit.*, 257.

достављане бугарској влади, као и Друштву народа. Краљевина СХС и Грчка доста су сарађивале и поводом питања која су се односила на Албанију, али овај аспект њихових међусебних односа није утицао на македонско питање. Заједничка опасност од Италије која је желела да продре на Балкан, чинила је грчко-југословенске односе чвршћим. Ипак, када је почетком двадесетих година уз подршку Француске створен савез Мале Антанте, веома значајан за међународне односе у југоисточној и централној Европи, предлог румунског државника Таке Јонескуа да се у Малу Антанту укључе и Пољска и Грчка није реализован. Грчка није постала члан Мале Антанте упркос томе што је овај систем савеза осим против мађарског, био делимично усмерен и против бугарског ревизионизма.⁴⁰⁶

Југословенско-грчки односи и македонско питање 1919-1925. године

Када је Венизелос, јула 1919. године, у време припреме уговора о заштити мањина у Грчкој, предложио формирање мешовите комисије са задатком да надгледа реципрочну размену Грка из Бугарске и Бугара из Грчке у Бугарску, Комитет за нове државе и за заштиту права мањина је на својој 37. и 38. седници одлучио да се размена прошири на све балканске државе - Грчку, Бугарску, Турску и Краљевину СХС, с тим да се овој последњој не може наметати, мада би било добро да се она укључи.⁴⁰⁷ Овај предлог је достављен Савету петорице заједно са мишљењем да се размена треба проширити на становнике свих територија, а не само новостечених. Сваки становник Србије, Бугарске, Турске и Грчке могао би да оптира да пређе у било коју другу државу, под надзором комисије коју би одредила Друштва народа. Када се Врховни савет сложио, Политис је припремио текст конвенције коју је требало да потпишу Краљевина СХС, Бугарска, Грчка и Турска.⁴⁰⁸ Како Краљевина СХС није прихватила потписивање овакве

⁴⁰⁶ Balkanski ugovorni, op. cit, док. бр. 230, 235, 237, 241, Манчев, op. cit, 153-154.

⁴⁰⁷ Ladas, op. cit, 28-29; Ортаковски, Међународната заштита, op. cit, 156-157.

⁴⁰⁸ Текст нацрта: Ladas, op. cit, 32-35; Анекс А Записника 49 седнице Комитета за нове државе, 5. 09. 1919 у Документи за борбата, I док. бр. 403, записник 6.

конвенције, одлучено је да се размена привремено ограничи на Грчку у Бугарску, а да се касније примени и на Турску.⁴⁰⁹ Када је грчко-бугарска Конвенција о размени становништва потписана, истог дана када и Нејски уговор,⁴¹⁰ 27. новембра 1919. године, у њу је ипак унета једна интересантна одредба која је пружила могућност да у року од годину дана од ступања на снагу, ова конвенција буде отворена за приступање држава које имају заједничку границу са једном од држава потписница (члан 16, став 1). Грчка је, у жељи да се што више ослободи македонског становништва, нудила Краљевини СХС размену припадника мањина, али Краљевина СХС то никада није прихватила, тако да до размене становништва никада није дошло.⁴¹¹ Остало је питање територијалних захтева, у случају ове две земље манифестовано захтевом за слободном зоном.

Краљевина СХС и Грчка (заједно са Румунијом) сарађивале су у дипломатским акцијама против Бугарске. Током 1921. године, после француске окупације Дизелдорфа, Дујзбуга и Рурорта и њеног инсистирања да неумољиво сломи Немачку и да на тај начин заштити своје границе, Краљевина СХС хтела је да опонаша Француску у свом односу према Бугарској. Неспоразум који је између Грчке и Краљевине СХС настао око враћања краља Константина на престо, као и конфликт Југославије и Румуније око територијалних захтева у Банату, брзо су решени. Све три државе су се удружиле и послале два колективна демарша у Софију, најављујући казнену акцију којом је Краљевина СХС претила Бугарској у случају да не прихвати реорганизацију армије и изађе из оквира Нејског уговора. Велике силе овакве акције нису допуштале.

У овим годинама Бугарска је подржавала различите фракције ВМРО-а, а нарочито Извршни комитет у Софији да шаљу Друштву народа петиције о кршењу права мањина у Краљевини СХС и Грчкој. Краљевина СХС и Грчка су одбијале да дискутују о овим петицијама. Најживљу активност пред

⁴⁰⁹Ladas, op. cit, 3; Ортаковски, Меѓународната положба, op. cit, 157-159; Българската дипломация, op. cit, 389-390.

⁴¹⁰Balkanski ugovorni, op. cit, док. бр. 223 и напомена.

⁴¹¹Balkanski ugovorni, op. cit, док. бр. 223; Јовановић Јован, 98.

Друштвом народа током 1922. године испољиће бугарска влада, суседне владе, као и врховистичко-пробугарске струје. Када је Бугарска пријемом у Друштво народа изашла из изолације, у земљи је стање било веома лоше, а активност ВМРО је обновљена, што је изазвало владе Краљевине СХС, Грчке и Румуније да званично опомену Софију.⁴¹²

За време конференције у Ђенови априла и маја 1922. године, Стамболијски је први пут после рата поставио питање бугарских интереса, затраживши излаз на Егејско море, са аргументом да Тракија треба или да буде аутономна, или бугарска, а сагласно са Лондонским уговором из 1913. године. Затражио је и олакшање одредба о репарацијама. Тражио је и амнестију бугарских избеглица из свих балканских држава, њихово враћање у сопствене домове, као и примену свих клаузула мировних уговора о правима мањина. Румунска, грчка и влада Краљевине СХС су јуна 1922. године одговориле колективном нотом бугарској влади, оптужујући је због упадања македонских чета на њихову територију. И бројни други примери указују на чињеницу да динамика хлађења и побољшања у међусобним грчко-југословенским односима готово никада није утицала на њихово истомисљеништво у политици изолације Бугарске.⁴¹³

Осим заједничких интереса да спрече бугарски ревизионизам, динамика односа између Грчке и Југославије била је окренута преговорима око солунске слободне зоне. Мада је предходно водила мало рачуна о Егејској обали, после губитка Смирне Грчка се сконцентрисала на Солун, који је раније сматрала мање важним него Пирејско пристаниште код Атине. Ово утолико пре што је Егејска Македонија ускоро постала стедиште хиљаде Грка из Турске. Као и Дедеагач, Солун је претстављао излаз на Егејско море железница из саобраћајног дунавског система. Овај саобраћајни систем је интернационализовао Дунав и његове притоке, стварајући међународни саобраћајни систем за Блиски исток и једини слободан пут за везу са Средоземним морем. У будућности, овај систем је потенцијално могао да

⁴¹²Кушевски, *op. cit.*, 76-78, 81-82; Јовановић Јован, *op. cit.*, 189.

⁴¹³Българската дипломатия, *op. cit.*, 364-365; Кушевски, *op. cit.*, 83-86, 91-93.

доведе и до политичке комбинације југоисточног европског блока Бугарске, Грчке, Краљевине СХС, Мађарске, Румуније и Чехословачке.⁴¹⁴

Могућност приступа Србије Егејском мору било је осетљиво питање за Грчке. Коришћење Солуна за потребе српске трговине уговорено је још 19. маја 1914. године. Конвенцијом између Грчке и Србије о одступању дела солунског пристаништа Србији, уговорено је да за потребе извоза и увоза Србија може у трајању од педесет година да користи солунско пристаниште са свим олакшицама (чл. 7).⁴¹⁵ Први светски рат одложио је његову ратификацију.

Током рата и после пораза Бугарске, Атина није била склона примени овог уговора. Венизелос, који је организовао комисију задужену да одреди границе будуће југословенске зоне, убрзо је свргнут са власти. Краљевина СХС је током читаве 1921. године била усамљена у захтевима за слободну зону у Солуну, јер се Француска није упуштала у било какве ближе контакте са Грчком.⁴¹⁶ После пораза у рату са Турском, желећи да уочи потписивања Лозанског уговора придобије Краљевину СХС на своју страну, грчка влада се сложила да стави солунско пристаниште на располагање југословенској транзитној трговини.⁴¹⁷

Мада документи из 1913-1914. говоре о "олакшицама" за српску трговину, документи из 1923. године помињу "југословенску слободну зону". Она је била саставни део грчке територије и налазила се под суверенитетом Грчке, али се чини да је Краљевина СХС желела да добије контролу над железничком линијом Бевђелија-Солун и да претвори зону у сопствено пристаниште. Ова могућност, као и бугарско-југословенско зближавање током 1923. године изазваће велику подозривост Атине. За време друге Лозанске конференције 1923. године Краљевина СХС је подржала Атину, али упркос томе, Грчка није приступила регулисању питања слободне зоне, чиме су односи између ове две земље погоршани. Влада Краљевине СХС тражила

⁴¹⁴Јовановић Јован, *op. cit.*, 190.

⁴¹⁵Македонија во меѓународните договори (1913-1940), *op. cit.*, док. бр. 12,13,14,15.

⁴¹⁶Тодоровић, *op. cit.*, 147, 150.

⁴¹⁷Манчев, *op. cit.*, 159.

је територијални суверенитет у зони да би организовала самосталну царинску и транспортну службу и независну администрацију, изјављујући да тиме нема намеру да крши суверена и политичка права Грчке. Грци су овај захтев почетком марта 1923. године одбили.⁴¹⁸ Страхујући од евентуалне југословенске експанзије у правцу Солуна, грчка влада је поставила захтев да Краљевина СХС пружи предходне гаранције за "балкански Локарно", планиран за 1925-1926. годину, после чега би се могло приступити уређивању отворених питања. Насупрот овоме, влада Краљевине СХС је желела да се прво реше отворена питања, а да се потом приступи стварању "балканског Локарна".⁴¹⁹ Преговори током 1923. године довели су до новог уговора⁴²⁰ о регулисању транзита кроз Солун. Овим је Грчка уступила Краљевини СХС за време од 50 година област названу "слободна зона Солун". После ратификације уговора, зона је дата Краљевини СХС 6. марта 1925. године.⁴²¹

Још један фактор који је утицао на грчко-југословенске односе биле су обавезе које је Грчка прихватила као резултат размене становништва са Бугарском, а на које је Краљевина СХС гледала са подозрењем, зато што су могле угрозити њен међународни престиж по питању легитимности владавине у Македонији. Због тога је, после грчко-бугарских уговора са Друштвом народа о заштити мањина, Краљевина СХС суспендовала уговор о савезу и пријатељству са Грчком из 1914. године, претећи и потпуним прекидом двостраних односа. Југословенски министар спољних послова Воја Маринковић је изјавио да не може "да славофоне у грчкој Македонији призна као Бугаре, када она славофоне који живе северно од граничне линије према југословенској Македонији сматра за Србе." Ово је изазвало кризу у међународним односима две земље.⁴²² Влада Краљевине СХС је претила да ће да се зближи са Бугарском и да ће између ове две земље бити уговорене зоне утицаја у Егејској Македонији. Нота која је овом приликом уручена грчкој

⁴¹⁸Todorović, op. cit, 211-212.

⁴¹⁹Манчев, op. cit, 159-160.

⁴²⁰Македонија во међународните договори (1913-1940), op. cit, документи бр. 43-49.

⁴²¹Barker, op. cit, 34-35; Манчев, op. cit, 159; Todorović, op. cit, 215; Јовановић Јован, op. cit, 191.

⁴²²PRO FO 371 10797 Annual report on Kingdom SCS (1924), Young to Chamberlain.

влади наводила је као аргументацију и избегавање Грчке да изврши обавезе које су произиласиле из Конвенције склопљене 1923. године и пролонгирање спора око држављанства неких становника Солуна и других места у Грчкој које је југословенска влада сматрала својим држављанима. Београд је протествовао и због најављене намере да се имовина Хиландарског манастира национализује. Постављен је захтев да Македонци у Егејској Македонији буду признати као српска национална мањина у Грчкој.⁴²³ За Грчку је, наравно, савезничко пријатељство са Краљевином СХС било важније него Протокол са Бугарском.⁴²⁴ Тако је, због притиска Краљевине СХС, грчка влада изјавила да Македонци нису бугарска него српска мањина, али и то је ускоро одбачено.⁴²⁵ Грчка влада се нашла у троуглу, маневришући на обе стране. Пред српском владом је бранила став да су Македонци Бугари, а пред бугарском владом да нису Бугари, него Славомакедонци, и да ће грчка влада у школама увести наставу на "славомакедонском језику", што је у бугарској штампи изазвало бурне протесте.⁴²⁶

Због реакције Београда грчки парламент је одбио да ратификује Протокол са Бугарском и обавестио је о томе генералног секретара Друштва народа.⁴²⁷ Потписивањем протокола Калфов-Политис, кабинет Софулиса је само настојао да предухитри бугарску акцију у Женеви због инцидента у Тарлису, а обезбедио је и то да се увећа износ зајма за избеглице добијеног од Друштва народа. Потписивањем овог протокола створио је и политичке услове да Грчка пред Друштвом народа отвори питање о грчкој мањини у јужној Албанији и у Цариграду. Очекивало се и то да Бугарска покрене питање бугарске мањине у Краљевини СХС, што би погоршало југословенско-бугарске односе и аутоматски ослабело југословенски притисак на Грчку у вези са слободном зоном у Солуну. Када је октобра 1924.

⁴²³Историја на македонскиот народ, книга трета, оп. cit, 257-258; Мојсов, оп. cit, 268-269; Данова, оп. cit, 214-215.

⁴²⁴Ортаковски, Меѓународната положба, оп. cit, 125-127.

⁴²⁵Поповски, оп. cit, 76.

⁴²⁶Мојсов, оп. cit, 269.

⁴²⁷Данова, оп. cit, 214-215.

године Софулисова влада замењена владом Михалакопулоса, грчка позиција у односу на протокол Калфов-Политис се ипак променила.⁴²⁸

Дошло је до нових несугласица између Грчке и Краљевине СХС око питања Солуна. Краљевина СХС је сматрала да је транспортна тарифа железнице из Бевђелије до Солуна прескупа, а да су транзитне околности врло споре и сложене. Почетком 1925. године грчка влада је снизила транспортне трошкове на ниво сличан оном какав је био на југословенској страни, али када су преговори почели маја 1925. године, Влада Краљевине СХС тражила је повећање солунске зоне и то да је Грчка додели дефинитивно и без резерве, што би значило допуштење да она постане југословенска територија. Краљевина СХС је исто тако затражила да сама управља железницом Бевђелија-Солун. Ови захтеви у правцу Солуна изазвали су код Грка аларм, као претња целокупној грчкој позицији у Македонији. Они нису били вољни да направе веће одступке осим додељивања комерцијалних олакшица у Солуну и одредбе о прихватању арбитраже у случају спора. Обе стране су 1. јуна 1925. године одлучиле да прекину преговоре, а грчка штампа оптужила је Краљевину СХС да има "империјалистичке планове".⁴²⁹

Неуспешни преговори били су пропраћени и другим реакцијама у штампи. "Политика" је 24. јуна 1925. године у уводнику "Грчка нелојалност" писала да је "македонско становништво у западној Македонији - двеста педесет или триста хиљада људи - најнесрећнија национална и језичка мањина на свету", због тога што поред недостатка личне и имовинске безбедности ова компактна маса нема ни једну цркву и школу на матерњем језику, мада их је имала под Турцима.⁴³⁰ У Битољу је 27. децембра 1925. године, због грчког одбијања да се спроведу обавезе из мањинских уговора, одржан протестни митинг. Резолуција усвојена на овом митингу осуђивала је

⁴²⁸Българската дипломатия, *op. cit.*, 382-383; Манчев, *op. cit.*, 157; Јовановић Јован, *op. cit.*, 256.

⁴²⁹Barker, *op. cit.*, 34-35.

⁴³⁰Политика, 24.6.1925. године.

терор грчких власти у Македонији, шаљући браћи у Грчкој поздрав и подршку да чувају свој језик.⁴³¹

У вези са захтевима владе Краљевине СХС да Грчка призна постајање српске мањине у Егејској Македонији, као и у вези са подацима који су говорили да је број овог становништва знатан, "Политика" је 16. августа 1925. године објавила допис из Атине под насловом "У Македонији нема Срба" у којој су наведене реакције грчке штампе против оваквих захтева. Судећи по овом напису, грчка штампа је са задовољством пренела закључке дописника британског "Морнинг Поста" из Атине да у Егејској Македонији нема Срба и да због тога Краљевина СХС не би требало да има претензије према тим крајевима. У тексту је стајало да независно од података о броју становништва које је тамо живело раније, сада у Егејској Македонији живи деведесет процената Грка, и да се малобројни Словени који тамо живе сада осећају као Грци. Историја показује, сматра овај дописник, да Бугари и Срби неће бити способни да између себе склопе савез, па Грчка због тога не би требало да брине.⁴³² Француске новине "Le Progres" су исто тако тврдиле да је број од триста хиљада Словена претеран и да се вероватно ради о једва сто хиљада људи, који нису прави Словени. Наведено је да се ради о популацији грчког менталитета, која се осећа грчком и која је сасвим задојена грчким идеалима. Речено је да је тврдња српских народних посланика како су то Срби сасвим нетачна, пошто нико од њих никада није изјавио да је Србин.⁴³³

Нова констелација европских односа после уговора из Локарна укључивала је и промене на Балкану. Крајем 1924. и у пролеће 1925. године грчка дипломатија је предложила грчко-југословенско-румунске гаранције и арбитраже на бази очувања мировних уговора.⁴³⁴ Већ јуна 1925. године Чемберлен је разматрао могућност стварања балканског блока као одбране од СССР-а и Немачке.⁴³⁵ Грчки министар Рентис је 20. јула 1925. године

⁴³¹ Мојсов, 270.

⁴³² Политика, 16.8.1925.

⁴³³ Мојсов, *op. cit.*, 284, белешка 11.

⁴³⁴ Манчев, *op. cit.*, 155.

⁴³⁵ Българската дипломатия, *op. cit.*, 386.

предложио потписивање балканског уговора о арбитражи, али Београд је одбио грчки предлог о балканском блоку, тражећи грчке уступке по питању железнице Бевђелија-Солун. Нинчић и Рентис су разговарали о балканском гарантном пакту у Женеви, а 15. октобра 1925. године, Мусолини и Чемберлен су разматрали могућност да на Балкану треба створити пакт аналоган ономе из Локарна. После Петричког инцидента између Грчке и Бугарске Чемберлен је убеђивао Нинчића да “балкански Локарно” треба потписати, али је Нинчић тражио да се пре тога постигне сагласност са Бугарском о четама које упадају на територију Краљевине СХС, као и са Грчком о железничкој линији.

Петрички конфликт је отворио и у Бугарској размишљања о потписивању “балканског Локарна”, али је Калфов сматрао да Бугарска треба да избегне обавезивање оваквим уговором. Грчки пројекат изнет пред Друштвом народа почетком новембра 1925. године под насловом Пакт о сигурности и обавезној арбитражи између балканских држава, није прихваћен ни од једне друге балканске земље. Бугарска дипломатија га је тумачила једино као маневар да се умири јавно мњење Европе после инцидента у Петричу. Цанков се надао да ће и Југословени ову иницијативу одбити. Он је ускоро сазнао да Грчка предлаже уговор без Бугарске, а да уколико би Бугарска желела да у њега буде укључена, морала би да потпише уговор о томе да ће се у будуће придржавати мировних уговора.⁴³⁶ У јесен 1925. године и Турска је предложила организовање конференције на којој би се дискутовало о миру на Балкану уз учешће Турске, Грчке, Краљевине СХС, Румуније и Бугарске.⁴³⁷ “Балкански Локарно” ипак није постигнут, с обзиром на то да је и међу самим балканским државама дошло до бројних тешкоћа да се интереси изгледе. Међу њима, Бугарска је чак одбијала да гарантује *status quo*, тежећи ревизији.

⁴³⁶Българската дипломация, *op. cit.*, 386.

⁴³⁷Манчев, *op. cit.*, 155.

Обнављање сарадње између Грчке и Краљевине СХС/Југославије
1925-1934. године

После инцидента у селу Тарлис, Друштво народа се заинтересовало за проблем мањина у Грчкој и Бугарској, што је довело до потписивања уговора о заштити мањина у обе земље. То је такозвани уговор Калфов-Политис. Већ средином новембра 1924. године претставници Друштва народа су поднели Извештај и препоруке о одредбама о заштити мањина, који је бугарска влада одобрила. Они су наложили грчкој влади предузимање конкретних мера да би се изашло у сусрет потребама "мањине која говори словенски" у вези са образовањем и јавним богослужењем. Грчко одбијање Протокола Политис-Калфов стављено је на дневни ред Друштва народа 14. марта 1925. године. Заузет је став да обе владе "у својим поступцима према мањинама обавезно треба да се придржавају већ примљених обавеза."⁴³⁸ Извештељ Савета Друштва народа по питању одбијања грчког парламента да прихвати Протокол о заштити мањина, Остин Чемберлен, заузео је став да је Протокол, у ствари, Уговор између Савета Друштва народа и грчке владе и да њиме Грчка није прекршила обавезе према Бугарској. Он је покушао да другим средствима обезбеди заштиту мањина у Грчкој. Савет Друштва народа је грчкој влади поставио питања о томе шта је преузела после 29. септембра 1924. године да у пракси спроведе своје обавезе из мањинског Уговора, како грчка влада процењује потребе словенске мањине у вези са образовањем и јавним богослужењем и које мере је предузела, или планира да преузме да би задовољила те потребе.⁴³⁹

Грчки представник Венизелос се позвао на мере које је грчка влада преузела према влашкој и муслиманској мањини, доставивши Савету Друштва народа листу школа за ове две мањине. "Становништво Македоније које говори словенски" још увек нема школа, објаснио је он, да би се после размене са Бугарском видело колики је број школа потребан, и колика ће

⁴³⁸ Мојсов, *op. cit.*, 266.

⁴³⁹ Ортаковски, *Малцинствата на Балканот*, *op. cit.*, 165-170; Българската дипломатия, *op. cit.*, 383.

словенска заједница остати. Писмом од 29. маја 1925. године грчка влада је одговорила да је преузела мере за отварање школа "на словенском језику", почевши од 1925/26 школске године, као и за обављање богослужења на "словенском језику". У писму је стајало да је "апсолутно немогуће за грчку владу да дозволи да положи мањине која говори словенски буде од било каквог, чак и индиректног, интереса за Бугарску." Грчки претставник Какламанос је на седници Савета од 10. јуна 1925. године, када ја на дневном реду било разматрање грчког уговора, дао уверавања да грчка влада поштује примену Уговора о заштити мањина, као што је Севрски уговор и допунски Протокол уз Лозански уговор и да је спремна да дозволи да се од октобра 1925. године отворе бугарске школе у Егејској Македонији. Грчка влада је спремна да у пријатељском духу размотри сваки захтев за отварањем приватних школа и да дозволи "субјектима који говоре словенски" да користе све нове мере у односу на мањинске школе. Грчка влада је изјавила да "проучава начине да се обезбеде адекватни наставници за извођење наставе на мањинским језицима". Она је тврдила да "мањина која говори словенски" нема посебне потребе и да ужива исте погодности као и све друге мањине. За време заседања Савета Друштва народа, грчки претставник је додао да је Министарству образовања наложено да проучи мере потребне за примену одредби за образовање предвиђене у Уговору и да је Министарство у буџету за наредну годину предвидело адекватну суму за школе за оне "који говоре словенски". Желећи да створи утисак да су националне мањине заштићене, министарство за спољне послове Грчке формирало је посебну секцију⁴⁴⁰ која је требало да води рачуна о испуњавању међународних обавеза према мањинама. Ово министарство је потражило припрему специјалног програма за отварање школа за оне који говоре словенски, за обуку наставника, као и за књиге које је требало припремити и штампати на рачун грчке владе. Грчка

⁴⁴⁰Београдска "Политика" је у броју 6237 од 5.09.1925. обавестила о овоме из Атине. Исти чланак наводи да ће се у будуће водити рачуна о праву образовања, отварању школа на матерњем језику мањина и слободном вршењу верских обреда. Школе мањина биће отворене у градовима и селима са најмање 40 ученика од 6 до 12 година, чији ће родитељи изјавити да њихов језик није грчки. Ове ће школе издржавати грчка влада, а Министарство просвете ће именовати наставни персонал. Ова иницијатива је касније одбачена.

влада је Друштву народа доставила примерке "Буквара" на македонском језику, као доказ да су Друштво народа и Грчка Република признавали постајање "мањине која говори словенски" у грчком делу Македоније.⁴⁴¹ С обзиром на то да су Македонци у Грчкој називани славофонима, или славомакедонцима, овај "Буквар" није био написан ни на српском ни на бугарском језику, него на леринском наречју.⁴⁴² Венизелос је обећао да ће ускоро бити отворене и саме школе, мада то није остварено.

Београдска "Политика" је 7. фебруара 1926. године известила из Атине да је министарски савет расправљао о мерама за извршење Уговора о мањинама и отварању посебног департмана за мањине. При солунском генералном гувернеру је установљено и звање "виши инспектор за мањине" који је требао да води рачуна о испуњавању обавеза из Уговора о мањинама.⁴⁴³ Ни ове обвезе из уговора нису испуњене. После интервенције бугарске и југословенске владе, буквар је забрањен, а чак је донето и решење којим је забрањено да се говори македонски, а према Наречењу команданта Националне гарде Полипотамоса, 27. септембра 1926. године. Они који га буду говорили биће "предавани одборима безбедности".⁴⁴⁴ Сличан садржај имало је наређење грчке терористичке организације "Грчко-македонска песница".

Југословенски и бугарски захтеви за признавањем националне мањине у Грчкој изазивали су освете локалном становништву од стране грчких власти. Тако је у граду Сорович 1. фебруара 1926. године, наводно због антигрчких митинга у Србији, нападнута школа у којој је при настави коришћен македонски језик, као и "Буквар", а сви примерци "Буквара" су

⁴⁴¹Ортаковски, Малцинствата на Балканот, *op. cit.*, 165-170; Българската дипломация, *op. cit.*, 383.

⁴⁴²Израдила га је комисија коју је формирало министарство спољних послова Грчке, у саставу Папазахариу, Скагаксис, Лазару. Написан је латинском транскрипцијом, са посебним ознакама за македонске гласове. Одштампан је у штампарији Сакелариу, и објављен током 1925. године.

⁴⁴³"Политика", бр. 6391 од 7.02.1926.

⁴⁴⁴Документи за борбата II, *op. cit.*, док. бр. 24-25; Поповски Тошо, *op. cit.*, 76-77.

уништени. Овакви инциденти су изазвали емиграције словенског становништва, углавном у правцу Ђевђелије и Битоља.⁴⁴⁵

На почетку 1926. године односи између Краљевине СХС и Грчке су се нешто побољшали, а марта, за време заседања скупштине Друштва народа, започели су преговори између југословенског и грчког делегата⁴⁴⁶ после чега је потписан билатералан Уговор 26. августа 1926. године.⁴⁴⁷ Осим грчко-југословенског Уговора, 17. августа је у Атини потписана и Техничка конвенција са важењем од 50 година. Ова Конвенција је проширила зону у Солуну за десет хиљада квадратних метара, а привилегије Краљевине СХС су повећане. Споразум је постигнут око транзитних тарифа и царинских олакшица. Грчка је остала власник ђевђелијске железнице, али Југословени су могли да сарађују на управљању линијом.⁴⁴⁸ Уговор из августа 1926. године био је пропраћен и посебним Протоколом у коме се грчка влада обавезала да примени Севрски уговор о мањинама "признајући као српску мањину славофоне из грчке Македоније".⁴⁴⁹ Потписан је и грчко-југословенски уговор о пријатељству и арбитражи, у чијој основи лежи идеја о строгом поштовању мировних уговора и очувању територијалне целовитости обеју држава. Ово је био велики успех југословенске спољашне политике.

Мојсов наводи интересантну интерпретацију Вита П. Пападакиса, начелника грчког министарства за спољне послове о кризи југословенско-грчких односа у периоду 1924-1926, као и његов коментар југословенско-грчког Уговора од 17. августа 1925. године. Он сматра да је влада Краљевине СХС 17. новембра 1924. неочекивано напала грчко-српски Уговор из 1914, са мотивацијом да Грчка касни у остваривању Уговора из 1923. године. Пападакис сматра да је због потреба демобилизације и смештања избеглица заиста било неких аномалија у службама на пристаништу и на железницама, али да су ове појаве постајале све ређе. Српска нота је, каже Пападакис, још

⁴⁴⁵Историја на македонскиот народ, книга трета, *op. cit.*, 258.

⁴⁴⁶Barker, *op. cit.*, 34-35; Манчев, *op. cit.*, 160; Јовановић Јован, *op. cit.*, 330-331.

⁴⁴⁷Данова, *op. cit.*, 215; Историја на македонскиот народ, книга трета, *op. cit.*, 258.

⁴⁴⁸Barker, *op. cit.*, 34-35; Манчев, *op. cit.*, 160; Јовановић Јован, *op. cit.*, 330-331.

⁴⁴⁹Мојсов, *op. cit.*, 271.

била навела као разлоге незадовољства: 1. продужавање неизвесности око конкретних питања држављанства; 2. најављивану национализацију манастира Хиландара и неких других у Светој Гори; 3. потписивање протокола о бугарској мањини у Грчкој у Женеви 29. септембра 1924. године. Пападакис је сматрао да ове примедбе нису биле основане, а за трећу тачку у Ноти тврди да, напротив, нису били Срби ти који су настрадали, већ Грчка, због чега је Протокол и био потпуно одбачен у грчком парламенту. Пападакис мисли да је моменат за слање ове>Note био незгодан, пошто је Грчка у том тренутку имала низ проблема са другим суседима, а од инцидента са Италијом на Крфу била је протекла тек једна година. Пападакис је сматрао да је Краљевина СХС успела да Уговором од 17. августа 1925. године издејствује све што је желела. Он наводи да су четири дана пре потписивања уговора страначки прваци Михалокопулос, Кафандарис, Папанастасиу и Метаксас послали тадашњем председнику владе Ефактсиесу писма у којима су осудили овај акт. Он додаје да је Уговор написан на "неразумљивом француском језику" са много нејасних формулација. Овим Уговором солунска зона је, сматра Пападакис, постала право српско пристаниште, представљајући проширење српске територије.⁴⁵⁰

Током 1926. године питање "балканског Локарна" поново је било актуелно. Југословенска штампа је осудила чланак који је објављен у часопису "Тајмс" о томе да балканске државе треба да потпишу гарантни пакт. Југословенске дипломате су биле скептичне и према ефектима и "европског Локарна", с обзиром на разједињеност Европе. Међутим, грчко-југословенски спорови по питању словенског становништва у Егејској Македонији, као и о железници према Солуну, били су непремостиви, јер их је Грчка схватала као угрожавање сопственог суверенитета. Бугарска је исто тако имала нерешена питања са Грчком и Југославијом, тако да је идеја о

⁴⁵⁰ Министар за спољне послове Грчке је писмом признавао Србији права у манастиру Хиландару у Светој Гори на основу Уговора о мањинама. Грчка је преузимала обавезе не према Друштву народа него према Србији да ће штитити мањине, што је, сматра Пападакис, било веома штетно за односе између две државе. Мојсов, *op. cit.*, 286-287.

“балканском Локарну” остала само једна британска иницијатива, подржана од Грчке.⁴⁵¹

Новембра 1927. године дошло је само до трговачког споразума. Питање солунског пристаништа било је тешко решити због тога што нова грчка влада Кондолиса није била спремна на уступке, а за Краљевину СХС почела је да добија на значају могућност за постизање балканског споразума. Преговори су одуговлачени, а тек када је Венизелос потписао са Италијом уговор о пријатељству, арбитражи и помирењу, београдска влада је пожурила. Протокол, потписан 11. октобра 1927. године, садржао је до детаља поступак којим ће се у одређеноме року решити сва спорна питања око слободне зоне у Солуну. Преговори су били за Београд разочаравајући, пошто је Грчка одбила да се железницом Ђевђелија-Солун управља заједнички, као и захтев да се без присуства грчке царинске власти истоварује туђа роба намењена за Краљевину СХС. Најважније, Краљевина СХС није имала овлашћења да преко слободне зоне у Солуну увози ратни материјал.⁴⁵² Грчка је страховала да би оваква обавеза могла да изазове било коју земљу са којом је Краљевина СХС у рату да бомбардује Солун. Исто тако, то би могло да изазове комите да подмећу експлозије возова.⁴⁵³ Убрзо после повратка Венизелоса на власт 1928. године, побољшање односа је почело, а споразум је лако постигнут. Потписан је трговински уговор 1. новембра 1928. године.

⁴⁵¹Българската дипломация, *op. cit.*, 387.

⁴⁵²Шест протокола о југословенској слободној зони у Солуну потписано је 17.03.1929. у Женеви, као и споразум о југословенском транспорту по железничкој линији Ђевђелија-Солун. Пакт о пријатељству, помирењу и судском поравњавању закључен је 27.03, а њиме обе стране потврђују уважавање мировних уговора (чл. 1) и мирољубивих односа једна према другој (чл. 2). Пакт о арбитражном суђењу спорова између Грчке и Краљевине СХС рађен је по типу уговора који је одобрила скупштина Друштва народа септембра 1928, а будуће спорове требао је да решава Хашки суд. Југословени су ипак мало користили слободну зону, са изузетком рудника у Трепчи, и остали су незадовољни крајњим решењем продужених преговора. Архив Југославије 38/41/95 Рад Југословенске слободне зоне у Солуну током првих 6 месеци (1930), потпис Михаиловић; Barker, *op. cit.*, 36; Манчев, *op. cit.*, 160; Јовановић Јован, *op. cit.*, 331; Македонија во меѓународните договори (1913-1940), *op. cit.*, документи бр. 83-91; Balkanski ugovorni, *op. cit.*, док. бр. 281.

⁴⁵³Miller W, “Greece Since the Return of Venizelos”, у “Foreign Affairs – An American Quarterly”, април, 1929, 468-476.

Ни један од уговора из 1928. и 1929. године није обухватао одредбе о македонској националној мањини.⁴⁵⁴ Када су се, касније, односи између Краљевине СХС и Грчке нормализовали, усвојена је теза да се "обе владе дезангажују око питања етничких мањина и да то питање оставе на бригу Друштву народа".⁴⁵⁵

Када је Венизелос поново дошао на власт 4. јула 1928. године, у спољној политици је деловао у духу принципа Друштва народа, и тежио утврђивању *statusa quo* одређеног версјаским системом уговора. Он је заузео један прагматичан и реалистичан курс пуне нормализације односа са великим силама које су контролисале Балкан и источно Средоземље. Заузео је став да некадање идеје о "балканском Локарну" и балканској федерацији не могу да буду објекат реалне политике. "Идеју о федерацији можемо да оставимо новим поколењима". (sic!) "Ми ћемо се ограничити само на утврђивање мира у региону кроз уговоре." Грци су ипак још увек обећавали заштиту мањина у Македонији. Венизелос је 11. октобра 1930. године изјавио да ће се ангажовати за отварање македонских школа, уколико то народ потражи.⁴⁵⁶

* * *

1. Обе државе, Краљевина СХС одн. Југославија и Грчка током Првог светског рата биле су на страни победничких, Антантиних сила. У послератном периоду међу њима није било великих спорова. Анализа њихових односа указује на чињеницу да су ове две земље македонско питање сматрале успешно решеним још 1912. и 1913. године.

2. Једини изузетак од овог правила био је спор око слободне зоне у Солуну, чему је Краљевина СХС придавала привредни и стратегијски значај, па га није видела као саставни део македонског питања. Уколико се на захтев за слободном зоном у Солуну и гледа као на проширени саставни део

⁴⁵⁴Историја на македонскиот народ, книга трета, op. cit, 259.

⁴⁵⁵Мојсов, op. cit, 271.

⁴⁵⁶Ibidem, op. cit, 272.

македонског питања, онда је важно истаћи да се он, ослањајући се на економску аргументацију, односио на територијално повећавање југословенске територије у Македонији, а није задирао у питања националног карактера становништва.

3. Захтеви Краљевине СХС да Грчка не призна постојање бугарске мањине у Македонији били су пре проузроковани бригом због могућности да Бугарска понови ту врсту захтева у Вардарској Македонији, него што су изражавали неку агресивнију политику Београда према северној Грчкој.

4. Значајан елемент билатералних односа између Краљевине СХС и Грчке била је заједничка политика спречавања Бугарске да узнемири крхку равнотежу међународних односа на Балкану.

5. Добри односи између ове две земље могли су бити објашњени чињеницом да су обе земље биле савезничке и да су се придржавале политике Друштва народа о послератном *statusu quo*. На крају овог периода оне су потписале и Балкански пакт против ревизионистичке Бугарске.

6. Чини се сасвим сигурним да МРО није угрозила југословенско-грчке односе у овом периоду. МРО је била изгубила чврсту базу у северној Грчкој после расељавања македонског становништва. Пријатељство између две земље снажило је заједничком опасношћу од ревизионизма. Обе земље држале су се својих савезника из Антаниних редова и залагале за *status quo* који је за отварање македонског питања био неповољан.

4. Југословенско-албански односи и македонско питање

Међународни положај Албаније и Краљевине СХС у послератном периоду разликовао се по много чему. Краљевина СХС ослањала се на државне традиције Србије, проширивши се на велике територије на западу током 1919. године. Албанија је као држава формирана тек 1912. године, захваљујући снажној подршци Аустро-Угарске и Италије.⁴⁵⁷ У годинама после Првог светског рата било је веома неизвесно хоће ли она уопште опстати као држава. У својим међународним позицијама, ове две државе су се такође веома разликовале. Краљевина СХС ослањала се на подршку Француске, донекле и Британије, док је њен основни проблем у међународним односима била Италија. Албанија је, напротив, била основна зона италијанских послератних претензија, и ова је земља током двадесетих и тридесетих успела да постепено задобија све већи утицај на унутрашњу и спољну политику Албаније. У Краљевини СХС постајало је перманентно страховање од ширења италијанског утицаја у Албанији, јер би се тако ова земља приближила јужним границама Краљевине СХС у Македонији.⁴⁵⁸

Основна динамика односа између Албаније и Краљевине СХС, управо због ове опасности, одвијала се по питању граница, а велики део граница додиривао је територије Македоније. Амбасадорска конференција у Лондону је 1913. године признала државност Албаније и одредила њене границе,⁴⁵⁹ али рад комисија на њиховом тачном одређивању прекинут је Првим светским ратом. У годинама после рата још једна Амбасадорска конференција суочила се са чињеницом да предратне границе Албаније нису до краја дефинисане.⁴⁶⁰ Једна од основних спорних тачака био је предео код манастира Свети Наум на Охридском језеру. Нејасност дефиниције у Протоколу којим је ово питање решено током 1913. године било је компликовано тврђењима обе земље да

⁴⁵⁷ Vickers Miranda, *The Albanians, A Modern History*, London and New York, 77.

⁴⁵⁸ Swire, *op. cit.*, 302, 307, 310.

⁴⁵⁹ Македонија во међународните договори (1913-1940), *op. cit.*, док. бр. 2.

⁴⁶⁰ *Ibidem*, док. бр. 39.

полажу право на ову тачку.⁴⁶¹ Територија око овог манастира имала би веома важно стратегијско значење у сваком будућем сукобу између две земље, укључујући и опасност да Италија преко Албаније нападне Краљевину СХС. Исто тако, манастир Свети Наум имао је древну средњевековну историју и био веома значајан локалном становништву, због чега су обе земље настојале да га добију. Проблем је чак изнесен пред Стални суд међународне правде у Хагу, али су се преговори, упркос томе, продужили све до 1925-1926. године, добивши велики публицитет у јавности обеју земаља. Решен је директним преговорима,⁴⁶² при чему је примењен принцип компензација. Краљевина СХС је добила право да манастир и територија око њега уђу у састав њене територије, компензујући Албанију малом територијом у јужној Македонији.⁴⁶³

У наредним годинама односи између Албаније и Краљевине СХС више се нису дотicali македонског питања или територије.⁴⁶⁴ Одређени кругови у Албанији су повремено помињали своје територијалне претензије, уврстивши у њих области на Косову, у Црној Гори, у западној Македонији, као и у Грчкој. Ипак, албански државници били су свесни да оваква политика не може да уроди плодом. Једино су качачке групе често прелазиле границу, сарађујући повремено са структурама ВМРО-а.

Македонско становништво је живело у Албанији у неколико пограничних области: Горија, Голо Брдо, део Горе, Доња Преспа, и део струшког предела. Краљевина СХС није постављала питање заштите ове мањине, сматрајући да становништво у Македонији чине Јужни Срби. Допунски проблем био је у томе што је део овог становништва био муслиманске вероисповести, због чега су га албанске власти третирали као део албанског народа.⁴⁶⁵

⁴⁶¹ PRO FO 371/8532, Протестно писмо представништва Краљевине СХС у Лондону, 8.05.1923.

⁴⁶² PRO FO 371/11410, SCS, Annual Report for 1925, Kennard for Chamaberlain, Belgrade, 26.01.1926.

⁴⁶³ Македонија во међународните договори (1913-1940), op. cit, док. бр. 68, 69, 70

⁴⁶⁴ Jelavich, Barbara, The Establishment of the Balkan National States, Washington, 1977, 227-228

⁴⁶⁵ Киселиновски Стојан, Ставови-Кавка Ирена, Малцинствата на Балканот (XX век), Скопје, 2004, 213-214; Тодоровски Глигор, op. cit, 150-154

У Албанији се налазио веома мали број македонског становништва, а сама Албанија није имала интереса да погоршава односе са балканским државама укључивањем у спор око Македоније. У последњим деценијама 19. века, када су балканске државе отвориле македонско питање, Албанија још увек није била оформљена. Због тога она ни у послератном периоду није била значајни фактор овог питања. Њен спор са Краљевином СХС у погледу границе није био мотивисан аргументацијом која се дотичала македонског питања.

ГЛАВА СЕДМА

Македонске политичке организације о решавању македонског питања 1919-1934. године

1. Активност македонских организација током 1919. године
2. ВМРО (Аутономистичка)
3. Македонска емигрантска федеративна организација (МЕФО)
4. ВМРО - Уједињена 1925-1936. године
5. Закључак

ГЛАВА СЕДМА

Македонске политичке организације о решавању македонског питања 1919-1934. године

1. Активност македонских организација током 1919. године

Подела Македоније у Балканским ратовима и после Првог светског рата није утицала на македонске организације да одустану од борбе за остваривање идеје о засебној македонској држави. Велики број објективних и субјективних фактора утицао је на велику фрагментацију македонских асоцијација које су се разликовале у односу на методе борбе за решење статуса Македоније. Уопште, оне су дочекале крај рата са истим разликама и гледиштима која су заступале и раније.

1.а. Извршни комитет македонских емигрантских добротворних братстава, који је већим делом био састављен од ранијих врховистичких и пробугарских снага, као и чланови ранијег ЦК ВМРО-а Александров и Протогеров, обновили су легалну активност Извршног комитета. Они су се и даље залагали за интересе бугарске великодржавне политике, надајући се припајању Македоније Бугарској.

Бројна македонска емиграција у Бугарској била је организована у различита братства и друштва. Њихови погледи нису се много разликовали од ставова припадника македонске револуционарне организације. Они су тежили решавању статуса Македоније у форми аутономије, самосталности, самоуправљања или федеративног уређења у границама евентуалне балканске федерације. Неки од њих, као Извршни комитет македонских братстава, после рата радио је за независност Македоније и за њено припајање Бугарској. Њихови су захтеви неколико пута еволуирали, у зависности од политичких околности и развоја догађаја на Париској конференцији. Бугарска влада била је снажно инволвирана у овај процес, тежећи да пред

европском јавношћу покаже како су захтеви македонске емиграције сасвим идентични њеним захтевима да присаједини Македонију. Настојања бугарске владе да се повеже са неком "македонском институцијом" која би се за ову политику борила уродили су плодом, јер је Извршни комитет македонских братстава у Бугарској играо управо такву улогу. Око њега су се скупили еминентни интелектуалци и економски добростојећи слој македонске емиграције. Већина чланова Извршног комитета била је инволвирана у дипломатски, војни и образовно-научни државни апарат Бугарске. Стварање комитета била је, у ствари, само обнова старог Комитета који је формиран још 1912. године под Александром Протогеровим. На његовом другом заседању, 24. новембра 1918. године био је изабран нови састав комитета под Иваном Каранџуловим, а при том је донета и Резолуција о недељивости Македоније и о њеном присаједињењу Бугарској. Комитет је оставио алтернативу да ће, уколико овакав програм није остварљив, допустити проглашење независности Македоније, али не и њену поделу између три земље. Према овом програму, аутономна Македонија би у неком наредном стадијуму постала део Бугарске.⁴⁶⁶

Извршни комитет је слао Париској конференцији низ меморандума и петиција у овом духу. У Мемоару који је фебруара 1919. године достављен председнику Париске конференције, као и владама САД, Британије, Италије, Француске и Јапана, тражено је да уколико није прихваћено да се Македонија присаједини Бугарској, онда она може да буде независна у својим географским границама.⁴⁶⁷ Маја 1919. године Извршни Комитет је послао Клемансоу, председнику Савета конференције петицију са деветнаест хиљада потписа припадника македонске емиграције. Послате су и писмене молбе команданту савезничких војски у Бугарској, генералу Кретјену, у којима је тражено да Антантине снаге окупирају Македонију док конференција не

⁴⁶⁶Кои съ самозванците?, Едно обяснение на Изпълнителния комитет на Македонските братства, София, 20 май 1919 (брошура).

⁴⁶⁷Македония, Сборник от документи и материали. София, 1978, 624-625.

реши њен статус, а да македонској делегацији буде допуштено да учествује на конференцији.⁴⁶⁸

Централни Комитет ВМРО-а је 1. марта 1919. године послао председнику Мировне конференције Мемоар који су потписали Александров и Протогеров као "задгранични представници" организације. Он је садржао захтев да једна делегација буде примљена како би изнела своје ставове по питању Македоније. У Мемоару је тражено да, у име мира на Балкану, Македонија не буде подељена, нити да њени делови припадну Србији и Грчкој.⁴⁶⁹

Када је било јасно да ће Македонија ипак бити подељена, Извршни комитет је одбацио идеју о присаједињавању Бугарској и заложио се за независну Македонију. На осмом сабору македонских братстава, одржаном почетком јула 1919. године одлучено је да започне рад на "самосталној Македонији". Овај став Извршног комитета делимично је прихватио и ЦК ВМРО-а, а Александров је на то гледао као на етапу уједињења са Бугарском, страхујући да аутономна Македонија може да буде дата под протекторат Грчкој или Краљевини СХС. Ипак, упркос подршци независности Македоније, Извршни комитет је ово питање сматрао чисто бугарским, а становништво Македоније - "македонским бугарима".⁴⁷⁰

1.6. Насупрот томе, револуционари из бившег Серског револуционарног округа-Серчани на челу са социјалистом Димом Хаџи-Димовим, старија левица ВМРО-а и део активиста некадањег ВМРО-а из западне Македоније на челу са Ђорџетом Петровим, залагали су се за принципе самосталности македонског ослободилачког покрета и за конституисање аутономне-независне државе у географским, економским и етнографским границама Македоније, са могућношћу да она једнога дана уђе у балканску федерацију. Револуционари из Серског револуционарног округа су октобра 1918. године припремили Декларацију за решавање македонског

⁴⁶⁸Златна книга, 100 години ВМРО, Зборник у редакцији Трајановски Александар, Скопје, 1993, 154.

⁴⁶⁹Александров Тодор, Сџ за Македонија, Документи 1919-1924, Скопје, 2005.

⁴⁷⁰Златна книга, *op. cit.*, 154-155.

питања⁴⁷¹ залажући се за аутономну Македонију у њеним географским и економским границама, са унутрашњим уређењем попут швајцарске демократске републике, под протекторатом савеза слободних демократских народа, чиме би се дао допринос слози међу балканским народима. Они су нагласили да су спремни да сарађују са сваким ко би прихватио овакав програм. Позивајући се на Вилсонових четрнаест тачака, Серчани су веровали да ће становништво Македоније моћи да се демократски изјасни преко плебисцита да живи “слободно, као неодвојива целина”.⁴⁷²

1.в. Још једна група активиста из бивше унутрашње револуционарне организације из западне Македоније залагала се за националну и државно-политичку независност Македоније. Ова група револуционара и Серчани формирали су заједно једну организацују познату под именом Привремено Представништво уједињене бивше ВМРО, чији је програм био изложен у Апелу македонском становништву и македонској емиграцији у Бугарској, од 9. марта 1919. године.⁴⁷³ Главни циљ Представништва била је целовита и неподељена Македонија, као самостална политичка јединица на Балкану, у својим природним границама: Солун као општи центар, Вардарска долина, Скопље и Битољ са њиховом привредно-економском целином. Привремено представништво је сматрало да треба да се из Македоније уклони предходна администрација и да се спроведе плебисцит. Тако створена македонска држава обезбедила би једнака грађанска права за све народности, а до њеног потпуног учвршћивања налазила би се под међународном заштитом. Привремено представништво је радило међу онима који су подржавали идеју независне Македоније, међу емиграцијом, као и на спољнополитичком плану.⁴⁷⁴ Оно је добило бројне присталице међу македонским братствима, као и међу револуционарима и симпатизерима старе ВМРО у пиринском и вардарском делу Македоније.

⁴⁷¹Документи за борбата, I, op. cit, 596-597.

⁴⁷²Златна книга, op. cit, 130.

⁴⁷³Документи за борбата, op. cit, 607-608.

⁴⁷⁴Ibidem.

Њихов представник Пол Христов, викар унијата из Тракије, послат је у Париз да се залаже за ове ставове пред светском јавношћу и пред делегацијама Мировне конференције.⁴⁷⁵ Меморандум о аутономији Македоније од 10. априла 1919. године садржи образложење принципа за које се организација бори, потребу за признавањем аутономије Македоније у њеним географским, историјским и природним границама са Солуном као престоницом и као слободним пристаништем, за Македонију као "самосталну политичку јединицу на Балкану и под међународном заштитом".⁴⁷⁶ Овај је програм изазвао извесна интересовања, све док силе Антанте нису заузеле коначан став да је на Балкану формирање нове државно-политичке јединице немогуће и неприхватљиво решење.

Под контролом бугарске владе, Извршни комитет је развио живу активност обраћањима Париској мировној конференцији и владама Антанте, чиме је ствар независности Македоније у великој мери компромитивана. У допису упућеној британској влади почетком јануара 1919. године стоји захтев Извршног комитета да се Македонија уједини са Бугарском сагласно Санстефанском мировном уговору.⁴⁷⁷

Привремено представништво је било у спору са Извршним комитетом у вези са правом на легитимног наследника старе ВМРО, као и о томе ко има право да представља македонски народ за време Мировне конференције. Аргументи су му били да оно тежи старим идеалима самосталности и заштите македонског покрета од страних утицаја. Привремено представништво је било против политике тадашње бугарске владе Тодора Тодорова, који је тврдио да се залаже за "национално уједињење" бугарског народа.⁴⁷⁸

Водеће личности Привременог представништва уједињене бивше ВМРО разликовале су се према својим убеђењима (социјал-комунисти,

⁴⁷⁵ Лапе Љубен, Одбрани текстови за историјата на македонскиот народ, II дел, Скопје, с.а: Изјава на Пол Христов, делегат на Временото претставителство на обединетата бивша ВМРО, стр. 871 и Пол Христов, делегат на Привременото претставителство на обединетата бивша ВМРО пред Париската мировна конференција, 879.

⁴⁷⁶ Полјански, *op. cit.*, 19-21.

⁴⁷⁷ *Ibidem*, *op. cit.*, 19-21.

⁴⁷⁸ Златна книга, *op. cit.*, 133.

анархо-комунисти, демократе грађанских политичких убеђења), али су се ујединиле око тога што су решење македонског проблема виделе у границама грађанског друштва, уз помоћ дипломатије Антатиних сила, уз позивање на Вилсонов принцип самоопредељења. Активност Привременог представништва завршена је новембра 1919. године. Подела Македоније је тада већ била санкционисана. Без обзира на то, активност Привременог представништва је веома важна, пошто означава континуитет са старим програмским опредељењима ВМРО-а за аутономијом Македоније.

2. ВМРО (Аутономистичка)

Током Првог светског рата, Македонска револуционарна организација борила се на страни бугарске армије. Њена консолидација је после рата била тешка. Највећи део војвода и четника наћиће се у Бугарској. Тада су стари чланови Централног комитета ВМОРО (Внатрешна македонско-одринска револуционарна организација), Тодор Александров, Александар Протогеров и Петар Чаулев најавили обнављање организације под новим именом ВМРО (Внатрешна македонска револуционарна организација). Прогласиће је једином снагом која ће водити македонске масе и најавиће револуционарне методе борбе као једино средство против "поробљивача Македоније". Александров се ускоро скоро сасвим идентификовао са Организацијом и постао водећи ауторитет не само у оквирима Организације и македонске емиграције у Бугарској, него и у свим деловима Македоније.

Од краја рата, па до потписивања Нејског уговора 27. новембра 1919. године Организација је била у ишчекивању. Александров је задржао контакте са свим деловима Македоније. Док војни и политички режим Краљевине СХС није био учвршћен, Александров је био први који је осуђивао терор војводе Јована Бабунског и одстранио из Организације неке комитске војводе који су пљачкали локално македонско становништво. Приликом обнове Организације, Александров се повезао са старим бугарским државним, политичким и војним факторима који су за време владе

Стамболијског били у опозицији, а нарочито са тајном официрском организацијом Војна лига. Обе ове организације су се снажно инволвирале у унутрашњи политички живот Бугарске. Руководство ВМРО-а и Извршни комитет повезали су се са Италијом и у Риму подписали уговор о почетку комитске акције у Македонији и о борби за свргавање владе Стамболијског. Тиме је ВМРО добила финансијску помоћ, а Италија снажног савезника за ширење свог утицаја на Балкану. ВМРО је ово прихватила сматрајући да је њен главни циљ избацивање Срба из Македоније. Исто тако, ВМРО је сарађивала и са неким турским војним круговима, са косовским револуционарима, као и са Хрватском сеоском републиканском странком Стјепана Радића у Загребу.⁴⁷⁹

Припреме за илегални комитски покрет вођене су под основном паролом постизања аутономије Македоније, због чега је ова Организација назвала себе "аутономистичком". Припремајући акције у вардарском и егејском делу Македоније, ВМРО је тежила да покаже да је она једини заштитник македонске ствари. ЦК ВМРО-а је 11. јуна 1920. године припремио директиву да је њен циљ "аутономија или независност Македоније у њеним етничким и економским границама". За вардарски део Македоније, циљ је био постизање "федеративног управљања Македонијом у Југославији као равноправним чланом федерације."⁴⁸⁰

Оријентација према федералном статусу вардарског дела Македоније у границама Краљевине СХС, који би био добијен легалним средствима, основа је политичке тактике Александрова, који је био потпуно свестан става Париске конференције према македонском питању. Уједињење Македоније није могло да дође у обзир, па је његов крајњи циљ био или прикључење Македоније Бугарској, или стварање независне и самосталне македонске државе. У кружном писму "члановима ВМРО-а у Македонији 28. јуна 1920. године Александров је изјавио да "цела, уједињена, независна или аутономна Македонија може да буде стављена под заштиту Савета Друштва народа или

⁴⁷⁹Златна книга, оп. cit, 156-158.

⁴⁸⁰Македонија, Сборник от документи и материали, оп. cit, 658-660.

једне од великих сила, или чак може да уђе у оквире југословенске државе као равноправни члан федерације, уколико Срби прихвате федеративно уређење нове државе."⁴⁸¹

Међутим, половином 1923. и почетком 1924. године дошло је до великих промена. Догодили су се деветојунски удар и Септембарски устанак у Бугарској, започети су контакти са претставницима Коминтерне, а дошло је и до притиска европске дипломатије за прекид комитских акција. Александров је тада изменио курс рада Организације. Тражећи легална средства да би дошао до аутономије Македоније, Александров је у писму Ноелу Бакстону, председнику Балканског комитета у Лондону и у интервјуу за "Тајмс" јанауара 1924. године тражио међународну "непристрасну анкету" о стању у Македонији, допустивши да ће ВМРО "са радошћу прихватити стављање Македоније под заштиту неке велике силе, пре свега Енглеске."⁴⁸² У свом последњем интервјуу за "Тајмс", непосредно пре његовог убиства, Александров је био мишљења да Македонија треба да буде "члан југословенске федерације са истим правима као и други чланови југословенске федерације", тврдећи да ВМРО не жели "распадање Југославије", него да она постане "федеративна и снажна држава". Као свој минималан захтев у односу на Македонију, по први пут је поменуо "заштиту националних мањина под контролом Друштва народа и под гаранцијом великих сила", подразумевајући при томе гарантовање националних, културних и других права "бугарског становништва" у вардарском делу Македоније.⁴⁸³ У Меморандуму који је прослеђен Друштву народа, као и владама свих држава августа 1924. године (после убиства Александрова, али са његовим фалсификованим потписом), ЦК ВМРО-а поново је тражио укључивање Македоније у југословенску федерацију као "верне конфедералне чланице" уз спровођење "заштите мањина" у Македонији.⁴⁸⁴

⁴⁸¹Ibidem, 659.

⁴⁸²Златна книга, op. cit, 161.

⁴⁸³Times, 4.01.1924, бр. 43540.

⁴⁸⁴Ibidem.

Очигледно је да је политички програм аутономистичке ВМРО претрпео велике промене у периоду између 1919. и 1924. године, када је Александров убијен. Захтеви за присаједињењем Бугарској замењени су захтевом за независну Македонију. Појам "аутономија" је коришћен због тога што је остао у традицији Организације, а независност је имала четири могуће солуције: стварање одвојене државе у њеним етничким и економским границама; аутономну уједињену Македонију под покровитељством Друштва народа; Македонију под заштитом неке велике силе и Македонију као равноправну чланицу југословенске федерације. Минимални захтеви Организације подразумевали су уважавање мањинских права македонског становништва. ВМРО је дипломатским и легалним путем захтевала заштиту мањинских права становништва у вардарском делу Македоније, тражећи их за "бугарску националну мањину". Тако се преоријентисала на мирна и легална средства.⁴⁸⁵

Комитска активност аутономистичких чета Александрова у вардарском и егејском делу, отворила је нову фазу македонског ослободилачког покрета.⁴⁸⁶ Комбинацијом дипломатских акција у Европи и оружане борбе, ова се Организација наметнула као једини међународно признат фактор у македонској ствари, чиме је Александров постао прави вођа и неоспорни ауторитет Македонске револуционарне организације. Насупрот Краљевини СХС, где су оружане акције биле интензивне, а жртве бројне, у грчком делу ВМРО је избегавала провокације, да оне не би убрзале рад на спровођењу Конвенције за исељавање. У односу на Краљевину СХС, циљ је био спречавање консолидације режима и привлачење пажње европске јавности на овај проблем, у нади да ће на овај начин питање Македоније остати отворено. Акције, усмерене против свих органа власти, жандармерије, војске, чиновништва и просветара имале су за циљ да спрече колонизацију и асимилацију овог региона. Ове су акције биле окренуте и против локалног становништва, уколико оно није подржавало Организацију.

⁴⁸⁵Ibidem, 161-162.

⁴⁸⁶ЦДА Софија 176к/5/41 Легацијата в Атина за Министерството на вншните работи, 5.04.1924, потпис Добрев.

Основна база и војни центар одакле су комитске чете припремане за акције у Краљевини СХС били су у Пиринској Македонији, у граду Ђустендилу. Ове чете, одувек традиционални део ВМРО-а, биле су регрутоване из маса македонских емигранта у Бугарској, и то нарочито оних који су потицали из вардарског дела Македоније. Они су били склони тероризму и борбеним методама. Комитска активност Александрова почела је у пролеће 1920. године, када је најављена "револуционарна борба против асимилатора Грка и Срба", а све чете су морале бити под строгим контролом Александрова. Током 1920. године, Организација је имала око хиљаду петсто комита, од којих је у вардарском делу Македоније било око триста. У Пиринском делу било је око десет хиљада припадника наоружане милиције. Тако је у источном делу Вардске Македоније изазвано ванредно стање. Званични подаци Краљевине СХС обавештавају да је између 1919. и 1924. године само у овом региону регистровано 217 комитских упада, 123 убијених и 135 рањених службених лица, а 133 убијених и рањених цивила. У оружаним сукобима било је 59 убијених комита и 25 рањених. Краљевина је на ове нападе одговорила великим бројем жандармерије у Македонији, као и организовањем контра-чета. Упркос изванредно доброј организацији, ВМРО није успоставила масовне контакте са свим слојевима становништва у Македонији.⁴⁸⁷

У Пиринској Македонији, која је била база ВМРО-а, уз помоћ опозиције Земљорадничкој партији Стамболијског (која је била на власти), аутономистичка ВМРО је успела да створи једну врсту аутономне полувојне области. Читав друштвено-политички и економски живот, као и контрола над државним органима, овде су били у рукама Организације. Оваква мрежа је изграђена током 1921. и 1922. године,⁴⁸⁸ да би помагала "револуционарне покрете у вардарском и егејском делу Македоније са циљем да се створи аутономна или независна држава од целе Македоније у њеним етничким и географским границама". Решено је да ће организација бити "тајна" и

⁴⁸⁷Златна книга, *op. cit.*, 162-164.

⁴⁸⁸Архив Југославије 334/8/28 Телеграм из Софије, за министарство иностраних дела Краљевине СХС (политичко одељење), 13.09.1922, потпис Луковић.

"нелегална", да би спречила коришћење Македоније као монете за раскусуривање, као и да би се спречило коришћење македонске ствари за личне и партијске циљеве.⁴⁸⁹

Током 1924. године оружане јединице у овом делу имале су око девет хиљада људи, а Организација је увела свој административни, судски, порески и финансијски апарат, немилосрдно прогањајући своје политичке противнике. Њихов смртни непријатељ Стамболијски био је заузео став да треба одржавати политику мирних односа са суседима, а од 1921. године дошло је до побољшања односа са Краљевином СХС. Тада је Стамболијски јавно изјавио да се одриче од Македоније и да ће радити на спречавању комитских упада у Краљевину СХС. Он је у том циљу организовао своју "оранж гарду", а охрабривао је и федералистичке чете у борби са четама аутономистичке ВМРО, која је била његов жестоки противник. Александров је сматрао да Стамболијски не ради само против слободе поробљене Македоније, него и против интереса Бугарске и "читавог бугарског племена". Покушавајући да спречи све политичке, дипломатске, административно-полицијске и војне мере Стамболијског да се зближи са Краљевином СХС, ВМРО је отворено претила премијеру Бугарске. Организовала је чак и атентате на високе личности Бугарског земљорадничког народног савеза, ликвидирајући Александра Димитрова и Рајка Дасклова. После Нишког споразума, сурово је 14. јуна 1923. године убијен и Александар Стамболијски. ВМРО (Аутономистичка) није директно учествовала у томе, али њени руководиоци су били у непосредном контакту са извршиоцима.⁴⁹⁰ Александров је од својих сарадника потражио да подрже снаге Демократског договора.⁴⁹¹

Развој догађаја после деветојунског преврата имао је фаталне последице за македонски покрет. ВМРО (Аутономистичка) је ушла у сарадњу са новом владом Александра Цанкова и учествовала у гушењу

⁴⁸⁹ Александров Тодор, *op. cit.*, 81.

⁴⁹⁰ Златна книга, *op. cit.*, 165-167.

⁴⁹¹ ЦДА Софија 396/2/17.

Септембарског устанка 1923. године. Мада је предходно уговорено са Бугарском комунистичком партијом да организација остане неутрална, она се убрзо договорила са Војном лигом да се укључи у гушење устанка, чиме се од македонских проблема окренула на бугарске државне интересе и довела у питање свој морални кредибилитет. Тако компромитован пред македонском емиграцијом, као и у својој организацији, због догађаја јуна и септембра 1923. године, Александров је био одлучио да се окрене сарадњи са Совејетским савезом и Коминтерном. На ово је утицао и притисак који су европске државе извршиле на бугарску владу да се комитска активност прекине, незадовољне новом владом Цанкова и подржавајући политику добрих односа са Краљевином СХС. Александрову је било јасно да на нову владу не може да рачуна у односу на решавање македонског проблема. Насупрот овоме, СССР је ширио свој политички утицај и комунистичку идеологију на Балкану, ослањајући се при томе управо на национално-ослободилачке покрете. Још средином 1922. Павел Шатев је довео у контакт претставнике Совјетске Русије са Александровим, а јула 1923. године делегација ВМРО-а (Димитар Влахов и Михаил Монеv) послата је у Москву да би припремила платформу за сарадњу. У међувремену је Совјетски савез водио преговоре и са претставницима Македонске емигрантске федералне организације, Филипом Атанасовим и Славетом Ивановим око уједињења обе македонске организације.⁴⁹²

Овим је почела нова фаза ВМРО-а. Децембра 1923. године Александров је припремио пројекат о споразуму између ВМРО и Совјетског савеза којим се организација обавезала да ради зајднички са другим револуционарним организацијама на Балкану у правцу федерализације балканских држава у њиховим етничким границама. Совјетски савез би се обавезао да призна ВМРО као јединог носиоца суверене воље Македоније, али би обе стране сачувале своју самосталност у унутрашњој и спољној политици. Уз то, ВМРО-у је обећана и матерјална, дипломатска и морална

⁴⁹² Поповски Владо, Ленина Жила, Македонското прашање во документите на Коминтерната, дел први, Скопје, 1999, 113-123; Даринка Пачемска, ВМРО (ОБ), op. cit, 42-43.

подршка Совјетског савеза. Овај је пројекат требало да служи као "писмена инструкција" представницима ВМРО-а приликом преговора са Коминтерном, које би Александров могао да лично контролише, страхујући да се ВМРО не "бољшевизира".⁴⁹³ Ови су преговори завршили потписивањем неколико докумената априла и маја 1924. године у Бечу: Декларација, Протокол о уједињењу македонског револуционарног покрета, Манифест македонском народу, организованом ревиолуционарном становништву Македоније и македонским револуционарима и Декларација македонској парламентарној групи.⁴⁹⁴ Најпознатији од ових докумената, такозвани Мајски манифест потписан је 6. маја 1924. године са циљем да постигнути споразум објави македонској емиграцији у Бугарској и македонском народу. У њему је образложена нова оријентација ВМРО-а на бази уједињавања македонских националних револуционарних снага у јединствен македонски револуционарни фронт за "ослобођење и уједињење растргнутих делова Македоније у једну сасвим независну и самосталну политичку јединицу у њеним природним, географским и етничким границама". Од македонских револуционара је тражено да прекину везе са бугарском владом. Димитар Влахов и Петар Чаулев су инсистирали да усвојени документи буду објављени већ у првом броју часописа "Балканска федерација", 15. јула 1924. године. Тиме је Александров компромитован пред бугарским државним факторима као бољшевички агент. Александров и Протогеров нису имали другог избора него да се једном званичном изјавом од 1. августа 1924. године јавно одрекну својих потписа на Манифесту, проглашавајући их за "мистификацију" и за дело "егзалтираних комуниста".⁴⁹⁵ У редовима организације наступила је тешка криза. Разочарани његовим понашањем, бугарска влада и офцирски кругови организовали су убиство Александрова 31. августа 1924. године. На чело Организације, уз помоћ бугарског министра војске, Ивана Влкова, дошао је дотадашњи секретар Александрова, Иван Михајлов. После убиства

⁴⁹³ Александров Тодор, *op. cit.*, 263-265.

⁴⁹⁴ ВМРО (обединета) Документи и материјали, книга I, избор редакција и коментар Иван Катарџиев, Скопје, 1991, 55-67.

⁴⁹⁵ Александров Тодор, *op. cit.*, 263-265.

Александрова убијено је неколко стотина Македонаца, чланова ВМРО, комуниста, серчана и федералиста, који нису одобравали делатност Ивана Михајлова, или од којих се сам Михајлов бојао да би могли да угрозе његово лидерство у Организацији.⁴⁹⁶

После убиства Александрова, ВМРО се нашла у кризи што је омогућило успон младога амбициозног Михајлова. На шестом конгресу, фебруара 1925. године изабран је нови ЦК у саставу Михајлов, Протогеров и Поп Христов. Конгрес је потврдио дотадашњи Устав и Правилник. Циљеви ВМРО-а остали су борба за уједињење Македоније и њена политичка аутономија.⁴⁹⁷ Михајлов је изјавио да жели да од организације створи “легалну партију”, уколико буде гарантовано стварање македонских политичких партија и ако буде призната “бугарска машина” у вардарском делу Македоније. Организација је имала разгранату структуру у свим деловима Македоније. У свим важнијим европским градовима она је имала своје привремене и сталне представнике, као и у многим бугарским дипломатским службама. Формирала је и македонска студентска друштва у многим градовима. Када су ова пала под утицај ВМРО Уједињене, Михајлов је организовао друштва у другим земљама, далеко од “бољшевичке пропаганде”. Организација је сарађивала и са емигрантима у Америци и Канади.⁴⁹⁸

Чете ове организације биле су, пре свега, усмерене против државних, војних и полицијских власти у Краљевини СХС.⁴⁹⁹ Између 1925. и 1928. године извршено је чак 149 комитских акција и појединачних терористичких атентата. Убијен је генерал Брегалничке дивизије Михајло Ковачевић у Штипу, правни саветник Велимир Прелић у Скопљу и редактор новина “Јужна звезда” Спасоје Хаџи Поповић у Битољу.⁵⁰⁰ Важан стратегијски пункт била је Албанија. У договору са албанским властима, ВМРО је стварала своје

⁴⁹⁶PRO FO 371 10797 Annual Report on 1924, Young to Chamberlain.

⁴⁹⁷ЦДА Софија 396/2/4, Устав на ВМРО, 1928.

⁴⁹⁸Златна книга, *op. cit.*, 172-173.

⁴⁹⁹Годоровски Зоран, ВМРО 1924-1934, *op. cit.*, 197-202.

⁵⁰⁰Златна книга, *op. cit.*, 174-176.

канале и ширила утицај у западној Македонији.⁵⁰¹ У Пиринској Македонији, чији је административни центар у периоду 1924-1934. године био Петрич (одатле име Петрички округ) налазио се главни војни регрутни и материјални извор Организације. Овде је Организација створила и свој порески систем, а контролисала је и учитељски кадар.⁵⁰² Са бугарским властима имала је добре односе, и то нарочито са војним, при чему се Михајлов оријентисао према крилу Демократског зговора, новом председнику владе Љапчеву и министру војске Волкову, који су имали проиталијанске и антијугословенске ставове. Протогеров, његов ривал, остао је лојалан бившем председнику владе Цанкову, министру спољних послова Александру Бурову и генералу Русеву, који су били профранцуски и пројугословенски оријентисани.

Михајловистичка струја у ВМРО-у се залагала за потпуну политичку аутономију Македоније која би довела до мирног развитка балканских народа.⁵⁰³ Организација је ипак сматрала да је македонско становништво бугарско, желећи, у ствари, да створи још једну бугарску државу. Касније је циљ, тј. аутономија Македоније замењен је паролом “независна Македонија”. Издавали су своје новине “La Macedoine” у Женеви, и слали бројне мемоаре Друштву народа. Пуну заштиту давао им је министар војске, генерал Волков, а председник бугарске владе, Андреј Љапчев, и сам рођен у Ресену, имао је много личних симпатија према Михајловистима.

Протогеровистичка струја се разликовала од михјловиста по методама својих активности. У погледу програма - сматрала је да македонско питање није бугарско, него питање самог становништва Македоније. Залагала се за аутономију и за очување “бугарске народности” у Македонији. Сарађивала је и са југословенским властима, одлучивши да промени своју платформу и истичући идеју јужнословенске федерације са Македонијом као федералном једницом. На тај начин се приближила Звенарима који су се залагали за федерацију Југославије и Бугарске у коју би била укључена Македонија

⁵⁰¹ Архив Југославије 334/8/28, Припремање акције Македонствујућих из Арбаније и њихова веза са качацима (1929), без потписа.

⁵⁰² Златна книга, *op. cit.*, 176-178.

⁵⁰³ Тодоровски Зоран, ВМРО 1924-1934, *op. cit.*, 177-182.

као аутономна политичка јединица. Протогеровисти нису прихватили атентате - ново средство борбе Михајлова. Остали су при четништву, али нису имали велику подршку становништва, нити сталне финансије. Коста Тодоров, бугарски дипломата у Београду, писао је о жељи македонског становништва у Вардарској Македонији да живи спокојно. Он наводи као пример коментар који је о ВМРО-у дао један сељак кога је Тодоров случајно срео и који је изјавио: “уколико још неко дође да нас ослобађа, кренућемо оружјем против њега”.⁵⁰⁴

После 1930. године утицај Протогеровиста у Албанији и западној Македонији је опао. Убиством Протогеровца и Наума Томалевског, они губе и подршку Италије, која постаје савезник михајловиста.⁵⁰⁵ Када је ВМРО 1934. године распуштена доласком Звенара на власт у Бугарској, симпатизери михајловистичке струје у Вардарској Македонији оријентисали су се према грађанским опозиционим политичким партијама. У Бугарској је ова Организација још увек имала бројне присталице. Руководство је интензивирало сарадњу са фашистичким круговима Италије, Немачке, Мађарске и Хрватске. Тако се ВМРО претворила у спољну емигрантску организацију, радећи само на пропаганди.⁵⁰⁶

3. Македонска емигрантска федеративна организација (МЕФО)

Чланови неутралне комисије за преговоре о уједињењу Извршног комитета и Привременог представништва током 1920. године створили су посебну струју унутар Савеза македонских емигрантских братстава у Бугарској. На Другом сабору македонских братстава, 18. октобра 1920. године, ова се комисија одвојила од Извршног комитета и Савеза, конституишући се у Привремену комисију македонске емиграције, која је припремала стварање Македонске федеративне емигрантске организације.

⁵⁰⁴ Todoroff K, “The Macedonian Organization Yesterday and Today”, у “Foreign Affairs – An American Quarterly Review”, април, 1928, 473-482.

⁵⁰⁵ Златна книга, *op. cit.*, 188-190.

⁵⁰⁶ Златна книга, *op. cit.*, 191-192.

Главни програмски циљ ове комисије био је стварање аутономне или независне Македоније као посебне политичке јединице која би служила као карика уједињења међу балканским државама.⁵⁰⁷ Ова организација сматрала је да ће остварити свој програм путем легалне борбе. Залагала се за независност македонског покрета од спољних утицаја; за стварање легалних политичких организација у Бугарској, Румунији, Цариграду и Америци у којима би учествовали сви Македонци независно од вере, народности и убеђења; за стварање Врховног управног савета свих легалних организација са седиштем у Друштву народа; за присуство представника свих македонских етничких група у свим централним управним телима македонске емиграције; за сарадњу са свим ослободилачким покретима у свету, као и за скоро враћање македонске емиграције и македонске интелигенције у отаџбину.

Основачки конгрес је одржан почетком децембра 1921. године у Софији, а на њему су учествовали представници македонске емиграција из низа земаља и различите етничке припадности, укључујући Влахе, Турке и Албанце. За председника Конгреса изабран је Павел Шатев. Устав Македонске емигрантске федеративне организације предвидео је легална средства борбе за остваривање главног циља - Македонија као аутономна федеративна држава, независна од балканских држава; залагао се за популаризацију македонске ствари међу народима и за уздизање македонске емиграције у културно-просветном погледу.⁵⁰⁸ Ова је организација почела да угрожава водеће позиције Извршног комитета, подржаног од ВМРО (Аутономистичке).

МЕФО је радила на својим односима са емиграцијом, а доставила је и више меморандума Друштву народа, као и разним међународним комитетима и организацијама у европским градовима. У једном мемоару достављеном Међународном бироу за права народа у Женеви, заложила се за право

⁵⁰⁷ Палешутски Костадин, Македонското ослободително движение 1924-1934, Софија, 1998, 88.

⁵⁰⁸ Државен архив на Македонија, Скопје. Фонд: Македонски национален комитет, кутија 3, акти 1921, Устав на македонската федеративна емигрантска организација в Българија, Софија, 1921.

македонског народа да тражи конституисање у посебну државу (по примеру Швајцарске), али под протекторатом Друштва народа. У једном меморандуму Друштву народа, протестовала је против злоупотребе Конвенције за размену становништва између Грчке и Бугарске.⁵⁰⁹ Имала је став да македонско питање јесте чисто македонско, а не бугарско питање. Негодовала је против политике бугарске државе, али и против политике Краљевине СХС и Грчке по питању асимилације. Њено чланство међутим није било довољно уједињено: један део руководства се залагао за успостављање контаката са Стамболијским, а други за слање чета у Вардарску Македонију.

У непрестаној полемици са Извршним комитетом, остало је спорно у чије име се тражи независност Македоније - да ли у име "бугарског" становништва, или, по народноносном принципу, у име целокупног становништва Македоније. МЕФО је на прво место ставила државно-политички принцип, тј. стварање македонске демократске грађанске државе.⁵¹⁰ Због овога, Извршни комитет је много критиковао федерализам у концепцијама МЕФО о будућем хипотетичном уређењу Македоније.

У МЕФО су учествовали интелектуалци са европским образовањем, али они, за разлику од чланова Извршног комитета нису тежили да дођу на високе положаје у Бугарској. Крајем 1922. године, дошло је до притисака Александра и његових отворених претњи, док је Извршни комитет, с друге стране, непрестано тражио уједињење обе легалне организације. Тако је, јануара 1923. године, МЕФО престала да постоји као самостална нелегална организација, али и после тога њени чланови били су изложени притисцима ВМРО Александра.⁵¹¹

Током ових груписања македонских револуционарних снага, појавила се још једна Македонска емигрантска федеративна револуционарна

⁵⁰⁹Международните конгреси и македонскиот въпрос, Библиотека на Македонскиот Федеративен комитет, бр. 1, Софија, 1921.

⁵¹⁰ДАРМ, фонд: Македонски национален комитет, кутија 3, акти 1922, Управлен комитет на Македонската федеративна емигрантска организација, 15. 02. 2002, До господин претседателя на Исполнителниот комитет и на Третиот велик събор на македонските братства в Блгария, 1-4.

⁵¹¹Палешутски, Македонското, 1918-1924, op. cit, 102.

организација, која је настала зближавањем отцепљене групе војвода и четника незадовољних ВМРО-ом Тодора Александрова.

4. ВМРО (Уједињена) 1925-1936. године

Покушаји различитих појединаца или македонских организација да после Првог светског рата створе заједничку платформу и да делују уједињено, нису никада уродили плодом. Један од оваквих покушаја који је под једним именом обухватио неколико, мада не и све македонске организације, јесте стварање Унутрашње македонске револуционарне организације - ВМРО (Уједињена). Ова је иницијатива била подржана од стране Совјетског савеза и Коминтерне који су тежили да у своје стратешке планове одржавања снажног балканског револуционарног центра уврсте и македонски покрет.⁵¹²

Представници оних македонских организација које су остале лојалне програмским и идејним ставовима прокламованим у Мајском манифесту из 1924. године (Серска група, левица ВМРО - Аутономистичке, Емигрантски комунистички савез), створиле су у Бечу нову организацију - ВМРО (Уједињена) почетком октобра 1925. године.⁵¹³ Њен циљ била је "слободна и независна Македонија у оквирима њених географских и економских граница и стварање самосталне политичке јединице која ће као равноправан члан ући у Балканску федерацију."⁵¹⁴ Од почетка тридесетих година у програму ВМРО (Уједињене) идеја о Балканској федерацији није била присутна као раније, а

⁵¹²Златна книга, *op. cit.*, 142.

⁵¹³Координатор ових активности био је Димитар Влахов, већ дуго укључен у македонски покрет, представник оних снага ВМРО-а које су остале доследне Мајском манифесту; некадашњи анархиста и гемиџија Павел Шатев, члан руководства Македонске емигрантске федеративне организације; Георги Занков, некадашњи претставник Илинденске организације; Ризо Ризов, члан некадашње ВМРО, Привременог представништва уједињене бивше ВМРО и представник комитета формираних на основу Манифеста у Вардарској Македонији; Владимир Поптомов, комуниста и представник из Пиринског дела Македоније; Христо Јанков, комуниста и представник Егејског дела Македоније као и македонске емиграције у Бугарској и Турској. ВМРО (Обединета), Документи и материјали, книга I, *op. cit.*, 74-90.

⁵¹⁴Христов, Зборник на документи, *op. cit.*, док. бр. 98: Устав на ВМРО (Обединета).

уместо тога је потенцирано право самоопредељења до отцепљивања и стварање слободне и независне Македонске народне републике. Тада је прихваћено и програмско опредељење о националном ослобођењу и уједињењу Македоније.⁵¹⁵

ВМРО (Уједињена) је самим називом тежила да истакне своје програмске циљеве, сматрајући себе наследницом ВМРО-а која се борила за ослобођење од Турака и за аутономију. Многи њени чланови били су активисти још из тих времена. ВМРО (Уједињена) се исто тако ослањала и на део наслеђа послератних легалних организација из периода пре 1925. године, јер су њихови чланови ушли у њу (Серска група, Привремено представништво, МЕФО, Илинденска организација). Мајски манифест је сматран њеним најзначајнијим документом из овог периода. Настојећи да уједини све снаге македонског покрета, она је претендовала на ексклузивитет јединог наследника старе ВМРО који због тога има право да буде водећи политички субјекат и представник македонског покрета.

ВМРО (Уједињена) је тежила да успостави тесну сарадњу са свим "националнореволуционарним и социјалнореволуционарним" организацијама на Балкану које подржавају принцип самоопредељења и које би подржале конституисање Македоније као независне политичке јединице и борбу за "језичку и културно-просветну слободу свих националности у Македонији". У задатке ове Организације улазила је и политика аргументоване критике свих балканских влада, њихових освајачких намера, разобличавање "колонизаторске, асимилаторске и денационализаторске политике Грчке и Србије", политике европских сила према Балкану, а нарочито према Македонији. ВМРО (Уједињена) је посебно тежила разобличавању "Македонаца - издајника" који раде у корист "бугарског, српског и грчког империјализма". Један од циљева била је регрутација македонске емиграције у иностранству у корист идеје "независне Македоније и балканске федерације". Почетком тридесетих година је у политику разобличавања ушла

⁵¹⁵Златна книга, op. cit, 143.

и борба против Бугарске као и осуда денационализаторске политике у Пиринском делу Македоније.⁵¹⁶

За време прве опште редовне конференције, јула 1929. године, ВМРО (Уједињена) је утврдила тактику рада у све три државе међу којима је Македонија била подељена, борећи се за једнака грађанска, економска, политичка и културно-просветна права свих Македонаца у ове три државе. Средином тридесетих овој платформи додата је још и изградња широког антифашистичког фронта. ВМРО (Уједињена) је према свом Уставу требала да буде организација чија су средства рада нелегална, мада су допуштена и легална средства, уколико за то има услова. Требало је да међу масама делује усменом и писменом пропагандом. Није се слагала с драстичним методама попут четништва, атентата и индивидуалног терора, чак их је осуђивала. Мада је још на својој првој општој редовној конференцији 1929. године оценила да је Европа на ивици рата и да је њен основни приоритет припрема маса за "оружани устанак" којим би се нови рат искористио за "националну револуцију", ова Организација је 1936. године распуштена. Током Другог светског рата није уопште деловала.⁵¹⁷

Припреме за устанак као главна програмска оријентација биле су у сагласности са другим организацијама ангажованим на припреми извођења социјалних револуција и промена у свим балканским земљама, при чему би унутар балканске федерације била конституисана и македонска држава. Касније, када је ова, прилично нереална визија балканске федерације изостављена, акценат је стављен на стварање независне македонске републике. Решење македонског проблема у три балканске државе виђено је као етапно, преко самоопредељења појединих делова Македоније у аутономне или независне државно-политичке јединице - републике, које ће се тек касније ујединити у независну македонску државу. Једно конкретно гледиште био је захтев за самоопредељењем пиринског дела у независну републику, којој би се касније придружили остали делови Македоније. Због

⁵¹⁶Златна книга, *op. cit.*, 144-145.

⁵¹⁷Златна книга, *op. cit.*, 145.

поларизације у њеним редовима, део чланства (део Националфедералистичке струје) решење македонског националног питања видео је у границама Југославије. У неким извештајима чак се помиње да је у пролеће 1929. године дошло до формирања и засебне Југословенске македонске револуционерне организације која је имала за циљ уједињење целе Македоније (српске, бугарске и грчке) у саставу Југославије.⁵¹⁸

Коминтерна је македонски покрет видела као национално-ослободилачку организацију равноправну са другим националнореволюционарним и класнореволюционарним партијама на Балкану, а не као секцију неке друге комунистичке партије на Балкану.⁵¹⁹ Мада су је требале видети као равноправног савезника, КПЈ, КПГ и КПБ нису се слагале с тим да је ВМРО (Уједињена) једини легитимни представник македонског покрета. Настојале су да је учине зависном од своје политике. Током 1935, све до њеног распуштања 1936. године, Уједињеној ВМРО је признавана улога јединог иницијатора македонског народног фронта у Пиринској Македонији, чиме је призната специфичност услова изградње Народног фронта у овом региону у односу на Бугарску, где је главни организатор Народног фронта била БКП. ВМРО (Уједињена) била је укључена у све балканске и међународне активности Балканског комитета националноослободилачких и револуционарних организација, укључујући и рад на издавању часописа "Балканска федерација", чији је главни уредник био сам Димитар Влахов.⁵²⁰

ВМРО (Уједињена) је имала веома негативан став према владама западних држава, подсећајући на њихов ранији однос према македонском питању, као и према одлукама европске дипломатије из 1913. и 1919. године. Друштво народа сматрала је организацијом која штити једино интересе великих сила и *statusa quo* на Балкану. Тражила је ревизију мировних уговора,

⁵¹⁸ Архив Југославије, Фонд Министарство војске и морнарице, Главни Генералштаб. Обавештајно одељење (1927-1935), кутија 1. Кратак преглед на ситуацију у Бугарску, април 1929.

⁵¹⁹ Документи за борбата, том 2, *op. cit.*, 54.

⁵²⁰ Златна книга, *op. cit.*, 147.

успостављење нових граница територијалног интегритета и државно-правно конституисање Македоније. Осим на СССР и на Коминтерну, ослањала се на сарадњу са свим антиимперијалистичким, демократским и револуционарним организацијама. Од комунистичких, социјалистичких и револуционарних партија тражила је подршку за своје "националноослободилачко дело" и против "асимилаторских режима у подељеној Македонији". Њени представници су учествовали на међународним скуповима, припремили много мемоара и апела, као и дописа за страну штампу.⁵²¹

У Вардарској Македонији ВМРО (Уједињена) је до 1929. године деловала у више градова, а њени чланови су били углавном комунисти, због чега није успела да рашири мрежу у селима. КПЈ је била резервисана у погледу потребе да се ова Организација шири у југословенском делу Македоније. У Егејској Македонији, ова се Организација појавила тек у пролеће 1932. године. Радила је помоћу усмене и писмене пропаганде, све до Метаксасове диктатуре 1936. године. ВМРО (Уједињена) ушла је и у Заједнички народни антифашистички фронт Грчке, а њени чланови су били кандидати на листама Народног фронта на изборима 1935. и 1936. године. У том периоду КПГ је била заузела став да у Македонији не живе Бугари, Грци или Срби, него македонски народ, са својом националном свешћу, како је писало на страницама листа "Ризоспастис", током 1932. године. Међутим, већ 1935. године, КПГ је заузела далеко резервисанији став према македонском питању и према циљевима ВМРО Уједињене.⁵²²

Прве групе ВМРО (Уједињене) појављују се у Пиринској Македонији током 1926, а у периоду 1929-1932. она је тежила организовању македонских снага против ВМРО-а Михајлова, који се од 1932. до 1934. године жестоко борио против њених чланова. Између 1933. и њеног растурања 1936. године ВМРО (Уједињена) била је најутицајнија илегална организација у Пиринској Македонији и међу целокупном македонском емиграцијом у Бугарској. Штмпала је велики број публикација којим је подизала македонску

⁵²¹Златна книга, *op. cit.*, 147-148

⁵²²Златна книга, *op. cit.*, 149-152

националну свест, а када је Коминтерна 1934. године изашла са ставом да је македонска нација реалност, њено чланство је удвостручило своје напоре.

Под утицајем ВМРО (Уједињене), почетком тридесетих у Бугарској се развио легалан македонски прогресивни покрет који је сматрао да "македонски покрет није никакав огранак класног радничког покрета, него самостални покрет, а тиме што је националан, он није ни комунистички, већ по свом карактеру и саставу представља демократски (народни) покрет."⁵²³ ВМРО (Уједињена) је имала и снажан утицај међу македонском емиграцијом у више европских земаља и у Америци.

5. Закључак

1. Упркос томе што их западни дипломатски извори најчешће помињу под општим називом "македонске организације", тешко је говорити о уједначеној политици ових, међусобно сасвим различитих политичких ентитета. Заједничка тачка ових организација била је искључива сконцентрисаност на решавање политичке будућности Македоније.

2. Ове су се организације разликовале по много чему. Држале су се леве или десне оријентације, залагале су се за легална или насилна средства борбе, за пуну самосталност или за сарадњу са другим политичким центрима. Оне су варирале између реалних политичких програма, а западале су и у нереалне програме, попут идеја о блиском стварању балканске федерације.

3. Све македонске организације су, упркос својој разједињености, у одређеном моменту свог постајања настојале да покажу да су легитимни представник славних традиција Македонске револуционарне организације из турских времена.

4. Македонске организације су биле изузетно успешне у мобилизацији македонских маса у свим деловима Македоније, нарочито међу македонском емиграцијом у Бугарској.

⁵²³Ibidem, 147.

5. Може се једино хипотетично размишљати о томе какав би био утицај македонских организација на балканске политичке односе у случају да су оне успеле да делују уједињено. Уместо тога, оне су ратовале међу собом подједнако жестоко као и са спољашњим непријатељима. Биле су подложне различитим утицајима, фашистичким идејама које су долазиле из Италије или утицају комунизма, да споменемо само неке. Многи од њихових чланова мењали су опредељења и прелазили из једне организације у другу. Бугарска је пружала свима њима уточиште.

6. Македонске организације су биле веома значајан фактор дестабилизације послератног Балкана, тиме показавши да македонско питање, упркос изјавама дипломата, није било решено. Оне су утицале на унутрашњу политику свих балканских земаља, уносећи дестабилизацију у Краљевину СХС/Југославију и у Грчку, отворено утичући на битна политичка догађања у Бугарској. Македонске организације су прилично дестабилизовале и балканске међународне односе. У односу на Бугарску и Грчку, настојале су да блокирају ефекте Конвенције о размени становништва. Њихови гранични упади су 1925. године скоро довели до отвореног рата. На југословенско-бугарске односе имале су погубно дејство, спречивши међусобно српско-бугарско поверење и сваки покушај реконцилијације. Овакав је притисак, упркос забрани ВМРО (Аутономистичке), као једну од последица имаће и неукључивање Бугарске у Балкански пакт. Последице су биле очигледне већ 1941. године. Оне су драстично показале да македонско питање у периоду од 1919. до 1934. године није било успешно решено нити затворено.

ЗАКЉУЧЦИ

На основу обављеног истраживања и анализе македонског питања у политичким плановима и спољној политици балканских земаља (1919-1934) може се извести неколико неспорних закључака. Они су садржани и у претходним деловима дисертације, али их овде износимо у најсажетијем виду.

I

Уочљиве су значајне разлике у схватању суштине, садржаја македонског питања у периодима пре и после завршетка Првог светског рата.

1. Прва разлика произилази из тога што су балканске државе током Првог балканског рата успеле да коначно истерају Турке из Европе. Македонско питање тако је престало да буде саставни део "источног питања", односно питања комадања територија Турске државе. Некадања четири турска вилајета који су се простирали на територији Македоније никада нису уједињени, а Македонија је подељена између балканских држава. Повезана са овим јесте и чињеница да је сада македонско питање дошло у надлежност младих балканских држава. Свака од њих настојала је да ово питање реши низом унутрашњих правних одредби, као и међународним уговорима. На овај начин је дуготрајни утицај балканских држава на македонско питање добио сасвим нову форму. Уместо завереничких група и оружаних чета, ове су земље сада наступале са позиција легитимне државне власти у Македонији. У истом периоду, карактер македонског питања као, пре свега, црквеног питања, сасвим је уступио место терминологији заштите мањинских права, у сагласности са реториком опште европске дипломатије. Истовремено, после Првог светског рата, некада јединствена, мада не и независна од стране помоћи, Македонска револуционарна организација, као политички представник македонског становништва, распала се у мноштво фракција. Она никада неће успети да се поново уједини.

2. Париски мировни уговор из 1919. године, који је потврдио решења Букурешког уговора из 1913. године, остаће од пресудног значаја за решење македонског питања. Дипломатија која је уследила после Другог светског

рата неће променити ове уговоре из 1913. и 1919. године. Чак ни огромне промене европских државних граница изазване падом Берлинског зида 1990. године неће утицати на територијалну мапу Македоније установљену у другој деценији 20. века. Једина разлика јесте у проглашавању независне државе, али једино у границама југословенског дела земље.

3. Насупрот малим променама у територијалном смислу, македонско питање је током 20. века доживело велике промене у националном смислу. Некада третирано искључиво као питање црквене припадности Грчкој или Бугарској, а касније и Србији, македонско питање после 1919. године постаје мањинско питање. Бугарска га је третирала као саставни део бугарског националног питања, а Србија је македонско становништво сматрала делом српског народа. Грчка је настојала да ово питање заобиђе у свим актима унутрашњег државног уређења (у уставима, законима о локалној самоуправи). У спољној политици она је за македонско становништво користила неуједначене називе: Славофони, Срби, Бугари. Различити претставници Македонске револуционарне организације залагали су се за македонску државност, мада су неки од њих стајали на позицијама бугарског карактера овог становништва. После Другог светског рата, суверенитет посебног македонског народа проглашен је једино у југословенском делу Македоније.

4. Дипломатија европских сила пре, као и после Првог светског рата остаће веома значајна за политичке прилике на Балкану, као и у односу на македонско питање. Аустро-Угарска више не постоји, али је реваншистичка Немачка, нарочито после 1934. године, добијала све већи значај.

II

На основу обављених истраживања могуће је упоредно вредновање улоге коју је македонско питање имало у све три балканске земље у периоду 1919-1934. године.

Свака од ових земаља задржала је став да има легитимно право на део Македоније који је ушао у њене границе. У том смислу, Грчка је чак предузела смишљени подухват промене етничког карактера ове земље, док су

се Бугарска и Краљевина СХС односно Југославија држале става да се ради о бугарском, односно српском становништву. Ипак, у свакој од ових земаља, македонско питање добило је различити карактер. У Краљевини СХС, односно Југославији, основни проблеми били су природа државног уређења, национално питање Хрвата или опасност од спољњег италијанског притиска. Државне власти желеле су да македонско питање падне у заборав, како на унутрашњем плану, тако и у међународним односима. Македонско питање имало је безбедносни карактер и значај у спољној политици, због притисака бугарског ревизионизма, као и због настојања македонских организација. Неке од ових организација деловале су само кроз петиције Друштву народа, међународној јавности или страним владама, док су друге прибегавале и отвореним терористичким методама.

После потписивања конвенција о размени становништва са Бугарском и Турском, Грчка је такође настојала да македонско питање уклони са агенде своје унутрашње и спољне политике. Због тога је у Грчкој средином двадесетих година ово питање престало да буде актуелно. Оно је одржавано једино у спољним односима са Бугарском. Важно је истаћи да су бугарски ревизионизам и активност македонских револуционарних организација били далеко мање усмерени против Грчке, где је етнички карактер Македоније у великом делу већ био промењен, него против Краљевине СХС односно Југославије.

Једина земља која се залагала за ревизију мировних уговора и за одржавање македонског питања као актуелног била је Бугарска. Међутим, она је полазила од става да је македонско становништво бугарске националности, а њена је крајња мотивација била територијално проширење на рачун Краљевине СХС односно Југославије и Грчке. Бугарска је подржавала и претставнике македонских револуционарних организација, па чак и оне који су, попут ВМРО (Аутономистичке) отворено прибегавале терористичким методама. Бугарска је на тај начин до краја овог периода држала македонско питање отвореним на сцени међународних односа.

III

Претставници држава Антанте (осим Италије) подржавале су интересе Краљевине СХС односно Југославије и Грчке. Оне нису желеле промену мировних уговора и помно су мотриле да македонско питање не узнемири крхку међународну равнотежу на Балкану. Коминтерна је, напротив, подржавала македонски покрет и настојала да га искористи у своје циљеве. Италија је још од краја рата била незадовољна стварањем Краљевине СХС односно Југославије на Јадрану. Она је подржавала непријатеље Краљевине СХС односно Југославије - Албанију и Бугарску и отворено је сарађивала са неким од македонских револуционарних организација. После доласка Хитлера на власт, Немачка се придружила овим плановима.

IV

Македонски револуционарни покрет дочекао је крај Првог светског рата сасвим разједињен. Ово истраживање указује да разлоге за неуспешно решавање македонског питања и поделу Македоније треба тражити унутар еволуције самог политичког претставника македонског становништва. Због интереса европских и балканских сила, Македонска револуционарна организација пре Првог светског рата није успела да сазри и да се сасвим развије. Није успела ни да сачува свој интегритет од утицаја бугарских државних кругова. После рата, када се распала на много фракција, већина тих делова била је зависна од бугарске великодржавне политике. На тај начин, македонске организације нису усагласиле своје напоре да раде заједно у корист македонског питања, било као мањинског питања (у сагласности са дипломатијом Антантиних сила) или у корист решавања македонског питања кроз ревизију уговора (уз помоћ Италије, Коминтерне или, касније, Немачке). Уместо свега овога, македонске организације уплеле су се у међусобно разрачунавање, да би током 1934. године, акцијом бугарске владе биле сасвим уклоњене са политичке сцене Балкана.

ИЗВОРИ И ЛИТЕРАТУРА

I ИЗВОРИ

1. Необјављена архивска грађа:

1. 1. АРХИВ ЈУГОСЛАВИЈЕ, Београд

Архив Југославије 38/970/1158

Архив Југославије 14/28/74

Архив Југославије, 334/8/28

Архив Југославије, 334/9/29

Архив Југославије 38/41/95

Архив Југославије 138/4/11

1. 2. ДРЖАВЕН АРХИВ НА РЕПУБЛИКА МАКЕДОНИЈА, Скопје

ДАРМ, фонд: Македонски национален комитет

1. 3. PUBLIC RECORDS OFFICE, London

PRO FO 371/10797

PRO FO 371/11209

PRO FO 371/11409

PRO FO 791/9641

PRO FO 371/11209

PRO FO 371/11405

PRO FO 371/11209

PRO FO 371/7329

PRO FO 791/9641

1. 4.ЦЕНТРАЛЕН ДРЖАВЕН АРХИВ, Софија

ЦДА Софиа 176к/5/49

ЦДА Софиа, 176к/18/16

ЦДА Софиа 176к/5/41

ЦДА, Софиа, 396/2/2

ЦДА Софиа, 176к/21/2316

ЦДА Софиа 176к/5/25

ЦДА Софиа, 369/1/758

ЦДА Софиа 396к/2/14

ЦДА Софиа 176к/5/1334

ЦДА Софиа, 396/2/17

ЦДА Софиа 396/2/4

2. Објављена архивска граѓа

1. Balkanski ugovorni odnosi, 1876-1996, tom 2, Beograd, 1998.
2. Документи за борбата на македонскиот народ за самостојност и за национална држава, том 2, Скопје, 1981.
3. Историја на Българите, Българската дипломатия от древността до наши дни, том 4, ред. Емил Александров, София, 2003.
4. Историјски архив КПЈ, том 2, Београд, 1949.
5. Катарциев Иван (редактор), ВМРО (обединета) Документи и материјали, книга I, Скопје, 1991.
6. Кои сѝ самозванците?, Едно објаснение на Изпълнителния комитет на Македонските братства. София, 1919.
7. КПГ и македонското прашање 1918-1974, Документи, Архив на Македонија, Скопје, 1982.
8. Лапе Љубен, Одбрани текстови за историјата на македонскиот народ, II дел, Универзитет Кирил и Методиј - Скопје, s.a.
9. Македонија, Сборник от документи и материали, София, 1978.

10. Petranović Branko, Zečević Momčilo, Jugoslavija 1918-1984, Zbirka dokumenata, Beograd, 1985.
11. Поповска Билјана, Државно-правна историја на Македонија-извори, Скопје, 2005.
12. Поповски Владо, Ленина Жила, Македонското прашање во документите на Коминтерната, дел први, Скопје, 1999.
13. Тодоровски Зоран (редактор), Тодор Александров. Се за Македонија, Документи 1919-1924, Скопје, 2005.
14. Устав Краљевине Југославије од 3 септембра 1931. године, Збирка закона, издаје Др. Гојко Никетић, св. 190, четврто издање Београд, 1934.
15. Христов Александар, Зборник на документи за создавање на македонската државност (1893-1944), Универзитетот во Скопје, 1970.
16. Христов Александар, Донев Јован, Македонија во меѓународните договори 1875-1919, Скопје, 1994.

3. Штампа

1. "Државен весник", Софија.
2. "International Affairs", London.
3. "The Nineteenth Century and After", London.
4. "Политика", Београд.
5. "Revue des Sciences Politiques", Paris.
6. "Times", London.
7. "Messenger d' Athenes", Athens. .
8. "Foreign Affairs - An American Quarterly", New York.
9. "Fortnightly Review", London.
10. "Fos", Athens.
11. "The Contemporary Review", London.
12. "Зора", Софија.

II ЛИТЕРАТУРА

1. Ancel Jacque, *Les Balkans face a l' Italie*, Paris, 1928.
2. Аврамовски Живко, Италијанска економска пенетрација у Албанију 1925 до 1939 године, *Историја XX века, Зборник радова V*, Београд 1963.
3. Avramovski Zivko, *Prilog pitanju istorije Albanije u periodu izmedju dva svetska rata*, *Gurmime Albanike, Albanoloska istrazivanja*, Pristina, 3/1966.
4. Андонов-Полјански Христо, *Велика Британија и македонското прашање на Париската мировна конференција во 1919 година*, Скопје, 1973.
5. Апостолов Александар, *Колонизацијата во Стара Југославија*, Скопје, s.a.
6. Ачкоска Виолета, Жежов Никола, *Предавствата и атентатите во македонската историја*, Скопје, 2004.
7. Barker Elisabeth, *Macedonia, its Place in Balkan Power Politics*, Royal Institute of International Affairs, London, s.a.
8. Бартел Петер, *Албанци од средњег века до данас*, Београд, 2001.
9. Bell D. John, *Peasants in Power*, Princeton, New Jersey, s.a.
10. Божинов Воин, *Земното клбо не престава да се врти ако ние и да спим*, Софија, 2005.
11. Будимовски К. Драгољуб, *Македонците во Албанија*, Скопје, 1983.
12. Василев Васил Ат, *Великобританија и македонскиот въпрос (1924-1929)*, часопис *Исторически преглед*, год. 40/1, Софија, 1984.
13. Василев Васил Ат, *Правителството на БЗНС, ВМРО и бугаро-југославските одношения*, Софија, 1991.
14. Vickers Miranda, *The Albanians, A Modern History*, London and New York, s.a.
15. Галчин Петър, *Политическите борби в Принскиот краи 1923-1939*, Софија, 1989.

16. Георгиев Величко, Протоколите от заседаниата на смесната Българско-србо-хрватско-словенска комисија в Ниш 1-17.03.1923, Протокол бр. 7, часопис Известиа од државните архиви, Софија, 1994.
17. Glenny Misha, The Balkans 1804-1999, Nationalism, War and the Great Powers, London, s.a.
18. Gligorijević Branislav, Demokratska stranka i politički odnosi u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, Beograd, 1970.
19. Gligorijević Branislav, Parlament i političke stranke u Jugoslaviji 1919-1929, Beograd, 1979.
20. Груев Стефан, Корона од трни, Царуването на Борис III (1918-1943), Софија, 1991.
21. Dakin Douglas, The Greek Struggle in Macedonia (1897-1913), Thessaloniki, 1993.
22. Данова Нада, Христакудис Апостолос, Историја на нова Грција, Софија, 2003.
23. Димевски Славко, Историја на македонската православна црква, Скопје, 1989.
24. Durham Edith, Albania and the Powers, The Contemporary Review, July 1919, у књизи Albania and the Albanians, London, 2001.
25. Историја на македонскиот народ, Скопје, 1988.
26. Историја на македонскиот народ, книга трета, Скопје, 1969.
27. Jelavich Barbara, The Establishment of the Balkan National States, Washington, 1977.
28. Јелавич Барбара, Историја на Балканот, Скопје, 1999.
29. Jovanovic Vladan, Jugoslovenska drzava i Juzna Srbija 1918-1929, Beograd, 2002.
30. Јовановић Јован, Дипломатска историја нове Европе 1918-1938, I, Београд, 1938.
31. Јовановић Марија, Просветните прилики во Македонија 1918-1929, Скопје, 1983.

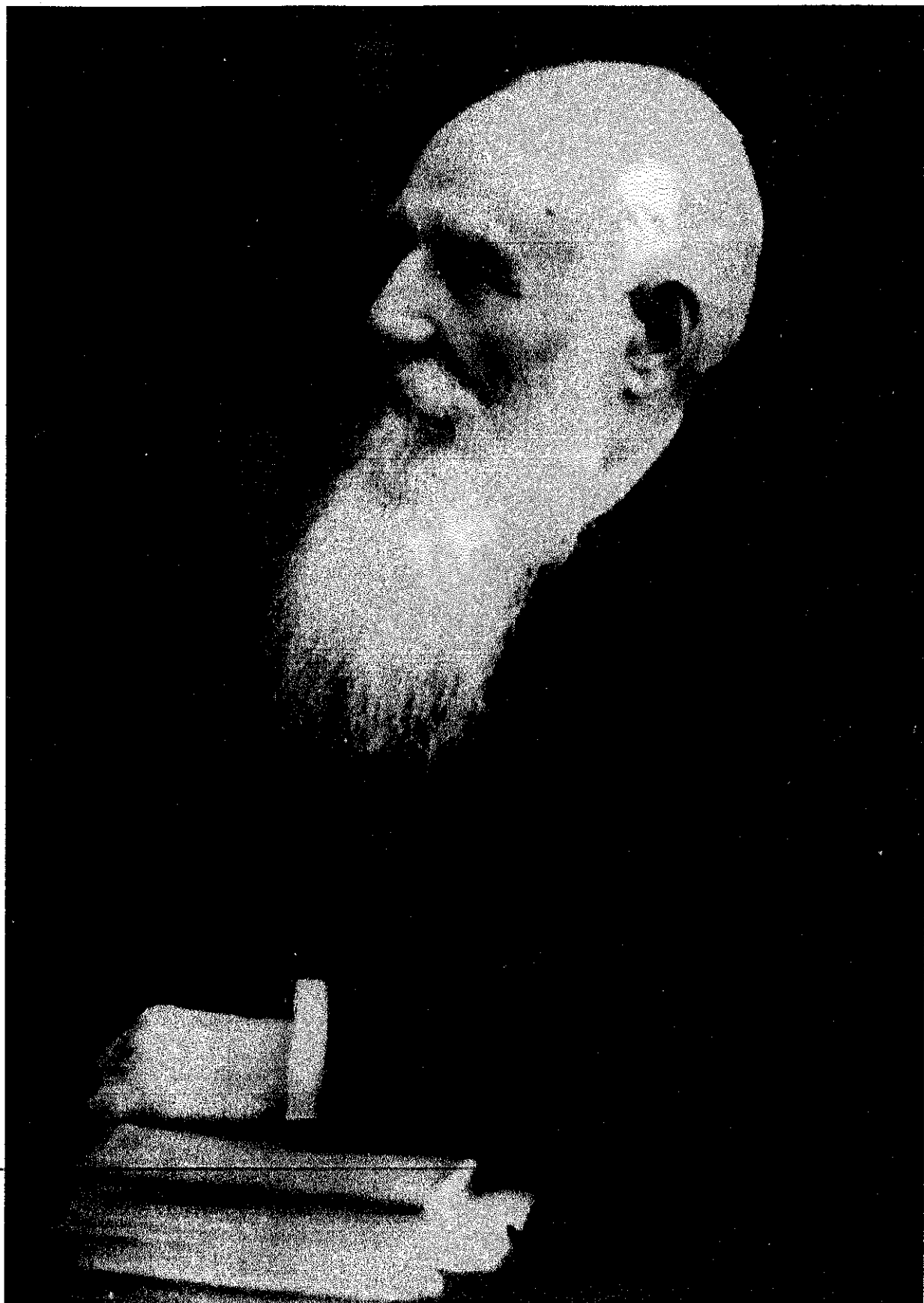
32. Касатов Тодор, Политиката на Правителството на Българския земеделски съюз по бежанския въпрос (1919-1923), часопис Известия на Института за история, XXVI, БАН, София, 1983.
33. Castellan Georges, Histoire des Balkans, XIV-XX siecle, Fayard, s.l,1991.
34. Катарциев Иван, Антантата и македонското прашање во текот на 1918 година, Гласник на Институтот за национална историја, Скопје, 1964, бр. 2.
35. Катарциев Иван, КПЈ во Македонија до Обзнаната, Скопје с.а.
36. Катарциев Иван, ЦК на ВМРО (об), Предвниците на македонското дело, Скопје, 1983.
37. Кирјазовски Ристо, Правната дискриминација на големо-грчката политика во Егејскиот дел на Македонија по Втората светска војна, Скопје, 1996.
38. Киселиновски Стојан, Ставови-Кавка Ирена, Малцинствата на Балканот (XX век), Скопје, 2004.
39. Клог Ричард, Историја Грчке Новог доба, Београд, 2000.
40. Close H. David, The Origins of the Greek Civil War, London and New York, s.a.
41. Crampton R. J, A Concise History of Bulgaria, Cambridge, s.a.
42. Crampton R. J, A Short History of Modern Bulgaria, Cambridge s.a.
43. Krizman Bogdan, Vanjska politika Jugoslovenske države, 1918-1941, Zagreb, s.a.
44. Кушевски Војо, Македонското прашање пред Друштвото на народите, Скопје, 2001.
45. Ladas Stephen, The Exchange of Minorities, Bulgaria, Greece and Turkey, New York, 1932.
46. Лакић Зоран, Историјски развој КПЈ-СКЈ (1919-1979), Титоград, 1980.
47. Lampe R. John, Yugoslavia as History: Twice there was a country, Cambridge, 1966.

48. Lederer J. Ivo, Yugoslavia at the Paris Peace Conference, New Haven and London, 1963.
49. Livianos Dimitris, A Loveless Entanglement, Britain and Bulgar-Yugoslav Relations 1924-1943, Thessaloniki, 1998.
50. Литоксоу Димитрис, Измешана нација, Скопје, 2005.
51. Манчев Крсто, Историја на балканските народи (1918-1945), Софија, 2000.
52. Международните конгреси и македонскиот въпрос, Библиотека на Македонскиот Федеративен комитет, бр. 1, Софија, 1921.
53. Миновски Михајло, САД и Македонија (1869-1919), Скопје, 1994.
54. Миновски Михајло, Федеративната идеја во Македонската политичка мисла (1887-1919), Скопје, 1985.
55. Mitrovic Andrej, Jugoslavija na konferenciji mira 1919-1920, Beograd, 1969.
56. Мојсов Лазо, Околу прашањето на македонското национално малцинство во Грција, Скопје, 1954.
57. Nicolson Harold, Peacemaking, 1919, London, 1934.
58. Nitti Francesco, MIR, Zagreb, Beograd, Ljubljana, 1925.
59. Ортаковски Владимир, Малцинствата на Балканот, Скопје, 1998.
60. Ортаковски Владимир, Меѓународната положба на малцинствата, Скопје, 1996.
61. The Oxford Illustrated History of the First World War, ed. Hew Strachan, Oxford, 1998.
62. Pavlowitch K. Stevan, A History of the Balkans, 1804-1945, London and New York, s.a.
63. Палешутски Костадин, Македонскиот въпрос во буржоазна Југославија 1918-1941, Софија, 1983.
64. Палешутски Костадин, Македонското освободително движење 1924-1934, Софија, 1998.
65. Пачемска Даринка, ВМРО (Обединета), Скопје, 1985.
66. Пачемска Петреска Даринка, ВМРО-Хронологија, Скопје, 2004.

67. Perry M. Duncan, *The Politics of Terror, The Macedonian Revolutionary Movements 1893-1903*, Durham and London, 1988.
68. Petranović Branko, *Istorija Jugoslavije 1918-1988*, Prva knjiga, Beograd, s.a.
69. Петреска Даринка, Бугарија од крајот на Првата светска војна до крајот на Втората светска војна, Прилози за наставата по историја во основното и во средното образование 2, Скопје, ноември, 1992.
70. Петров Лудмил, *Блгариа и Турција 1931-1941*, Софија, 2001.
71. Petsalis-Diomidis N, *Greece at the Paris Peace Conference 1919*, Thessaloniki, 1978.
72. Поповски Тошо, *Македонското национално малцинство во Бугарија, Грција и Албанија*, Скопје, 1981.
73. Pribičević Svetozar, *Diktatura Kralja Aleksandra*, Zagreb, 1990.
74. Прличев Кирил, редактор, *36 години ВМРО - Спомени на Кирил Прличев*, Софија, 1999.
75. Радовановић Војислав, *Географске оснoве Јужне Србије, Споменица двадесетпетгодишњице ослобођења Јужне Србије, 1912-1937*, Скопље, 1937.
76. Renouvin Pierre, *Histoire des Relations Internationales, Tome Sixieme*, Paris, 1994.
77. Riss Carsten, *Religion, Politics and Historiography in Bulgaria*, New York, 2002.
78. Seton-Watson Hugh, *Eastern Europe between the Wars 1918-1941*, Cambridge, 1945.
79. Станишић Михаило, *Експанзионизам Хрвата и растројство Срба*, Београд, 1999.
80. Stavrijanos Leften, *Balkan posle 1453 godine*, Beograd, 2005.
81. Swire Josef, *Albania, The Rise of a Kingdom*, London, s. a.
82. Todorović Desanka, *Jugoslavija i balkanske drzave 1918-1923*, Beograd, s.a.
83. Тодоровски Глигор, *Демографските процеси и промени во Македонија од почетокот на Првата балканска војна до осамостојувањето на Македонија*, Скопје, 2001.

84. Тодоровски Зоран, ВМРО 1924-1934, Скопје, 1997.
85. Топалов Владислав, Посещението на Александър Стамболийски във Великобритания, часопис Изследвания по българска история, 3, Външната политика на България (1879-1944), София, 1978.
86. Топалов Владислав, Приемането на България в Обществото на народите, часопис Известия на Института за история, XXVI, София, 1983.
87. Трајановски Александар (уредник), Златна книга, 100 години ВМРО, Скопје, 1993.
88. Тюлеков Димитър, Обречено родолюбие, ВМРО в Пиринско 1919-1934, Благоевград, 2001.
89. Hall Richard C, The Balkan Wars 1912-1913, Routledge, London and New York.
90. Helmreich E. C, The Diplomacy of the Balkan Wars 1912-1913, Harvard University Press, 1938.
91. Hristov Aleksandar, Makedonija na Pariskata mirovna konferencija, GINI, Skopje, XXIV/3, 1980.
92. Hupchik P. Dennis, The Balkans from Constantinople to Communism, New York, 2004.
93. Цанков Александар, Блгариа в бурно време-Спомени, Софиа, s.a.
94. Цветковска Надежда, Македонското прашање во југословенскиот парламент меѓу двете светски војни, Скопје, 2000.
95. Čulinović Ferdo, Jugoslavija između dva svetska rata, I, II, Zagreb, 1961.

Никола Пашић

Елефтериос Венизелос

Александар Стамболиски

Александар Протогеров